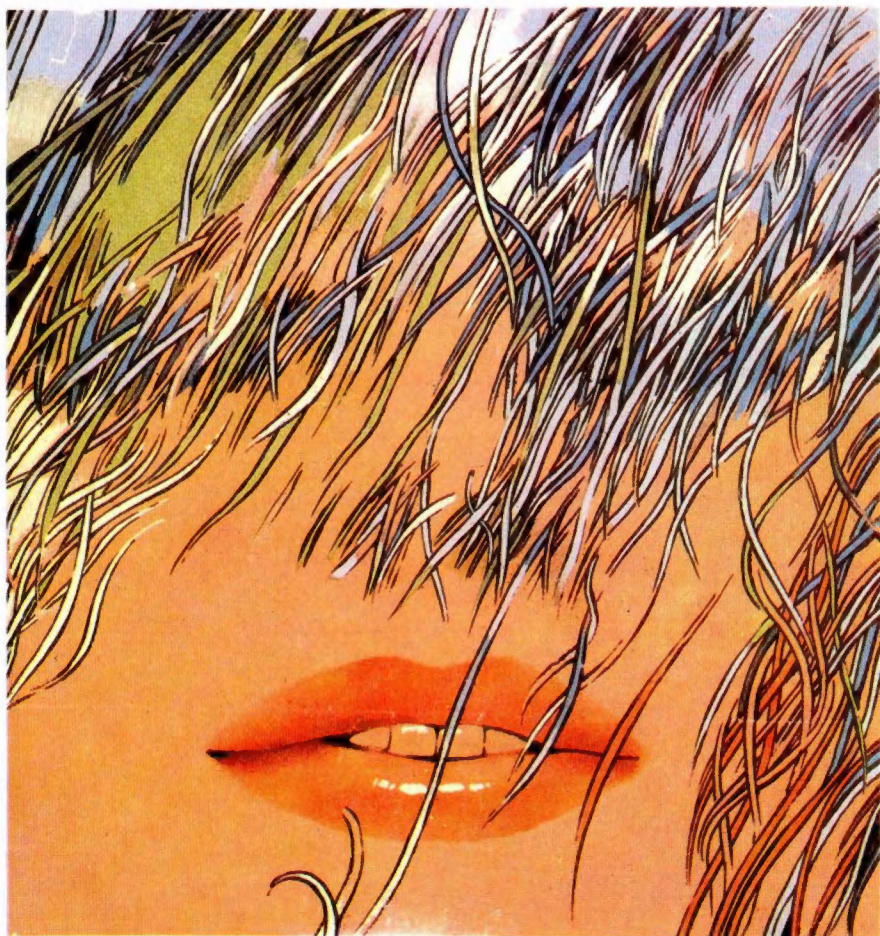

جھوک رانجن دی

ہندوستان دے سفر دیاں یاداں، باتاں

احمد سلیم

نگارشات لاہور

جھوک را نجھن دی

ہندوستان دے سفر دیاں یاداں ، باہان

احمد سلیم

نگارشات

میاں چیمبر، ہٹنپل روڈ، لاہور

۱۹۸۹

جھوک را نجھن دی	کتاب دانان
احمد سلیم	مصنف
آصف جاوید	ناشر
شرکت پرنٹنگ پریس، لاہور	پرشر
۵۰/- روپے	قیمت

انتساب

امرتسیر شہر دے نال!

میں وی جانا جھوک را تجھن دی
نال میرے کوئی چلے

احمد سلیم

ترتیب

مہاٹھ

میں وی جانا.....

درد وچھوڑے دا حال

ماواں تے دھیاں رل بیٹھیاں

را نجنن را نجنن کوکدی

جھوک را نجنن دی

بنئی، بارش تے بیدی

..... اگے ہو مڑے

مہاٹھ

میں دلی جا رہیا ساں — تے امرتسرتے جالندھرتے بیٹی — ہوائی جہاز دی
ٹکٹ میرے بوجھے وچ سی - ویزا لگ گیا سی - پُن کوئی شک نہیں سی رہ گیا - میں
جہاز وچ بہہ گیا - اجے جہاز اڑیا نہیں سی پر چاپیا ، میرا من کسے اوپرے چا ناں اڈن لگ
پیا اے -

ہندوستان وچ پہلی مہاٹھ میں امرتا پریتم ہوراں دے گھر دی الاٹھی — ہوٹل —
توں سدھا اوہناں دے گھر اپڑیا تے اوہناں دے گھر دی مہاٹھ لنگھیاں کوئی اوپر یواں
نہیں سی —

تے ہور کئی مہاٹھاں سن جینہاں نوں لنگھیاں اپنا نیت دا احساس بڑا بھرواں تے
ڈونگھا سی — سبھ توں پہلاں بھاپا پریتم سنگھ ہوراں دی مہاٹھ سی — اوہناں ناں
خطاں راہیں ورہیاں پرانی سانجھ سی - اوہناں نے مینوں ورہیاں بدھی ’آزی‘ وچ چھا
پیاسی - میری شاعری دی کتاب ’من تنبور‘ تے لوک ورثے بارے کتاب ’لوک واراں‘
چھاپیاں سن — میں ہوٹل توں اوہناں نوں فون کیتا — میری آواز سن کے اوہ بڑے
خوش ہوئے -

”میں تہانوں ہوٹل توں آکے لے لیناں“ بھاپے ہوراں اتاولی ناں آگیا —
”نہیں تسیں تکلیف نہ کرو میں آپے آجاناں“

تے تھوڑے چر مکروں میں اوہناں دے کول بیٹھا ساں - فیرانج ہون لگ پیا
کہ ہر دوجے بیچے دن ، میں سویرے اٹھ کے اوہناں دے گھر دل ٹل پیندا - اوہناں دی
تے امرتا جی دے گھر دی کندھ سانجھی سی ، ہندوستان پاکستان وانگر - بھاپے ہوراں

دے گھر والے — اوہناں دیاں ذونویں دھیان نئے پتتی ، بڑے پیار نال مندرے ۔
 کئی وار میں ناشتہ اوتھے ہی کردا — ناشتے اُتے ذہی روز ہندی سی ۔ میں اوہدے
 وچ کھنڈ پا کے کھاندا ۔ اک دو واری میں ڈمر توں بعد وی انج کیتا ۔ تے ہنس کے اکھیا
 ”بہاڑے گھر دی سویٹ رُش مینوں بڑی چنگی لگدی اے“ بھالپے ہوراں دی وڈی
 دھی رینکا ، انگریزی دی چنگی شاعرہ ، سوشیالوجی وچ ڈاکٹریٹ کر رہی سی ، رینکا د مینوں
 بڑا آسرا سی ۔ میں SWEEPERS بارے اک کھوج کر رہیا ساں تے رینکا وی اک کچی
 بستی دے وسنیکاں بارے کم کر رہی سی ۔ اوہ مینوں اوس بستی وی لے گئی تے ایس
 بارے بہت سارا لٹریچر وی دتا ۔ عورتاں بارے اوہنے اپنی لکھی اک کتاب وی دتی کہ
 عورتاں دا استحصال آپ عورتاں کر دیاں نیں ۔ مینوں ایس کل نال اتفاق نہیں سی ،
 رینکا نال ایس بارے میریاں بحثاں وی ہوئیاں پر اوہ موٹو گراف اپنی تھاں تے اک چنگی
 کوشش سی ۔

رینکا دی نکی بھین نال بہتا کر کے عام چھیاں مگلاں ہوندیاں ۔ نکلیاں نکلیاں مگلاں ۔
 اسنیں کئی واری ناشتے دی میز اُتے کٹھے ہوندے ۔ سویٹ رُش ، والی گل اُتے اوہ چپ
 چیتی جیہی کڑی ہنسن لگ پیندی ۔ بھالپے ہوراں دا سارا گھر بڑے آدر بھانال ملدا ۔
 مینوں چنگی سرائیاں ایا اے جدہروں بھالپے ہوراں دی میگم بیمار سن ، ہسپتال وچ سن ،
 اوہوں وی گھر دے دوجے جی میرا بڑا خیال رکھدے رہے —

میں کرشنا سوہتی نوں ملنا چاہوندا ساں — اوہناں دی اک کہانی دا میں پنجابی
 ترجمہ پڑھیا ہویا سی ۔ اک ناولٹ وی ۔ سوہنا سی ۔ اوہ ساڈے گجرات دے نیں ۔
 امرتا جی کولوں اوہناں دا پتہ لیا پر ملن جا نہ سکيا ۔ اک واری رینکا نال گل ہوئی ۔ اوہدا
 اوہناں نال رابطہ سی ، اوہنے کرشنا سوہتی ہوراں نال ملا دتا — فیر ساڈی اک لمی ملاقات
 ہوئی ۔ کرشنا سوہتی ہوراں ٹیپ ریکارڈز کھول دتا تے اسیں مگلاں کرن لگ پئے ۔ مینوں
 ہن ٹھیک یاد نہیں کہ اوہوں کینہ مگلاں ہوئیاں ۔ ایسا یاد اے کہ بہت کچھ اوہناں میرے
 بارے ، میریاں لکھتاں بارے ، پاکستان وچ عورتاں دی صورت حال بارے تے سارا
 شکستہ بارے پچھیاں اسیں اک نکلے پر صاف ستھرے تے سوہنے جیہے ہوٹل وچ بیٹھے
 ساں — اوہناں نوں پتہ سی کہ میں امرتا پریتم ہوراں دے گھر ٹھہریا ہویا ہاں ۔ کرشنا

سوہتی ہوری وی بڑی عزت نال - امرتا جی دا ذکر کر رہے سن - مینوں یاد اے اسیں کنا
 ہی چر اوہناں بارے وی مکلاں کر دے رہے ساں - مگروں پاکستان آکے جدوں مینوں
 ایہہ پتہ لگیا کہ کرشنا سوہتی نے امرتا پریتم ہوراں اُتے مقدمہ کر دتا اے تاں بڑی حیرانگی
 ہوئی - امرتا پریتم ہوراں دا اک ناول ”ہر دت دا زندگی نامہ“ چھپیا - کرشنا سوہتی ہوراں
 دعویٰ کر دتا کہ لفظ ”زندگی نامہ“ امرتا جی نے اوہناں دی کتاب توں لیا اے - کرشنا
 سوہتی دے مقدمے دی بنیاد بڑی کچی تے نامعقول جیہی سی - شاید ہندوستانی جمہوریت
 وچ ایہو جیہے مقدمات دی کوئی اہمیت ہندی ہووے - ”زندگی نامہ“ اک بڑی پرانی
 اصطلاح (Term) اے تے کنیاں ہی پرانیاں فارسی کتاباں وچ ورتی گئی اے - ارج جاپڑا
 اے کہ کرشنا سوہتی دا کوئی ہور مسئلہ ہووے گا - ایٹھے بیٹھیاں ایس بارے کچھ اکھنا اوکھا
 اے پر دماغ اُتے زور دے کے وی کوئی اجیہی بھل یاد نہیں آؤندی جس توں اس
 مقدمے دے اصلی کارن دا پتہ لگ سکے - کرشنا سوہتی نال اوس توں بعد رابطہ وی نہ ہو
 سکیتے ایہہ گل میرے لئی ہی نہیں ، ہور کنیاں لئی وی اک بھارت بنی ہوئی اے -

’آزی‘ دے دفتر وچ پنجابی دی اک نوجوان شاعرہ کمل اکارشی کم کر دی سی -
 اوہدیاں ات سوہنیاں تے تھکھیاں نظماں میں ’ناگ مینی‘ وچ پڑھیاں ہوئیاں سن ، بھاپے
 پریتم سنگھ جدوں تعارف کرایا تاں حیرانی بھری خوشی ہوئی سی - کمل نال کئی وار ملاقات
 ہوئی - اوہ آپنے بارے کوئی گل نہیں کر دی سی - اوہدیاں نظماں وچ اک ننھی چوبھوس
 چپ سی - اوس بارے میں کئی وار پچھیا پر اوہ ٹال گئی -

میں جدوں واپس آون والا ساں ، اک دو پہرے اسیں مل بیٹھے - لودھی
 بادشاہواں دا مقبرہ سی - کمل کھان پین دیاں کچھ چیزاں لیاں سی - اسیں ساری دوپہر
 بیٹھے مکلاں کر دے رہے - نظماں سُن دے سنا دے رہے - کمل دیان مکلاں وچ وی تے
 اوہدیاں نظماں وچ وی اک عجیب جیہا اسرار سی ، اک ننھی جیہی رمز - ایہہ اک گرم دوپہر
 سی تے رُکھاں دی چھاں مان دے ہوئے تے اوس تواریخی عمارت دے وکھو وکھ جیہاں
 وچ گھمدے ہوئے ماحول تے حیاتی اک سینے وانگر لگن لگ پئی ، مینوں ہُن بہت
 ساریاں مکلاں بھل گئیاں نیں پر اوہناں دی ننھی رمزا جے تاہیں میرے اندر چھندی پئی
 اے - واپس آکے میں اوہنوں نہ خط لکھ سکیا نہ کوئی رابطہ کر سکیا پر اج وی اوہ دھڑ

میرے اندر جیوندی پٹی اے ۔ سگوس دی سگوس ۔

دلی وچ کچھ پور یادگار ملاقاتاں وی ذکر جوگ نیں ، میں ہندوستان روزیاں وچ گیا ساں ۔ بکتر سنگھ دگل ہوزاں ول وی جانا ہویا سی ۔ اوہناں دا گھر وی امرتا جی دے گھر دے نیڑے ہی سی ۔ مینوں کافی چر مگروں پتہ چلیا کہ اوہناں دی نیگم مسلمان نیں ۔ عائشہ دگل ۔ عائشہ جی ، دی اک بھین ، سردار جعفری ہوزاں نال ویباہی ہوئی اے ۔ اک دن بھاپے ہوزاں رابیں مینوں عائشہ جی واسنہا ملیا کہ میں عید اوہناں ول کراں ۔ بڑے چر توں کسے مسلمان نال بہہ کے عید نہیں کیتی ۔ میں سوچیا پاکستان وچ تے عید سوں کے لنگھائی دی اے پر اوتھے میں وی اک اُدیوہیں وچ ساں ۔ ایس لئی عید دی سویر میں چائیں چائیں اوہناں ول گیا ۔ رج رج کے سیویاں کھدیاں ۔ دگل ہوری ہوی ساڈے نال عید دیاں خوشیاں دا سواد مان رہے سن ۔ میں خیاتی وچ بڑے چراں مگروں کسے عید نوں ، سچی مچی دی عید وانگر منا رہیا ساں ۔

دگل ہوزاں نال جی واری وی ملاقات ہوئی ، اوہناں نال ڈھیر گلاں ہوئیاں ۔ اوہناں دا لٹا ناول حال مریداں دا میری جاپے قرۃ العین حیدر دے آگ کا دریا کولوں کسے طرح وی گھٹ پدھر دا نہیں ۔ اسیں لاہور بارے وی گلاں کیتیاں ۔ اوہ ریڈیو دے پرانے دناب نوں یاد کر دے رہے ۔ موہنی حمید ، رفیع پیر ، بیدی صاحب پر میرے من وچ ابے اوہ عید جیوندی پٹی اے جیہڑی میں اوہناں دے گھر منائی ساں ۔ بلونت گارگی ہوری پہلاں دلی وچ نہیں سن ۔ فیر پتہ کیتا تاں اوہ آگئے ہوئے سن ۔ اوہناں نال پاکستان توں خط و کتابت رہی سی ایس لئی فون تے فوراً ہی پچھان گئے ۔ اسان اوہناں دے گھر ملنا مٹھیا ۔ بڑے آدر نال ملے ۔ پر انج چلیا ۔ اوہ آدر ساڈے وچکار کتے آکے بہہ گیا ابے ایس لئی بہت کھل کے گلاں نہ ہو سکیاں نہ بہتا چر اسیں ریشماں دیاں گلاں کر دے رہے ۔ کیوں وزیر اعظم اندرا گاندھی ہوزاں اوہنوں اپنے ہتھیں چاہ بنا کے پلائی سی ۔ کیوں ریشماں ہندوستان نوں فتح کیتا ۔ کچھ جیہ بلونت گارگی ہوزاں دا سیریل سا نچھا چلھا ، ویکھدے ہوئے ، ریشماں دی آواز سن سکے اوہ بہت یاد آئے ۔

پنجابی توں کھ اردو تے ہندی دے لکھاریاں نال وی بڑیاں یادگار ملاقاتاں

رنہیاں - اک دن امرتا جی ہانہ دی پٹی کران ڈاکٹر کول گئے ہوئے سن تے ہندی دے
 مہان کوی سرفیشور دیال سکسینہ پوری آ گئے - ہور بہت ساریاں مکلاں وچوں اک کل
 جلاوطن ادبیاں تے شاعراں بارے وی ہوئی - اوہنیں دہیں احمد فراز ہندوستان وچ سن
 یاں اوتھوں ہو کے گئے سن فہمیدہ ریاض وی اوتھے ہن سن --- سکسینہ جی کہن لگے
 ”جلا وطن شاعریاں ادیب دو محاذاں اُتے لوکاٹی دا ساتھ چھڈ دا اے - اک آپنے دیس
 دی لوکاٹی دا محاذ تے دوجے اوس دیس دی لوکاٹی دا محاذ ، جتھے اوہ آ کے رہندا اے -
 کیوں بے اوہ دوجے دیس دی سرکار دا بچھا ہوندا اے۔“ میں بدوں کہیا کہ پاکستان
 دی جنگ ، پاکستان دی دھرتی اُتے ہی لڑی جاسکدی اے تاں مینوں ہن وی چنگی طرحاں
 یاد اے ، اوہناں دیال اکھاں وچ اک نکھی چمک آئی تے اوہ مسکرا کے آکھن لگے ---
 ”شاید ایسے کارن احمد سلیم ، تساں جلا وطنی قبول نہیں کتی“ میں پاکستان واپس آیا تاں
 کچھ چر مگروں اوہناں دے انتقال دی خبر سنی - جیو دس ہور کچھ چر مگروں بیدی جی
 تے سمیتا پاٹل دے مرن دیاں خبراں ملیاں سن - دل بہت دکھیا -

ہندی دی شاعرہ اندو جین نال وی اک لمبی ملاقات رہی - اوس ملاقات دا تفصیلی
 خال میں اک انگریزی اخبار وچ لکھیا اے - اسیں نوہن ہندی ادب ، نوہن تے پیرانے
 ادب وچکار رشتے ، ادب وچ بغاوت ، تے نوہن ہندی سینما بارے مکلاں کیتیاں ---
 جدوں میں اُٹھ کے آون لگا تاں اوہناں اپنی نظمیں دی کتاب A KISS IS A WHIM
 WITH FOND MEMORIES OF THIS LOVELY --- دیندیاں لکھیا
 EVENING ایہ سچ مچ اک بہت ہی پیاری شام سی -

دلی وچ بلراج مین رانا نال رل کے اوہناں دے میگزین شعور لئی کبھ دن کم کردا
 رہیا - اوہ پاکستان بارے کچھ لکھتاں وچ دلچسپی رکھدے سن - میں اوہناں نول اپدھروں
 اودھروں کئی چیزاں لبھ کے دتیاں --- پاکستان بارے اوہ خاص حصہ ، پچھلے سال ”شعور“
 وچ چھپ کے آیا اے ---

کراچیوں ، ٹرن ویلے زاہدہ حنا مینوں اپنے اک پیارے سجن حیدر نقوی دا پتہ
 دتا سی - اوس پیارے بندے دے گھر عید دا دوجا دن لنگھیا - اسیں ساری رات بیٹھے
 مکلاں کر دے رہے - پاکستان دیاں ، ہندوستان دیاں ، صابو قین دیاں ، زاہدہ حنا دیاں فیر

اسیں کئی وار ملے۔ میں آپنیاں بہت ساریاں کتاباں اوہناں کول چھڈ آیا۔ جیہڑیاں اوہناں پی آئی اے رابیں مگروں مینوں بھینچیاں سن۔۔۔ زابہہ جتا دی کہانیاں دی کتاب وچ میں جیہڑا مکھ بندھ لکھیا سی اوہ خنقوی نوں زبانی یاد سی۔ اوہ گلے گلے اوہدا ذکر لے بہندا۔۔۔

صادق اردو دے شاعر تے تنقید بکار نہیں۔ دلی یونیورسٹی وچ اردو ادب دے استاد نہیں تے آپنی بیوی نال مل کے اوہناں براٹھی شاعری دے بڑے چنگے ترجمے وی کیتے نیں۔ دلت شاعری توں سبھ توں پہلاں اوہناں ہی مینوں جانوں کرایا۔۔۔ اوہناں نال ہندی دے اک دو وڈے لکھاریاں نال وئی ملاقاتاں حیاں۔۔۔

دلی وچ ونجارا بیدی تے ہر بھجن سنگھ ہوراں نال ملاقاتاں ہمیش یاد رہن گیتاں۔ ہر بھجن سنگھ آپنی شاعری وچ مینوں، ہمیش جوان تے نوں لگے سن۔ پر ریل کے حیرانی ہوئی۔ اوہ بزرگ پیڑھی دے جوان شاعر نکلے۔ پاکستان وچ لوک امرتاجی تے موہن سنگھ ہوراں دا ناں بہتا جاندے نیں پر ہر بھجن سنگھ آپنی طرح دے اک وکھرے تے مہان شاعر نیں۔ اوہ پی۔ آر اکاہی نہیں جان دے تے ایہہ اوہناں دی وڈیائی دا اک ہور ثبوت سی۔ مینوں اوہ اپنے پیار تے اپنت غل ملے سن جیویں میں اوہناں دے برابر دا کوئی لکھاری ہواں۔۔۔

ونجارہ بیدی پنجابی لوک دھارا دا سبھ توں وڈا ناں اے۔ پنجاب دے لوک ورثے بارے اوہناں توں وڈی اتھارٹی ہو رکوئی نہیں، اوہناں دے کئے ہی کارنامے گناتے جا سکدے نیں جینہاں چوں اک چار جلدیں وچ لوک ادب دا انسائیکلو پیڈیا اے۔ اسیں اوہناں دے گھر بیٹھے مکلاں کر رہے سن۔ ہس کے آکھن لگے ”اکلی واری آؤ تے میرے ول ٹھہرنا۔ میں گھر دا اُتلا حصہ بنایا ہی سجنناں لئی اے“ فیر اوہ آکھن لگے۔

”سانوں دونہاں پاسیوں مل کے پنجاب دے لوک ساہت نوں ساہن دی لوڑ اے۔ میں بڑا خوش ہویا ساں جدوں پتہ لگا تسیں میرے نال مل کے کم کرن لئی تیار ہو۔ پیر فیر تسیں وی غائب ہو گئے....“

میں ہس پییا۔ میرے کول کوئی جواب نہیں سی۔

دلی دیاں ایہناں مکلیاں تون میں حوض خاص ول قدم چکداواں۔۔۔ امرتاجی دے گھر!

میں وی جانا...

۲۰۱ ڈگری ٹمپرچر نال جدوں میں اپنے لیکھ دا مڈ بھیا تے
 مینوں کوئی حیرانی نہیں سی ہوئی۔ امرتاجی نوں ملے پنا، اوہناں نال
 اپنیاں ملاقاتاں دا حال لکھنا کوئی بہتی اچر ج گل نے نہیں ناں اکیسہ
 آکھیا ہے؟ میرے ہر نوں بخار چڑھ گیا اے؟ اک گل دساں تہا نوں
 میرا جنون وی... RATIONAL ہوندا اے۔ محبت تے آزادی دی چون
 وچ کوئی جذباتی فیصلہ نہیں ہونا چاہیدا تے ایہو وی اوہ دو لفظاں جنہاں
 مینوں کئی ورھے پہلاں امرتاجی نال جوڑیا سی۔

محبت تے آزادی، اینہاں دا ہم معنی اک ہور لفظ وی اے۔
 انسان! امرتاجی دی ساری شخصیت، ساریاں لکھتاں تے سارے کرم
 اینہاں تہاں لفظاں راہیں بیان کیتے جاسکدے نیں۔ میں بہت چھوٹا
 ساں۔ مسان اچے ست اٹھ سال دا ہواں گا جدوں میں لفظ محبت
 اپنی استانی کولوں سنبھالا وہ میرے نال بہت پیار کمر دی سی پر
 اک سویرے اوہ اپنی منجی اُتے موٹی پٹی سی۔ جے سوچیا جاوے
 ناں خود کشی اپنے اندر اک وڈا کارج اے۔ اوس پل مینوں پہلی واری
 پتہ لگیا کہ مینوں وی اوہ دے نال محبت سی تے محبت مروی سکبری

اے۔ فیر کئی دھنیاں مگروں جبروں پہلاں میں سا مردے عشق ورج
تے فیر اوہ دے نال نال فیض دے عشق ورج مبتلا ہو یا تاں لفظ محبت
واکھلا مینوں وڈا وڈا جاپیا۔ میں یا رھوین جماعت ورج پڑھ داساں
تے فیض صاحب میرے محبوب شاعر تے استمداد سن۔ میں اپنا اردو
واکلام اوہناں نول وکھائے پناکدی دی نہیں ساں چھپو نہ آکر واری
اوہ میری نظم توں بہت خوش ہوئے تاں اوہناں مینوں پنجابی شاعری
دی اک کتاب دتی۔ "نویں رت"۔ ایہ امرتاجی نال دی تے آزادی
نال میری پہلی ملاقات سی۔ اودوں کراچی ورج لے شاد تے نور کا شمیری
نہوراں دے آکھن تے میں پنجابی ورج لکھن لگ پیا۔ فیر ۶۸-۱۹۶۷ء
ورج میں کراچی چھڈ کے پہلاں پنڈی تے فیر لہور آ گیا۔ ایتھے پنجابی ادب
واوڈا پسار ملیا۔ اوہناں دناں ورج میں بہت ساریاں نظماں لکھیاں
گور لکھی پی سکھی۔ دونویں پاسے اپنیاں نظماں چھپو اٹیاں۔ اودھروں
امرتاجی دیاں ڈھیر ساریاں کتاباں تے "ناگ منی" دے پرچے منگوا
کے پڑھ چھڈے تے نا لے اوہناں دیاں لکھتاں دامطالعہ حال دی
گھڑی تیک جاری لے۔

ہن تسیں سوچ رہے ہوو گے کہ میں امرتاجی نال اپنیاں کتابی
ملاقاتاں دی گل کسراں لگا نہیں نہیں کتابی ملاقاتاں دی گل ایس لٹی نہیں
کہہنی کیوں جے کتاب کسے دی نجی ملکیت نہیں ہوندی، لینکھک دی
دی نہیں۔

میں جنھاں دناں دی گل کس رہیا داں اودوں میں پاکستان
ہندوستان دے سارے وڈے رسالیاں ورج چھپ رہیا

مناں، پنجابی ادب، لہراں، پنج دریا، آڑھی، پریت، لڑی، چیتنا تے ہو
دی گئی سن۔ اک وار اک پنجابی لیکھکے مینوں آکھیا۔

”تینوں ناں شاعرناں جے کمر، ناگ منی“ وچ چھپ کے
دکھا دیں۔ سن کے میرا رنگ بگاہو گیا۔ میں کہنے ہی
مہینیاں توں امرتاجی انوں اپنیاں نظماں گھل رہیاں ساں پرہ اوہناں دلوں
کوئی وی جواب نہیں ہی بل رہیا۔ نہ اوہ نظماں چھاپ دے سن تے
نہ جواب موڑے سن۔ ہن تاہیں میں اوہناں دیاں ڈھیر
ساریاں لکھتیاں پڑھ بیٹھاں ساں۔ میرے دل وچ اوہناں دی قدر ہو رہی
وہ گئی سی پر جردوں اوہناں دا کوئی جواب نہ آیا میں نراں سوں
رنگا۔ انساں دی بایو سی، وچ وی میں خط لکھدا رہیا، نظماں گھلدا رہیا۔
ایہہ ۱۹۶۸ء دے بھڑکیلے دن سن تے میری عمر ۴۳ ورھے سی۔
مہربان قاری انوں ہن تے سمجھ گیا ہو ویں گا۔ میں امرتاجی نال کیہڑیاں
ملاقاتاں دی گل کہن لگاواں۔ لیجے وی نہیں سمجھیا، چنگا میں آپے ہی
گل کھول دیندا واں۔

اچانک اک دن اوہناں دا خط آگیا۔ میں لفافہ ہتھ وچ مچڑ کے
بہت دیر تک اُوں نظر نال اوہرے دل تکدار رہیا۔ لفافے اُتے
”ناگ منی“ دی مہر لگی ہوئی سی، مینوں خط کھولن دی ہمت نہیں سی ہو رہی۔
اخیر میں کنبدے ہتھ نال لفافہ کھولیا۔ سچ مچ امرتا پریم دا
خط سی، میرے ناں بھلا ایس گل تے کوئی یقین کر سکدا اے؟ پنجاب
دی سبھ توں وڈی شاعرہ نے اپنے ہتھیں مینوں خط لکھیا سی
اپنے ہتھیں لفافے اُتے پتہ لکھیا سی۔ اگوداری مینوں جا پیا کہ ایہ

خط نہیں، امرتاجی آپ سن۔ خط دے اکھراؤ ہنناں دے نین نقش
بن لگے۔ اک سوہنی ات سوہنی پنجابی شاعرہ میرے کول بیٹھی سی تے
اکھ رہی سی۔ پیارے احمد سلیم جی! تہاڈے خطاں دا پڑا ہی شکہ یہ۔
سارے خط میں بڑی قدر نال پڑھے میں۔ پڑھے نہیں، پڑھوائے ہن۔
میں اردو نہیں پڑھ سکدی، خط دے اخیر وچ میریاں نظماں بارے
صرف اینا ہی لکھیا سی۔ ”تہاڈی تے تہاڈے دوست دی نظم ملی۔
ہور اچے معیار دیاں نظماں دی ہنگ کمرنی آں“ خط پڑھ کے میں
ہور وی اُناس ہو گیا۔ ایس توں بعد وی میں نظماں گھلیاں سن پڑا ہنناں
دا وی پہلے درگا خشر ہویا۔ فیر ۱۹۶۹ء آ گیا۔ اپریل وچ میں اپنی زندگی
دے سیمہ توں قیمتی انسان نوں ملیا پر ایہہ ملنا نہ ملن جیسا سی۔ اک
ڈوہنگھے درد نال میں بے حال ہو رہیا ساں۔ زندگی نے جیڑی سبھ
توں وڈی خوشی دتی سی اوہ ہر وار خوشی بنوں رہ جاندی سی۔ اوہناں
دناں وچ ہی میں سہر وار شاہ دلی بھروچ وچھوڑے دیاں کئی نظماں
لکھیاں۔ اک نظم امرتاجی دے ناں وی سی پر میں ڈردا ساں جے
ایہہ نظم وی ”ناگ مٹی“ وچ نہیں چھپ سکی تے فیر میں ایہو سوچیاں
ہویاں اوہ نظم آر سی نوں گھل دتی۔ ایہہ نظم چھپی تاں امرتاجی وی پڑھی
اچانک اسی ایک دن اوہناں دا بہت مختصر خط ملیا ”کوئی محبوب نظر
ہی محبوب چہرہ دیکھ سکدی اے تے کوئی محبوب قلم ہی محبوب چہرہ
ایک سکدی اے۔ احمد سلیم دی محبوب قلم نوں پیار وی تے اوہرا
شکر یہ وی۔۔“ خط پڑھ کے میں حیران رہ گیا۔ مینوں چیت چیتا وی
نہیں سی کہ امرتاجی اُتے ایس نظم دا اپنا اثر ہووے گا۔ مینوں جا پیا

میں اپنی زندگی دی پہلی نظم لکھ لٹی اے تے ہن میں شاعر ہو گیا واں۔
 اوہناں دنان وچ ہندوستان توں سکھ یا تریاں دا اک جتھا لہو
 آیا ہو یا سی۔ اوہناں وچ کچھ ادیب وی سن۔ پنجابی ادبی سنگت والیاں
 پاک ٹی ہاؤس دے اُتلے حصے وچ اک ادبی اکٹھ کیتا۔ اوہتھے میں
 اپنی ایہو نظم سنائی۔ سارے ہی جھومن لگ پئے۔ ہندوستان توں
 آئے ہوئے اک پنجابی شاعر جھومدے ہوئے آکھن لگے۔ ”نظم تے واہ واہ
 اے پراسرنا پریتم دے ناں کیوں؟ نظم داسارا مزہ خراب کردتا ہے۔“
 ”ایس لٹی کہیں نکھنھی ہی اوہناں دے ناں اے۔“

”اوہ جی تہانوں نہیں پتہ، سرکاری پٹھو اے۔ یورپ دے دُورے
 کردی رہندی اے تے نوجواناں نوں گمراہ کر رہی اے۔“ ایہہ گلاں
 سندیاں بیٹوں امرتاجی دی کتاب ”کالا گلاب“ یاد آ گئی۔ ”آج تاں
 سماج، ادب دے سکیاں نوں کھوٹیاں آکھن والی ہر جرات اُتے وار کردا
 اے پر جردوں ایہہ جرات کسے عورت نے کیتی ہووے، سماج دامنہ ایس
 طرحاں جھگ و جھگ ہو جاندا اے تے اوہ سمجھناں دلیاماں نوں پراپتہ
 چھنک کے جیویں اپنے ہتھاں وچ چکڑ دا ہتھیار پھیر لیندا اے، ایس
 وار نوں صرف اک اوہی عورت سمجھ سکدی اے جس نے کدے ایہہ
 وار جھلیا ہووے۔“ ”اوس رات میں اپنے گھر نوں بہت اُداس پریتا
 تے راتیں بہہ کے میں امرتاجی نوں اک خط لکھیا۔“ دیدی اچکڑ دے
 ہتھیار والا وار میری سمجھ وچ آوندا اے۔ ہندوستان وچ کئی پنجابی
 رسالے جو کچھ تہاڈے بارے وچ لکھ دے نیں۔ اوس چکڑ داساڈے
 گول کوئی جواب نہیں۔“ ”میں اوہناں نوں ایہہ خط وی لکھیا۔ ہو رکھی

خطوی لکھے پروہناں فیڑ چپ سادھ لئی ہوئی سی۔ ایتھے ساڈھے
 پاسے بڑی اٹھل پٹھل سی۔ اسیں سارے بے یقینی دی جلیب تے
 ٹنگے ہوئے ساں۔ اودوں میں بڑیاں سڑویاں بلدیاں نظماں لکھ رہیا
 ساں۔ محبت بارے، آزادی بارے تے انسان دے بارے
 امرتا پریم دے ناں دوجی نظم میں جھڑی لکھی سی اوہدیاں پہلیاں
 سطران سن۔

ہتھکڑی نصرت دی، میرے ہتھ، جکڑ سکدی نہیں
 دے سکوتاں دے دیو، مینوں محبت دی سزا
 تے اخیر لی سطر سی۔

میر نے بول، زہر پی سکدے نہیں مر سکدے نہیں۔
 اوہ دن دھرمے عذاب دے دن سن۔ اک پاسے، میرے وجود
 توں باہر وڈے پیمانے تے اٹھل پٹھل ہو رہی سی۔ دو جے بنے
 میرے اندر اک وڈا طوفان تے ہنیر آیا ہو یا سی۔ اودوں پہلا انسان
 چن تے اتریا سی تے میں اپنی زندگی دے سچھ توں قیمتی انسان بارے
 لکھیا سی۔

میرا چن کتھے ہے؟

میرا چن میرے سامنے سی پر میرے ہتھ اوس تائیں نہیں اُپڑ
 رہے سن۔ اودوں میں "جنگ" تے "سزا" درگیاں نظماں لکھیاں ایہہ
 نظماں وی میں امر تاجی نوں گھلیاں پر ناگ منی، وچ چھپ نہ سکیاں
 مگروں فیرا ایہہ آرسی وچ چھپیاں۔ مینوں ایہہ سوچ کے بڑی حیرانی
 ہوندی سی کہ امر تاجی اکو داری چپ کیوں کمر جاندا ہے نہیں۔ ۱۹۷۰ء

لنگھ دا جابر بیاسی، جدوں اوہناں دا خط آیا۔ ”میرے عزیز احمد سلیم! تیرے خط دی تیری روح وانگراں سوہنے پین پر زب دا واسطہ ای ایڈی من موہنی زبان لئی چار اکھر ہی پنجابی دگور لکھی، دے د لکھنے، سکھ لے ناں جے خط پڑھنے تے لکھنے سوکھے ہو جان۔ بیس چاہندی آں پٹی جو کچھ پاکستان دے وچ پنجابی بارے ہووے، لکھیا جاوے یاں بولیا جاوے اس دی خبر رپورٹ مینوں ”ناگ منی“ لئی بھیج دیا کر۔ رومن اکھراں وچ خط چنگی طرحاں پڑھیا نہیں جاند ا۔۔۔ پچھے جیہ فیض ہو ری آئے سن تن واراں چنگی طرحاں ملاقات ہوئی سی۔۔۔“ اک خط وچ میں پچھیا سی کہ کیہ میں ادہناں دیاں لکھتاں پاکستان وچ چھاپ سکدے واں؟ ایسے خط وچ جے اگے جا کے ادہناں لکھیا۔ ”تیرا جو جی چاہندا ہے چھاپ لے میں تیری دیدی آں تینوں جتن بن دا لے۔۔۔“ تے فیر میری نظم بارے لکھیا سی۔ امرتا پریتم دے ناں تریجی نظم بارے۔ ”آر سی وچ تیری نظم پڑھی۔ بڑا پیار۔۔۔“ فیر چھیتی ہی اک ہوو خط آیا جدھے وچ تن دوستاں دا ذکر سی۔ ”اتار خالصہ، فہمیدہ ریاض تے سجاد حیدر۔ اتار خالصہ اوہ پنجابی بی بی اے جیٹری کینیڈا وچ رہندی اے تے ڈاکٹر نذیر جدھی بہت تعریف کردے ہوندے سن۔ اک واری اچانک اسی کینیڈا توں ادہناں دا خط آگیا۔ میریاں نظماں بارے، میریاں کہانیاں بارے، پاکستان دے بارے، لہور دیاں سڑکاں تے گلیاں بارے، ماذھو لعل حسین تے بلھے شاہ ہوراں دے بارے۔ ادہناں دے خط وچوں محبت ڈلھ ڈلھ پندی سی۔ انج ساڈے وچکار خطاں دی گوڑھی سانجھ پے گئی سی۔ سجاد حیدر پنجابی دے مٹے پرنے ڈرامہ نگار

نہیں تے میں اوہناں دا بڑا عقیدت مند ہاں۔ صرف فہمیدہ ریاض نال
میرا تعارف نہیں سی۔ امرتاجی نے لکھیا سی ”پیارے تے چنگے احمد سلیم
آج کل میری دوست اوتار میرے گول ہے۔ تیرے خطاں دی گل
کردی سی۔ میں اوسے دے ہتھوں تینوں بڑا پیار گل رہی آں۔ خدا
اوہ دن نصیب کرے کہ تیری میری وی ملاقات ہووے۔ تینوں ملن لٹی
میرا بڑا ای دل کردا ہے۔ آج کل لندن توں میری اک دوست
شاعرہ فہمیدہ ریاض اوتھے تھڑے گول آئی ہوئی اے۔ کدی اوہدے
نال میل ہووے تے اوہنوں وی میرا پیار دئیں۔ میرے دوست
سجاد حیدر داکہ حال اے، اوہنوں وی میرا سلام ضرور دئیں۔“

امرتاجی نوں اپنے پاسے دے پنجابی ادیبان کولوں شکایت لے
کہ اوہ چکر اچھالن داکار و بار کر دے نہیں۔ ساڈے پاسے وی کچھ ایہو
جیہا حال سی۔ امرتاجی دے خط وچ سجاد حیدر ہوراں دا ذکر پڑھ کے
میںوں اپنے اک پنجابی ادیب دے گالی ویر گے لفظ یاد آ گئے۔ اوہنے
اپنے پہلے دند باہر کڈھ دیاں ہویاں اکھیاں سی ”امرتا پریم، سجاد حیدر
تے ریسج گئی سی پر اپنا یار بزدل نکلیا۔ بڑے زور واد عشق چلیا سی
اوہناں دا پاکستان بٹن توں پہلے۔“ میںوں اک راز دی گل دساں اوہدی
نظم سنیہوڑے سجاد حیدر دے ناں ہی تاں ہے ”۔۔۔“ ایہ فقرے
یاد کر کے میںوں بڑی کراہت جیہی محسوس ہوئی۔ اسنے لگا جیویں ہننے
اسی اُلٹی آجاوے گی۔ میںوں چکر آون لگ پئے۔ میرے ساہمنے
سجاد حیدر، معصوم، بھلا مانس تے دوست دا چہرہ اُبھیریا تے میریاں
اکھیاں وچ گڈ مڈ ہون لگ پیا۔ میں دوہاں ہتھال نال سر پھڑ کے

گمہ سی تے ڈگ پیا ساں رکئی سال بعد امرتاجی نے سجاد حیدر ہوراں
 نال اپنی دوستی بارے "رئیدی ٹکٹ" تے "میں جمع توں" وچ
 بڑے احترام نال گل کیتی اے۔ افسوس کہ "رئیدی ٹکٹ" دے پاکستانی
 اردو ایڈیشن وچ سجاد حیدر ہوراں بارے اوہ سارا ذکر سنسر
 کردتا گیا۔ ایس گھٹیا تے غیر اخلاقی حرکت تے جدوں امرتاجی نے
 پروٹیسٹ کیتا تاں پبلشر تھاں تھاں اوہناں دے خلاف ایڈھر
 اودھریاں ہانکن لگ پیا۔ پاکستان وچ امرتا پریم ہوراں دیاں
 کتاباں دی چوری اک دکھرا موضوع اے۔ ایٹھے صرف ایہناں اکھناں
 کافی اے کہ کچھ لوک پیسہ کمان دے لالچ وچ اپنے اٹھے ہو گئے
 نہیں کہ اوہناں نوں پاکستان دی عزت تے وقار دا وی
 خیال نہیں رہندا...

اٹھل پھل بہت ودھی تے مینوں کچھ دن آرام کرن لئی جیل بھیج
 دتا گیا۔ ایہہ دیاڑے بڑے تکلیف دے سن۔ کندھاں توں اوس
 پار مینوں صرف اکو چہرہ اسی نظر آندا سی۔ اپنی زندگی دے سچے
 توں قیمتی انسان دا چہرہ کچھ ہور چہرے وی سن، امرتا پریم، سکھیر
 سوہن سنگھ جوش، نوتیج سنگھ پاش... میرا بیچھ توں محبوب
 چہرہ روز میرے گول آہندا سی۔ مینوں تسلی دیندا پر آپ، ہنجھواں
 نالی بھریاں اکھاں نال واپس پرتدا۔ اک واری امرتاجی دا چہرہ وی
 میرے سامنے اٹھیریا، مینوں جاہنیا کہ جیویں اکھدا ہووے۔ جتنا آزاد
 توں آج ایں، ایہاں کدی وی نہیں سیں۔ اوہناں دناں وچ میرا ناں
 بہت ہی گونجیا سی۔ ناگ منی، آر سی، پریت لڑی تے ہور کتنے ہی

اخبار تے رسالے میرے ذکر ناں بھرے ہوندے سن۔ ساریاں آوازاں
چوں اُچی آواز امرتاجی وی سی۔ فیراوہ دن وی لنگھ گئے۔ ہسن
۱۹۷۲ء سبھی چیزیاں اپنے معمول تے آگئیاں سن۔ پچھٹ بلدے
جاربے سن پر شاعر دی قسمت وچ سدا رونا ہی لکھیا ہویا اے۔ ایس
واری وی ہندوستان توں بریاں خبراں آن لگ پئیاں تے بڑے
خوفناک ہندو مسلم فساد چھٹ پئے سن۔ مسلماناں دا حال بہت منداسی۔
ایہہ خبراں پڑھ پڑھ کے میں بہت دکھی ہوندا جارہیا ساں۔ روندیاں تے
کمر لاندیاں میں امرتاجی نوں خط لکھینا کچھ کدو۔۔۔ لوکاں نوں سچاؤن
لئی کچھ تے کدو۔۔۔، جا پدا اے، اوہ وی بڑے دکھی تے نراس سن
چھیتی ہی جواب ملیا۔ ”او۔ نیک بندیا! تیرا سفاٹھیک ہی سی۔ تیرا خط
دیکھ کے اکھاں وچ پانی آ گیا۔ اسیں سچ مچ۔ ہنیریاں غاراں
وچوں لنگھ رہے آں۔ انسانی محبت دی قدر خبرے کدوں ہونے
گی۔۔۔“ آوے خط وچ اک تھان تے او منہاں سجاد حیدر ہوراں باہرے
وہی لکھیا سی۔

”سجاد حیدر میرے بہت پرلے تے بہت پیارے دوست
نیں، ہن تے او منہاں نوں دیکھیاں وی بڑا ہی وقت لنگھ گیا اے، انج
لگ دا اے جیویں صدیاں ای گزر گئیاں نیں۔ خدا کرے کہ جیوندے
جی اک واری فیرمیل ہو جاوے۔ میں ۲۳ اگست نوں یوگوسلاویہ
جانا اے۔ او تھے تن ہفتے رہ کے فیرجیکو سلواکیہ تے فرانس وچوں ہندیاں
ہویاں اکتوبر دے آدھ وچ لندن پہنچاں گی تے او تھے تیرے خط
نوں اڈینگاں گی۔ اپنیاں نویاں نظماں ناگ منی لئی ضرور گھلیں۔“

ہن امرتاجی نال ملاقات سوکھی ہو گئی۔ میرا جدوں جی کبر و اسجاد حیدر
 ہوراں نوں ملن لئی چلا جاندا ساں۔ جدوں جی کبر و ا فمیدہ ریاض نوں
 وی ٹیلی فون بھڑکا دیندا۔ لندن وچ امرتاجی نے فمیدہ نوں میرے
 بارے وچ بہت کچھ دسیا۔ فمیدہ اوہناں دی اپنی آواز وچ اوہناں
 دیاں نظماں واکسٹ مہر کے لینائی سی تے مینوں خطاں راہیں لالچ
 دیندی رہندی سی کہ اوہ کیسٹ مینوں تاں سنوائے گی جے میں کراچی
 آواں تے فیر میں سچ مچ صرف ایس لئی کراچی ٹر گیا کہ امرتا دیدی دی
 آواز سن سکال تے اوہ بول رہے سن...

رات اُنکھلا ندی پئی اے
 کسے نے انسان دی چھاتی توں سنھ لائی اے
 ہر چوری توں بھینا نک ایہہ سفینیاں دی چوری اے
 چوراں دے کھڑے
 ہر دیس دے، ہر شہر دی، ہر سڑک تے بیٹھے
 پر کوئی اکھ تکدی نہیں، نہ ائی چونکدی
 صرف اک کتے دی طرحاں اک سنگلی دے نال بچھی
 کسے دینے، کسے دی، کوئی نظم بھونکدی ...
 تے اک ہور نظم سی

اک دروسی
 جو سگریٹ دی طرحاں میں چپ چاپ پیتا اے
 صرف کچھ نظماں ہن
 جو سگریٹ دے نالوں میں رکھوا لگسن جھاڑیاں ...

نظمیاں سُندیاں ہو یاں میریاں اکٹھیاں وچوں ٹپ ٹپ اتھرو
وگن لگ پئے میں ٹپ ریکارڈر دے کول منہ بجا کے زور
نال چیکیا۔

”دیدیا! میں تہانوں سن رہیا واں، کیہ تسیں وی مینوں سن رہے
ہو؟ مینوں معجزیاں وچ یقین نہیں پر جدوں میں کراچی توں پنجاب
نوں پر تیا، اُس تاجی دا خط آیا پیاسی۔ ”پیارے سلیم! تیرے دل
توں، تیرے خطاں توں قربان ہاں۔ تینوں میرا بہتسا سارا پیارا پڑے
تیری نظم بڑے مان دے نال تے بڑے پیار نال ناگ منی وچ چھاپی
اے۔ ایس طرحاں کدی کدابر، کوئی خط پتھر لکھدا رہیا کہ تے نظاں
گھلدا رہیا کہ۔ آج کل کیڑے شہر وچ ایس؟ (اودوں میں پنڈی
وچ سرکاری نوکری کر رہیا ساں) لاہور جاوین تاں سجاد حیدر نوں میرا سلام ضرور
دیں۔ لندن وچ پاکستان لئی دوائٹرو یو بی بی سی توں براڈ کاسٹ
کیتے سن۔ پتہ نہیں توں سُنے وی نہیں کہ نہیں۔۔۔“ ایہہ انٹرویو میں
نہیں ساں سن سکیاں پر جدوں اوہناں اپنا سفر نامہ ”اکٹی پتیاں دا
گلاب“ چھاپیا تے اوہدے وچ ایہہ دونوں انٹرویو وی شامل سن۔
ایک ہور انٹرویو فہمیدہ ریاض نال وی سی، جیہدے وچ فہمیدہ نے
پاکستان وچ عورت دے مسئلیاں بارے گل کیتی سی۔ بی بی سی دے
انٹرویو وچ پاکستان دے بارے جس چاہ تے اپنا ٹیٹ دا اظہار کر
دے سن، اوس چاہ تے اپنا ٹیٹ دا اظہار اوہناں اپنے ایسے خط وچ
وی اک سٹھاں تے کیتا سی۔ ”ہن تاں لاہور آکے تینوں ملن نوں
جی کر دالے،۔۔ تے تسیں سارے ادیب، کاش اوہ وقت اللہ لیاے

کہ دہلی آ کے بیٹوں ملو۔

اک دن اوہ وقت وی آگیا پر ساڈے جیسے بد قسمتیاں لٹی نہیں
 سی آئی۔ چیٹریاں شاعراں تے ادیبان جیسے ساری عمر نفرت واپر چار کیتا سی
 اُج اوہو ای امن تے محبت دے گائیک بن کے ہندوستان وُل
 دوڑ پٹے سن۔ چٹھاں اپنیاں لکھتاں راہیں ساری عمر کمرودھ داڑہر گھولیا
 سی ہن اوہی امرت دے و سنجارے بن کے مٹھے بول بول رہے
 سن۔ اوہناں نفرت وی سیاست دا حکم من کے کیتی سی تے ہن پیار
 دے گیت وی اوہ سیاسی پراپیگنڈے دا انگر اس ای گار ہے سن۔
 دونواں پاسیوں آونا تے جانا شروع ہو گیا، کتاباں رسالے وی آون
 جان لگ پٹے سن۔ ایتھوں چیٹرا وی ہندوستان جانداسی اوہرے مگروں
 اوہتھوں دے رسالیاں وچ اوس دے بارے بڑیاں شرمناک
 کہانیاں چھپدیاں۔ پاکستان دے پنجابی ادیب اوہتھے جا کے تے
 پاکستان دے ناں نوں مٹی وچ رول رہے سن۔ اوہناں دارول
 ایہہ سی کہ اوہتھے جا کے اوہ فخر زمان تے احمد سلیم بارے جھوٹھ
 بولیں اوہناں نوں بدنام کمرن ہا و دوں میرے بارے
 ہندوستان وچ اینیاں کو کہانیاں اپڑیاں کہ میرے اک شیر خواہ
 سجن نے مینوں مشورہ دتا کہ میں "آر سی" وچ اک مضمون
 لکھ کے اپنی پوزیشن صاف کراں۔ میں زندگی وچ کدی وی صفائی
 نہیں سی دتی۔ ایہہ گل میں فیض صاحب گولوں تے امرتاجی گولوں
 سکھی اے کہ دلیل و اجواب تے دتا جا سکدا اے پر گالی و اجواب
 نہیں دتا جا سکدا تے نالے ایہہ وی اے کہ دوستان نوں صفائی

دی لوڑ نہیں ہونی چاہی رہی تے دشمن اوہنوں منن گے۔ نہیں۔
 سو میں چکڑ واہر وار چپ کر کے سہن دا فیصلہ کر لیا۔ صرف مینوں
 اک گل واحد مہ سی، ہندوستان وچ میرے کچھ معصوم دوستاں
 ناں میرا ناں نتھی کر کے گھٹیا انداز وچ اچھا لیا گیا سی۔ میں اپیاں اوہناں
 پیاریاں کو لوں حال دی گھڑی تیکر بڑا شرمندہ اوں۔ کمانیاں دا ایہ سلسلہ
 دو طرفہ سی۔ ہندوستان توں جیڑے پنجابی ادیب ایتھے آکے امرتاجی
 توں گاہاں کڈھ دے سن اوہ لکھاری والیں ہندوستان جا کے میرے
 بارے وچ سیکنڈل پھیلاندے سن۔ ایسے طرحاں ای جیڑے ادیب
 ایتھوں ہندوستان جانے سن، اوہ ایہ دو طرفہ عمل دہرا بندے سن۔
 ایس ساری صورت حال دے نتیجے وچ پاکستان دی اپنی بدنامی ہوئی
 کہ ہندوستان وچ باقاعدہ طور تے ایس گل تے بحث ہون لگ پئی
 کہ کیہ پاکستان توں آؤں والے ہر لکھاری دا آدرمان کیتا جاوے یاں
 ایس بارے احتیاط توں کم لیا جاوے۔ تے امرتاجی لکھ رہے سن۔
 ”پیارے سلیم! شکر اے کہ تینوں خط لکھن لئی راہ کھلیا اے۔۔۔ تیرے
 لئی اک سنیا اپنے دوست سجاد دے پتے تے دی گھلیا سی۔ اک دن
 ٹی وی توں تیریاں نظماں پڑھیاں، احمد راہی دیاں وی تے خرم زمان
 دیاں وی۔ پتہ نہیں توں سنیا، دی اے کہ نہیں۔“

اوہناں دناں وچ امرتاجی جمیلہ ہاشمی داناؤل ”ناگ منی“ وچ
 چھاپنا چاہندے سن۔ ”ناگ منی“ وچ جمیلہ ہاشمی داناؤل ”آتش رفتہ“
 ترجمہ کر کے چھاپنا چاہندے ہن۔ آں میرے کول اہمدا پتہ نہیں
 چھیتی ناں اوہدا پتہ ونی لکھ تے نالے اوہدی تصویر وی لے کے گھل،

تاں جے ناگ منی وچ اوہدا سکیج چھاپیا جاسکے۔ اگے لکھیا سی...
 ”فمیدہ ریاض بہت یاد آؤندی اے“

جدوں وی امرتاجی، فمیدہ دا ذکر کردے سن، میں اُسے
 ویلے فمیدہ نوں خط لکھکے دس دیندا ہوندا سی تے مینوں بڑی حیرانی
 ہوندی سی جدوں فمیدہ اپنے خط وچ امرتاجی دا ذکر گول کر جاندی سی،
 ایس واری فیڑیں اوہنوں لکھیا تاں فمیدہ نے بڑا جذباتی ہو کے لکھیا
 ”ہاں تُو نے امرتاجی کی یاد دلادی۔ اُن کا پتہ میرے پاس نہیں ہے۔
 پلیز تم یہ خط انھیں بھیج دینا“

۱۹۷۶ء دا سال لنگھ رہیا سی تے میری حیاتی وچ اک خوفناک
 CRISIS آیا ہو یا سی۔ دیاہ تے طلاق و حادثہ اوہناں وناں دی ہی گل
 اے۔ دو تین ورھیاں توں میرے سینے وچ درد اٹھدا ہوندا سی۔ کدی
 چار مہینیاں پچھوں، کدی چھ مہینیاں پچھوں، پر بہن ایہ درد بڑی ہی
 چھیتی ہون لگ پیاسی۔ ۱۹۷۶ء دے آخر لے مینے میں ہسپتال
 نال کمر لاندیاں گڈا لے۔ نوکری توں وی میرا دل اُچاٹ ہو گیا سی تے
 میں دسمبر وچ استعفیٰ دے کے پہلی جنوری نوں لوہر پر تیار اسلام آباد
 وچ چٹھاں دوستان نوں سد سد کے دفتر وچ لوایا سی، اوہناں
 دیاں سازشاں ہتھوں مینوں استعفیٰ دے کے نوکریوں نکلنا پیا۔ میں
 جسمانی تے روحانی طور تے بالکل ٹٹ بھج گیا۔ میں گھبرا کے
 فمیدہ ریاض نوں لکھیا۔

”راب دا واسطہ جے لوہر آ جاؤ میں مرجلیاں۔“ فمیدہ سمجھ
 کچھ چھڈ چھڈا کے لوہر اُپر گئی۔ اوہوں میں فوزیہ رفیق بل کے ”کوئچ“

کٹھڑ ہے ساں تے فمیدہ ایس رسالے وچ بہت دل چسپی لے رہی
 سنی۔ گلبرگ دیاں سڑکاں تے فمیدہ تے فوزیہ نال پھردیاں تے درد
 نال کُڑ لاندیاں میرے ہوٹھاں تے اک گیت دے بول پھڑک
 رہے سن۔

میری چھاتی دا مکھور پیا سوچدا
 سٹھ لا کے اک چور پیا سوچدا
 ہندوستان تے پاکستان جی میرے خلاف گٹھیا سکینڈل اُچھالے
 جا رہے سن۔ پاکستان توں جان والے ادیبیاں او تھئے جا کے انٹرویو
 دتے سن کہ احمد سلیم لکھنا چھڈ گیا اے تے سرکار دی چاکری پیا
 کردالے۔ ایہہ سبھ سازشاں سن۔ اُنساں دا درد سی پر فمیدہ تے
 فوزیہ دی سن تے امرتاجی وی۔ اسیں جدوں ہندے تے امرتاجی
 بارے ہی گلاں کر دے رہندے ساں۔

اک دن میرے سینے وچ بہت شدید درد اٹھیا تے میں فوزیہ
 دے دفتر وچ ای بیٹھیاں بیٹھیاں امرتاجی نوں اک خط لکھیا۔
 ”دیدری! میری حالت بہت خراب اے۔۔۔“ اچے فمیدہ لہو وچ
 ہی سی جدوں امرتاجی دا خط آگیا۔ ”تیری صحت دا سچی بڑا ای فکر اے
 چنگی طرحاں گل نوں کھول کے لکھ کہ تینوں کیہ تکلیف اے۔“ فیر
 آگے کچھ تھوڑا جیہا خفا ہو کے لکھیا سی۔ ”تیرے آون دی راہ کروں
 کھلے گی، میں تے اوہ دن اڈیک رہی آں۔ میرا گھر تیرے لئی ہمیشہ
 کھلا اے۔“ فیر ہور وی بہت ساریاں گلاں سن۔ ”تیری اک نظم فمیدہ
 ریاض دے ناں نال جنوری دے ناگ منی وچ چھپی سی، پر جیہ گھل

دناسی۔ گیت ”میری چھاتی دا مکھور پیا سوچ دا“ مارچ دے شمارے
 وچ چھپے گا۔ ٹی وی توں وی تیرے گیت دی سطر ٹپھی گئی سی۔ شاید
 توں سنی ہووے، باقی دوستاں دے خطاں دے جواب وی دتے سن
 طاہرہ مظہر علی ادا بڑا ہی پیارا خط آیا سی۔ نمیدہ دا کدے خط پتر نہیں
 آیا۔ کم بخت بہت پیاری کڑی اے۔ جبت دیر ہوئی اے کہ میں تینوں
 لندن دے پتے تے خط لکھیا سی کہ تیری ریسرچ دیاں کتاباں میں ضرور
 چھاپاں گی جے کوئی کتاب تیار ہو گئی ہووے تے اوہرا کھڑا بھیج دے۔
 امرتاجی دے ایہو جیہے خط سن تے اپنی زندگی دے سبھ توں
 قیمتی انسان دے ساہواں دا سہارا سی کہ میں ایہہ درد وی جبرلیا۔ میری محبوب
 ترین ہستی بھادویں میرے کول نہیں سی پرہے تے سی۔ اوہرا
 ہونا میرے لئی جیون دی ضمانت سی تے اوہرے نال نال امرتا دیدی
 دے خط سن تے اوہناں دا پیار سی۔ راج دے حالات ہوون تے
 بندہ کس طرحاں مرے؟ پر ایہہ تسلی دی بہت عارضی ثابت ہوئی۔

پچھلے دو سال وچ پنجابی شاعری دے اندر اک وڈا ناں ابھر
 کے سامنے آیا تے اوہ ناں ملک ایم زمر داسی۔ ہندوستان تے
 پاکستان، دوہاں دیساں وچ اوہ دیاں نظماں نے تھہر تھلی پادتی سی۔
 اپنے قدیمت دا شاعر پاکستان وچ ہنور کوئی نہیں سی۔ اوہ پنجابی شاعری
 دے آسمان اُتے جن دا نگراں چڑھیا سی پر اچانک ہی ڈگ کے چور
 چور ہو گیا۔ میں بہت دناں توں امرتاجی نوں خط نہیں سی لکھیا۔ ہن لکھیا
 وی نے اک منحوس خبر دین لئی۔ زمر داسی دی موت دا پڑھ کے امرتاجی
 دافوری جواب آیا۔ ”کنے چہراں توں تیرا خط ایڈیک دی پٹی ساں خط“

آیا پر کیڈی دکھ دینی خبر لے کے۔ ملک ایم زمر نے کچھ ڈاڈھیاں تے
 پیاریاں لکھتاں نال نویں پنجابی ادب نال ڈوہنگھی دوستی پٹی سی اوہنے
 کچھ بڑے پیارے خطاں نال دؤر دراز دے مٹراں نوں اصلوں دل
 دے قریب لے آندا سی۔ اُج اوہدی موت دی خبر سن کے پنجابی ادب
 دیاں اکھاں وچ وی اتھرو آگئے نیں تے اوہنے، میر نے جیہ
 کئیاں مٹراں دیاں اکھاں وچ وی ایہہ ہمت دکھ دین آلی خبر لے۔
 امرتاجی دادا نوں دن اصرار و دھوا جاندا سی کہ میں ہندوستان آؤں
 سارے لوک آجا رہے سُن۔ سبھان لئی راہ کھل گئے سُن، میں فیر
 کیوں نہیں سی جاندا پایا؟ ہو رہیں تے پنجابی دے لکھاری دہلی دے
 مزاراں دی سلامی دے بہانے جا رہے سُن۔ اوہ اتھنے امرتاجی تے
 دو جے پنجابی لکھاریاں نوں ملدے سُن، پٹھیاں سدھیاں گلاں کر کے
 پرت آؤندے سُن۔ کئی بندیاں دے ہتھ امرتاجی تے میرے لئی کتاباں
 تے رسالے گھلے، جیڑے مینوں اُج تائیں نہیں مل سکے۔ ایہہ اوہ لوک
 سُن چٹھاں اپنے قلم نال ساری عمر امرتاجی نوں گاکھلاں کڈھیاں سُن تے
 ہن دہلی جا جا کے ناگ منی وچ اپنے انٹرویو چھپوارہ سُن تے پاکستان
 دے پنجابی ادب بارے غلط تصویر پیش کر رہے سُن۔ اوہ نہیں دینیں
 ملتانوں مشکور صابری ہو ری دہلی عرس دے موقعے تے گئے۔ اوہناں
 دے واپس آؤن مگروں امرتاجی دا خط آیا۔ پچھلے دنوں وچ ایتھے عرس
 دے موقعے ملتان دے مشکور صابری آئے ہوئے سُن۔ اوہ ناگ منی
 دے پرچے تے کئی کتاباں لے گئے سُن۔ اوہناں نے "وارث شاہ"
 پرچہ کڈھیا ہے۔ بس اک واری ملاقات ہوئی سی۔

مشکور صابری پاکستان وچ لوکاں نوں دے پھر دے سن
کہ اوہ چٹنا چھ دہلی وچ رہے امرتاجی دے گھرای مہمان رہے۔ اُگے
پہل کے امرتاجی لکھیا سی۔ توں وی کدے عرس دے موقعے تے
آجایا کہہ "تے فیرا گے فہیدہ ریاض دا ذکر کیتا سی۔"

مینوں ایس گل دی بڑی حیرانی ہوندی سی کہ امرتاجی، فہیدہ نال
اینا ٹٹ کے پیار کر دے نیں پر فہیدہ بنے کدی وی اوہناں دے
سلام و اجواب نہیں دتا۔ جیویں اوہناں نوں جان دی ہی نہ ہووے۔
نیں کئی واری اپنیاں خٹھاں تے فون اُتے ادھنوں آکھیا وی پر اوں
کدے وی میری گل ول دھیان نہ دتا۔ سگوں اوہنے اک واری کوئنج
پڑھ کے تے مینوں اک تنقید بھر یا خط لکھیا۔ کوئنج دیاں کئی خامیاں
دسن مگر اوں اوہنے لکھیا "کوئنج میں ایک اور بات جو میں نے محسوس
کی ہے وہ یہ کہ تم امرتاجی کو مناسب سے زیادہ جگہ دیتے ہو، اصل وچ
ابہر کئی فہیدہ دی ہی شکایت نہیں سی ہووے بہت سارے لوکاں
نوں ابہر گلاسی تے اچھے وی ہے وے کہ میں پاکستان وچ استرنا پریم
دایلسٹی ایجنٹ آن کیوں؟ ایس لٹی کہ میں اوہناں دیاں کہانیاں
تے ہور بہت ساریاں لکھتاں دے اردو ترجمے چھاپاواں، اوہناں
بارے کچھ کچھ لکھدار ہنداواں۔ آٹھ دیاں بیٹھ دیاں اوہناں دیاں اسی
گلاں کردار ہنداواں۔ اخباراں تے وی ایسے لٹی کئی واری میرا مذاق اڑایا
سی، گھٹیا قسم دے سکینڈل چھاپن والے لاہور دے اک اخبار نے
طنز دے رنگ وچ ابہر خبر چھاپی کہ "دہلی یونیورسٹی نے امرتا پریم
بارے ورجیاں بڑھی لیسرچ کرن بدے احمد سلیم نوں پی ایچ ڈی

دی اعزازی ڈگری دتی اے، "اک ہور میگڈین ورج جیٹرا ایو جیپاں
 خیراں وا اک کالم چھاپا سی جنہاں اُتے یقین تھیں سی کیتا جاسکدا۔
 گپ شپ دے اوس کالم ورج کراچی توں اک کٹری نے خبر گھلی سی
 کہ "احمد سلیم نے امرتا پریم بارے لکھنا، چھڑ دتا اے" جدوں امرتا
 جی نوں ہندوستان واسیہ توں وڈا غیر سرکاری ادبی انعام "گیان
 پیٹھ" ملیا تاں پاکستان ورج ایس بارے میرے تن لیکھ چھپے، اک پنجابی ورج
 تے دوارو ورج، ایہناں لیکھاں اُتے وی لوک بہت تلملائے۔
 صرف فخر زمان خوش ہویا تے اوس مینوں ودھائی دتی۔ ایہہ سلسلہ تے
 کئی ورھیاں توں چلیا آ رہا اے۔ گو سچ، دے پرچے ورج جدوں ایس
 امرتا جی دنی ادب نظم چھاپی، جیہدے ورج کتاباں کاغذ تے نقشے اک
 دو چے دے نال کھمہ پندے نہیں تے اونہناں وچوں لہو لہی سی تھانویں
 تے کالا زہر وگدا اے تاں، احمد ندیم قاسمی جیسے لکھاری نے وی میرے
 اُتے الزام لگایا کہ ایس نظم ورج پاکستان دیاں سرحدیں نوں بندیا گیا
 اے۔ بندیاتے ضرور گیا سی پر ساری دنیا دیاں سرحدیں نوں، پاکستان
 نوں بندن دا کوئی سوال ای نہیں سی۔ جے امرتا جی نے، ایہو جیہی کوئی
 گل کیتی ہوندی تاں قاسمی صاحب توں وی پہنلاں میں امرتا جی
 نوں پچھنا سی "تہاں ایس نسیا دا حق کھٹے دتا اے؟"
 میرے کچھ وی سی امرتا جی ایس آوا جائی بارے بہت خوش
 سن۔ "جاپدا اے کہ ہن فیہ میرے خط تیرے کوں اپڑ سکے گے تے
 تیرے خط میرے کوں آؤں لگ پین گے کیوں جے فاصلے ہن کچھ
 مہربان ہندے جاپدے تیں"

ایدھروں اودھر خبراں لینے کو بے بنیاد طریقے نال اُپر ن
 لگ پٹیاں سُن کہ بار لوکاں میری اک "پیاری جیہی بیوی" وی گھڑٹی
 ڈیڑھ سال پہلاں میں ویاہ تے طلاق دے خدایاں وچوں نکلیا
 ساں پر مہربان سجن ٹویاں نویاں خبراں اڈائی جا رہے سُن۔ جدوں
 امرتا جی ہوراں ایس گل دے بارے لکھیا تے مینوں سمجھ نہیں سی
 آرہی کہ ایس گل تے مینوں ہسنا چاہیدا اے یاں رونا چاہیدا اے۔
 اوہناں نے لکھیا سی: "پتہ لگا اے کہ تیری اک پیاری جیہی بیوی
 وی اے تے مینوں "ناگ منی" دے "ذکرِ خیر" کالم لئی اوہدا انٹرویو
 چاہیدا اے، فخر زمان نوں آکھیں اوہ تیری بیوی دا انٹرویو لکھ کے
 گھلے، تے توں فخر زمان دی جُنائی دا... میں اک ہو روئی کالم
 شروع کر رہی آں۔" میں تے "میں" سیلف انٹرویو یعنی خود نال
 ملاقات۔ اپنا سوال تے اپنا ہی جواب۔ اوہ وی ضرور لکھ کے
 گھلے، توں وی تے فخر زمان وی۔ نلے توں پرانے شاعراں بارے
 کھوج کھرے کڈھ رہیا سی تے اوں کھوج کھرے دے وی کچھ
 آرٹیکل گھلے؟

راہواں تے کھل گئیاں سن پر خط کئی واری ایدھر اودھر دوڑ جان دے
 ایہہ خط وی رُکدا اکھلدا بیرنگ ہو کے ائیر واپس اوہناں دے کول اُپر
 گیا سی تے امرتا جی نے دوبارہ نویاں مکٹاں لا کے ایہہ خط مینوں گھلیا
 سی۔ مینوں ہن چنگی طرحاں یاد وی نہیں پر سینے دے درد وی تکلیف
 وچ شاید بہت دنان توں امرتا جی دا خط نہ آون کر کے میں وی چُپ
 وٹ لئی سی تے خط لکھتے بند کر دتے سن۔ مینوں خیال وی نہیں سی کہ

امرتاجی دے خط ایہ دھراؤ دھڑل کے والیں اوہناں دے کول ہی پہنچ
رہے سن۔ فیر امرتاجی نے لکھیا۔

پیارے سلیم! ایہ خط لہور وں مڑ کے آیا اے۔ ہر سترے وچ
بیرنگ ہو گیا سی تے فیر اینوں لہور وچ کسے وی نہ لیا۔ (مینوں
ڈاک خانے والیاں چٹیاں ٹکٹاں دسیاں سن، میں اونیاں ای لاکے
گھل دیتا سی) تے ایہ خط پرت کے مینوں آپ نوں ای چھڈا پیا۔
ہن میں ایہ دے اتے اٹھ میل دیاں ٹکٹاں لاکے بھیج رہیا ہوں
عصے ہو لیا کر پرچپ نہیں۔ اپنیاں نال تاں ہندے ہی میں غصے
اُنج ویکھیا جائے تاں غصہ کرن واجب وی اپنیاں نال ہی بن
دا ہے۔

۱۹۷۹ء وچ، لہور وچ کئی مہینیاں دی بے روزگاری کٹ کے
میں پنجاب توں سندھ وچ آ گیا۔ سندھ یونیورسٹی جام شورو وچ سندھی
دے وڈے شاعر شیخ ایاز واٹس چانسلمر ہو کے آئے سن تے چاہندے
سن کہ جس طرح میں اوہناں دی شاعری داسندھی توں پنجابی وچ ترجمہ
کیا اے، ایسے طرحاں سندھی دے سچے توں وڈے صوفی تے کلاسیکی
شاعر شاہ لطیف د ترجمہ وی کراں میں ایہہ ASSIGNMENT منظور
کر لئی تے جام شورو وچ رہن لگ پیا۔ اسچ چا پدا سی، ویدی امرتا
سمیت، پوری پنجابی دنیا نالوں میرا رشتہ ٹٹ گیا اے۔ ۱۹۷۹ء وی
سارا لنگھ گیا تے ۱۹۷۷ء وی پورا ہی لنگھ گیا۔ ایسے چر وچ حالات
وی کچھ بدل گئے سن تے نویں حالات وچ مینوں کم کرنا پڑا ہی مہنگا
پیدا سی تے مترجمے داکم وچے۔ چھڈ کے میں کراچی آ گیا اک لمبی
بے روزگاری چوگن لئی۔ اودوں تیکر شیخ ایاز دی شاعری د پنجابی

ترجمہ دی چھپ چکیا سی۔ اوہناں اسی دنوں وچ میرے اک سندھی لکھاری دوست نے امرتاجی دے نادل "نہدر وازہ" داسندھی وچ ترجمہ چھاپیا سی۔ میں امرتاجی نوں کتاب وی گھلی تے نالے خطا وی لکھیا۔ جواب آیا۔ "خط تے مل گئے نیں پر کتاب اچھے تک نہیں ملی۔ دوستا سندھی وچ کتاب چھپی اے تے مینوں کوئی کاپی ای گھل دینی سی" تے اگے اوہو پرانی فرمائش سی۔ "سبنا: اتوں کہدے وی ایہ صر نہیں آوند؟" شیخ ایاز دیاں نظماں دتیرا کیتا ہویا ترجمہ اگلے شمارے وچ چھاپ رہی آں۔ ایہہ کتاب مینوں خوشنونت سنگھ نے گھلی سی۔"

اک واری فی رابطہ اکٹھڑ گیا سی۔ پورا ۱۹۷۹ء و سال ہی لنگھ گیا۔ نہ کوئی مینوں خط ہی دیدی دالیا سی تے نہ ہی کوئی کتاب، رسالہ، میں روں ہانکا ہو گیا ساں، فیریں اک گلے دا بھریا ہویا خط لکھیا۔ "تروہنہ وڑھیاں توں بے روزگاری چل رہی سی جدھے کارن گھر والیاں نال وی کچھ الجھناں بن رہیاں سن۔ پتہ نہیں ایہناں پریشانیان کہدے، میں امرتاجی نوں کیہ واہی تباہی لکھ دتی پر اوہناں دا پیار بھریا تے کو لا جیہا خط آیا۔ ۵ جنوری ۱۹۸۰ء نوں اوہناں لکھیا۔ "تیری محبت سچی اے۔ اوہرا حق تے دعویٰ وی سچا اے پر اُلا بھٹاں سچا نہیں۔ میں جتھوں وی ناگ منی دے پرچے تے کتاباں اے جان لئی اکھیا ہر اک کتب خانے ورن توں ڈردیاں نہ کردتی۔ پچھلے ورھے پروفیسر پریم سنگھ دے ہتھ میں پورے ورھے دسی فائل گھلی سی اوہ لہور شہباز ملک نوں دے آئے سن کہ کراچی پوسٹ کر دین۔ پتہ نہیں ایہہ سارے شمارے مینوں کیوں نہیں ملے؟" کئی ورھے پہلاں امرتاجی نے مینوں اجازت دے دتی سی کہ

کیں پاکستان وچ اوہناں دیاں کتابیاں یاں اوہناں دے ترجمے چھاپ سکناواں۔ پُرہن صورت ایہہ سی کہ اک ادارہ اچھے واہ بغیر کسے معیار دا خیال کیتیاں کتاباں دے متن نوں اپنی مرضی نال گھٹا دھاکے چھاپی جا رہیا سی تے امرتاجی دی شہرت تے نیک نامی نوں سخت نقصان اُڑا رہیا سی۔ میں سوچیا جے اوہناں دیاں کچھ کتاباں ٹھیک ترجمے نال تے سوہنیاں کر کے چھاپیاں جان۔ سو ایس بارے کیں اوہناں دی اجازت منگی سی۔ ایسے خط وچ اوہناں نے لکھیا: ”میریاں کہانیاں تے ہور سارا کچھ وی چھاپن دا تینوں پورا حق اے۔“

میںوں اپنے آپ نہیں سی پتہ کہ تاں کھنکھن کر کھدیاں ہویاں وی میں ہندوستان کیوں نہیں ساں جانا چاہندا۔ اوہنے گھٹو گھٹ اک ایہو جیہی دہلیز تے ہے دے جتھے میں وی جا کے ٹک سکداساں۔ کیہ میرے اندر کوئی ڈر اے یاں میںوں ایہہ فکر اے کہ اوس دہلیز دا بٹوا ہی نہ کھلیا۔ تے فیر؟ شاید ہو رٹھن دی میری ہمت ٹک گئی اے۔ او دھرا امرتاجی نوں اکو ہی جگہ اے کہ ”بڑے لوک ایدھر آ رہے میں پر حقیقت وچ تینوں چھنوں آؤ نا چاہی داسی توں کیوں نہیں پیا آؤندا؟ آخر گل کیہ اے؟ ہن عرس دے دناں وچ ہی آجا۔“

کیں اوہناں نوں کیہ لکھ دا کہ میں کیوں نہیں آ رہیا۔ چنگا ایسے میں کچھ لکھاں اسی نہ رائج پورا ڈیڑھ سال لنگھ گیا۔ اوس سال نوں میری خوشی تے علم نال نال اسی ہنڈھائے سن۔ اپنی حیاتی دے سبھی توں قیمتی تے اُن جھل انسان نوں ملن تے وچھڑن دی سوگوار خوشی تے سوگوار غم ہے اسی سن پر میںوں رائج لگا جیویں میرے ہتھ

سکھنے ہو گئے ہیں شاید میں اُوہ دیاں اُمیدیاں تے پورا نہیں اُترے یا
 کھو رہے ہیں اوہنوں ہمیشہ لئی گنوا دتا اے۔ مایوسی دی ایس حالت
 وِج مینوں ہندوستان، امرتاجی تے ہو رُو نیا داہر ساک وِسر گیا سی۔
 اپنے چہر وِج کراچی توں اک اردو تے پنجابی دی شاعرہ سارا شگفتہ دی
 ہندوستان گئی سی بڑے ہنگامے چپا کے واپس آئی سی۔ دلی دے
 وِج اوہنے امرتاجی نال گوہڑی سا بچھ پائی سی۔ میرے نال اوہدی معمولی
 ہیلو ہیلو سی پر جدوں اوہ ہندوستان توں ہو کے واپس آئی
 تے لوکاں کولوں اوہنے میرا پتہ پچھنا شروع کر دتا تے نالے شہر وے
 وِج ایہہ اعلان کر دتا کہ دُنیا وِج صرف دو ہی بندے نین پچھاں
 نال اوہدا مکالمہ ہو سکدا اے۔ اک تے امرتا یرتیم ہو ری نہیں تے دو جبا
 احمد سلیم اے۔ صرف ایہو دو بندے نین پچھاں لوں اوہ اپنا سچا دوست
 سمجھ دی اے۔ جدوں ایہہ خبراں مینوں بلیاں تے میں بہت ہی حیران
 ہویا کہ امرتاجی دے دوست ہون دی گل تے سمجھ وِج آوندی اے
 پر میں اوہدا اینا پکا دوست کس طرحاں بن گیا واں جد کہ اساں اک دوجے
 نال اک مکالمہ دی نہیں سی بولیا۔ اک دن سارا مینوں اک دوست
 دے گھر بل پئی۔ میں آکھیا۔ "سارا! تیری بڑی مہربانی اے کہ توں مینوں
 اپنی عزت دتی اے۔ میں تے ایڈی عزت لائے ہی نہیں۔"
 "مینوں سمجھ پتہ اے تہاڈے بابے وِج میں دلیوں ہی آہی
 ہاں تے،"

"پر میں تے دلی نہیں رہندا،"

"اوتھے سگوں بہتا رہندا ہو، دلاں دے وِج لگ کے،"

میںوں یاد نہیں کہ ایس توں پچھوں ساڈے دچکار کدی کوئی رسمی
جیسی وی گل بات ہوئی ہووے، ہوئی ہوئی میںوں پتہ چلیا کہ سارا دے
حالات بڑے ہی خراب نیں۔ تیسری طلاق توں بعد اوہ گھبرا کے ہندوستان
ٹر گئی سنی تے ہن اوہ اوہتھے ایدھر او دھر ڈکوڈو لے کھا رہی سی۔ ملن
والیاں یہمرد دیاں، دیاں نظراں وچ چکڑے گند مھربا ہو یا سی پر اوہ
ہر گل توں بے پروا ہو کے آپ مہاری ٹردی رہی۔ فیروہ کچھ چہر مگر دن
بہت ہی بیمار رہن لگ پئی، آخر اوس نوں مینٹل ہسپتال وچ داخل ہونا
پیانے ایسکڑک شاک لگوانے پئے۔ اک داری، فیروہ و جی واری تے
فیروہ جیویں ایہہ اوہدی عادت ہی بن گئی سی۔ او دھر میری لمی پتپ
توں پریشان ہو کے امرتاجی تے ۱۸ جون ۱۹۸۱ء نوں لکھیا: ”کئی مدت
ہو گئی اے تیرا کوئی خط پتر نہیں آیا۔ سارا شکستہ کجنت بہت ہی یاد آؤندی
نئے اوہدیاں نظماں رُلا دیندیاں تیں۔ اوہنوں آکھیں کہ جھیتی نال میںوں
بچ ست نظماں واپس بجا جی تہر جہہ کہہ کے گھلے۔ میں اک کتاب کمپائل کر
رہی آں اوہدے لئی۔ سارا نوں ایہہ وی آکھیں کہ اپنی اک تصویر والپی
ڈاک راہیں میںوں گھلے۔ سارا نوں خدا سلامت رکھے۔“

سارا دی تکلیف اگے نالوں وی ودھ گئی سی تے اوہنوں کوئی
سُرت نہیں سی رہندی کہ اوہ کیدھر جا رہی اے تے کدھروں آ رہی
اے۔ میرے نال نال میری دوست ثروت سلطانہ وی بڑی پریشان
رہن لگ پئی، اسیں اوہنوں ودھ توں ودھ ملن وی کوشش کر دے
ساں۔ اک گل میں ایہہ کہتی سی کہ امرتاجی کوں کچھ دی نہ نکایا۔ میں
اوہناں نوں پل پل تے گھڑی گھڑی دی خبر دینا رہیا ساں۔ اوہ

سال ۱۹۸۲ میں ادھناں بہت پریشان ہو کے لکھیا خط لکھ کر توں
 سارا دی حفاظت کرنی اے، میرے ور گے دُور بیٹھے ہوئے دوست
 تیرے اُتے ہی ایہہ فتنے دار بنی پانکھڑے ہُن۔ ادھ بہت قیمتی روح
 اے نال دا خط سارا نوں اپڑائیں تے اوس خط وچ لکھیا سی: میری
 بڑی پیاری تے حسین دل سارا تیریاں نظماں راہیں، کیں تیری روح
 نوں چھوہیا اے۔ ایس دل دا سارا پیار۔ تلینوں بھیندی ہاں، توں جیونا
 ایس۔ ہراگ دے وچوں لنگھ کے وی جیونا ایس، ایہو تیرے بلدے
 اکھراں نوں تیرا وردان اے۔ جی کر والے توں کتے فیڑے ہوویں تے
 تیرے دکھاں دا زہر نہیں تلپیاں نال دھو دیاں۔ بس اقرار کر کہ توں
 جیونا ہے۔“

پتہ نہیں کیہ گل ہوئی کہ میں امرتاجی نوں جواب نہ دے سکیا، خیر
 ۱۳/۸۲ نوں اوہناں نے لکھیا: ”میں سمجھے جیہا اک لکھتا سارا خط لکھیا
 سی پر ادھ جواب نہیں سی آیا، پتہ نہیں ادھ خط ملیا وی سی کہ نہیں۔
 سارا شگفتہ ہارے بڑی فکر اے، ادھ اکئی دن توں خط پترو می نہیں
 آیا، ادھدی ہُن صحت کیہو جیہی اے؟ اوہنوں میری طرفوں چو کھی
 ساری محبت دیویں۔“

ایس عرصے وچ دو وڈے واقعے ہوئے جنھاں نے اک
 واری دیر مینوں بھن ترور دتا سی۔ ۱۹۸۱ وچ کراچی دی اک آرٹسٹ
 شیمیا ہندوستان جا رہی سی۔ ادھ نے نال میری واہ واہ سلام
 دے سی۔ مینوں اکھن لگی۔ دلی وچ میرے ٹھہرن دا کوئی بندوبست
 نہیں۔ توں امرتاجی دے نال خط لکھ دے۔ کیں اوہنوں خط لکھ

کے دتا تے اوہ دلی جا کے امرتا جی دے گھر رہی۔ حدوں والپس آئی تے
 اوہ داروہ بہت عجیب جیہا سی نہیں پچھیا۔

”امرتا جی نے تہاڈا چنگا آور کیتا سی؟“
 ”آور تے کیتا پر تیرا خط پڑھ شے نہیں۔ میں ایڈ پورٹ توں تیرا
 ناں بے کے اوہناں توں خون دی کیتا سی پر اوہ لین نہیں سُن آئے۔
 اکھن لگے ٹیکسی لے کے آجاء۔“

”چلو فیر کیہ ہو یا، ہنسی رات ویلے نہیں نکل سکدے ہون
 گئے۔“

”اینا ہی نہیں، تیرا ناں وی اوہ پس واجی جیہا ہی جان دے
 نیں۔ اوتھے میں کدی تیرا ذکر وی نہیں سی سنیا۔ پتہ نہیں توں اینیاں
 گلاں کردا سیں جے اوہناں تے مینوں رکھیا وی تے میری اپنی وجہ
 کر کے۔“

”تسیں اوہناں کولوں میرے لئی کتاباں تے رسالے وی
 لیا بے او کہ نہیں؟“

”اوہناں نہیں سُن دتے۔“

”خط واجاب۔“

”اوہناں اکھیا کہ حدوں لوڑ پوڑے گی آپے لکھ دیاں گے۔“
 شیاں ناں ہون والی گل بات نیں مینوں اندروں باہروں
 پھڑکے ہلا دتا سی تے فریض ایڈھروں اودھروں، ہوڑی بہت
 ساریاں گلاں سنیاں سن۔ مینوں اینج لگا جیویں میرا ساہ رُک گیا
 اے۔ مینوں تے ایہہ سمجھ گھڑیاں ہوئیاں گلاں لگ رہیاں سن۔

امرتاجی ہو رہی تے بندے لُہ لُہ کے مینوں کتا باں گھل دے
 رہندے سن تے خط وی گھل دے رہے۔ اوہ تے میرے لٹی بھار
 چُکاندے نیں پر لوک چُکنوں ڈر دے نیں۔ ریشیاں نیں جو چُکے وی
 دُسیا سی یں اوہ دے تے یقین نہیں ساں کہ سکدا۔ بھادویں مینوں
 یقین نہیں سنی فیروسی یں اندروں ہل گیا ساں۔ اوہناں دناں وچ
 پنج ورھیاں بچھوں مینوں فیر سینے دے وچ درد اُٹھیا سی تے
 نال بکا نکا بخار وی رہن لگ پیا۔ اخیر اک دن امرتا پریم جی دا خط
 آ گیا تے سارا بارے اپنی پریشانی دُسن مگروں اوہناں اک جملہ
 لکھیا سی: "اک گل کرنی چاہندی ہاں کہ توں کسے نوں وی اپنا ذاتی
 خط دے کے ایتھے میرے کول رہ سکنا" حکم نامہ جاری نہ کر یا کہ
 ایہہ تاکیدی خط لکھ رہی آں، "ساری گل صاف ہو گئی سی۔ بکلی گل
 اے کہ امرتا جی نوں شیاں کولیوں کوئی نہ کوئی تکلیف ضرور اُڑی ہووے
 گی۔ میں ایہہ سوچ کے بڑا اسی شرمسار ہو یا۔ ایس توں پہلاں لوہروں
 اک دوست تے اوہناں دے بچے میرا خط لے کے گئے سن تے
 امرتا جی نے ایہو جیہی گل نہیں سی کہتی۔ اوہناں توں وی پہلاں اک انگریز
 دوست دا جانا ہو یا سی پر کوئی شکایت دا موقع نہیں سی آیا۔ میں امرتا جی
 نوں خط لکھ دتا کہ میں اوہناں دے حکم وی تعمیل کراں گا۔ اصل وچ
 شیاں دے رویتے دی مینوں اکا ہی سمجھ نہیں سی آئی۔ اوہنوں یں
 ایس بٹی پسند کر داساں کہ سارا دے علاج دے سلسلے وچ اوہ چنگے
 ڈاکٹراں لٹی شے بھج کر رہی سی۔ سارا لٹی اوہ بہت ہی پریشان سی
 ایہو سوچ کے تے میں اوہنوں خط دے دتا سی پرہن مینوں اوہ

ساری گل بات یاد آ رہی ہے۔ جیٹری ہندوستان توں واپس آ کے
 شہماں نے میرے نال کیتی سی۔
 ”توں جے کدی ہندوستان گیا تے امرتاجی دے گھر
 ٹھہریں گا؟“

”پتہ نہیں۔“
 ”ٹھہریں وی نہ تیری ادھناں دے نال لڑائی
 ہو جائے گی۔“
 ”کیوں؟ لڑائی کیوں ہو جائے گی۔“

”ادھناں وی کوئی کھٹ منٹ نہیں۔ صرف اندرا گاندھی ادھناں
 دی کھٹ منٹ اے۔“
 ”میرا خیال اے کہ میں تہاڈے نال اتفاق نہیں کر سکا۔“
 ”آپے جا کے دیکھ لوں۔“

”دو جے، امرتاجی اتیرے لئی ایک خاص پیغام گھلیا اے۔“
 ”تسیں تے آکھیا سی، کوئی پیغام نہیں۔“
 ”اوس ویلے میں دُسنّا مناسب نہیں سمجھیا۔“
 ”کیہ پیغام اے؟“

”توں تے سارا آپے وچ ویاہ کر لّو۔“
 ایلدا ہو یا لاوا میرے چہرے دے اُتوں دی لنگھ گیا سی میرے
 اندر کوئی بہت زور نال رویا۔ میں جیڑی مشکل نال آکھ سکیا۔
 ”سارا میری دوست اے، جے میں کدی ہو رو یاہ کرنا وی ہویا تاں
 جسکے دوست ول نہیں ویکھاں گا۔“

”پراپید سے وچ حرج دی کیہ اے؟“ یس ہن کچھ دی نہیں ساں
سن رہیا۔ دوستی دا اینا وڈا ایمان کیتا گیا سی۔ دوست دی اپنی توہین
کیتی گئی سی کہ میں ہو ر کچھ دی نہیں ساں سن سکدا۔ یس او تھوں باہر
نکلیا تے اک چھپڑی کول گھوڑے دے ڈھیر اُتے ڈبک پیا۔ میڈوں
جبا پیا میریاں بائیاں وچ بڑے زور دی پیڑ ہو رہی اے۔

جے امر تاجی نے اکھیا دی سی تے اوہ ایتھوں دے میرے سارے
حالات نہیں سن جان دے۔ کیہ شہاں نہیں سی دس سکدی اوہناں نوں
کہ میں ایو جیہی تجویر کدے وی نہیں سناں گا؟

فیر کئی مہینے اسی لنگھ گئے۔ سارا آدے حالات او ہو جیے ای
رہے۔ پاگلاں دا ہسپتال تے بجلی دے جھٹکے۔ اوہ پہلے دانگر ہی
ڈول رہی سی۔ اک دن ثروت ملی تے اکھن لگی ”تینوں پتہ اے
سارا آئے تے فیرویاہ کر لیا اے پچھلے مہینے؟“

”اوہ خوش اے؟“

”نہیں۔ اکھدی سی کہ حدوں میں ہاں کیتی سی اددوں میں اپنے

SENSES وچ نہیں ساں۔“

”فیر؟“

”طلاق لین بارے سوچ رہی اے۔“

فیر اک دن دونہراں اکٹھیاں ای بلیاں۔ طلاق دی تصدیق
تے اوہدی ماں دی موت دی خبر۔ یس اوہنوں بڑیاں مشکلاں نال
لجھیا تے پچھیا۔

”کیہ حال اے تیرا؟“

”بہت مندِ حال اے، دس میں کیہ کراں؟“
 ”میں مشورہ نہیں دے سکا، ساتھ دے سکتا ہوں۔“
 ”امرتاجی اکھدے نہیں ہندوستان آجا۔“
 ”ہوا کچھ دنوں لٹی طبیعت ٹھیک ہو جائی گی۔“
 ۳۰ نومبر ۱۹۸۲ء نوں امرتاجی دا اک ہو ر خط آیا۔

”سارا دی بڑی فکر اے۔“ سارا نوں وی اوہناں دو خط لکھے
 ”میں دُنیا دج کسے دا خط نہیں اڈیک دی، صرف تیرا ڈیک
 دی آں۔ میری جان! توں بیمار تے نہیں، توں میرے کول ہندوستان
 آجا۔ جے کہ کوئی تکلیف اے تے تاں وی آؤں دا اعلان کراواں گی۔
 تینوں اپنے کول رکھاں گی۔ چٹا چرتوں چاہو میں۔۔۔ تیریاں نظماں
 نے مینوں موہ لیا اے، تیرے ورگی زبان دان کدے صدیاں وچ
 پیدا ہوئی اے۔ وقت نوں بے تیری پہچان نہیں تے ایہہ قصور
 وقت دا اے، تیرا نہیں۔“

امرتاجی دا خط پھڑکے کھلوتی سارا پھٹ پھٹ کے روں
 لگ پٹیدی اے۔

درد و چھوڑے دا حال

لوہا امرورجی نے کھولیا تے آگے ددھ کے میتوں چھپی پائی۔ صرف اک دن پہلاں میں دلی پہنچیا سال تے ہوٹل ٹول امرتاجی نوں نوں کیتا سی۔
 ”ٹول سیدھا ساڈے کول کیوں نہیں آیا؟ ناہ وچ کتے کیوں ٹک گیا؟
 امرتاجی۔ نوں تے پیار تے خفگی نال اکھ رہے سن۔

میں سیدھا تہاڈے کول ہی آؤنا سی۔ پر پاکستان ٹول ٹرن لگیاں
 کسے دسیا، تئیں انڈیا ٹول بائیر گئے ہنڑے ہو۔ ایس لٹی سوچیا، ہوٹل
 جا کے نوں تے پہلاں تہاڈا پتہ کراں گا۔

”چنگا، سا ان لے کے آجا۔“

تے ہن امرورجی اک ہتھ نال میرا پیچی پھڑ رہے سن تے دوچے
 نال اوہناں یٹوں گلوکڑی پائی ہوئی سی اسیں اندر گئے۔ میں جیویں کسے
 نشے دی لور وچ سال۔ ۱۹۶۹ء وچ امرتاجی دا پہلا خط ملیا سی تے اج
 چوداں درھیاں مگروں اوہناں نوں دیکھن دا، ملن دا، اوہناں نال گل
 گزرن دا۔ اوہناں نوں اپنی گل کہن دا سبھاگ نصیب ہو رہیا سی۔
 ایس دھارے نوں میں چوداں درہے اڈکیا سی تے آج میں اپنی

دیر دی دے سا بھتے ساں۔ امروز او سے طرحاں چھچی پاٹی اندر لے
 کمرے وچ لے گئے۔ مینوں دیکھ کے امرتاجی اٹھ کھڑے۔ تے بڑی
 اپنت نال میرا ہتھ گھٹیا۔ مینوں دیکھ کے ادہ بہت خوش لگ رہے
 سن۔ او تھے دیوندر وی بیٹھے سن۔ دیوندر، جیہناں دیاں کہانیاں
 میں ایتھے پاکستان وچ پنجابی تے اردو وچ چھاپیاں سن۔ سارے
 جی فالین تے بیٹھے سن۔ ایہہ امرتاجی دی سٹڈی سی۔ کتاباں دی
 ولکن وچ اپنے میڈ تے بیٹھے ہوئے امرتاجی بہت خوش جا پ رہے
 سن۔ دیوندر ہورال دے ہتھ وچ لہراں، دا امرتا پریم نمبر پیا سی۔
 ”بٹی تیرے لیکھ دا سودا گیا۔ ہننے ہننے دیوندر پڑھ کے سنا رہیا سی۔
 توں کوئی ادھار نہیں چھڑیا۔ تے ایس نمبر وچ میرے کلام دی چون بہت
 سوہنی اے۔ اک سیاسی نظری چون“

بیس اجے تیک بیویں کسے جادو دی پکڑ وچ ساں اینے وچ امروز
 گلا ساں وچ چاہ بنا کے لے آئے۔ میں رتا کو جیران ہو کے ایدھر اودھر
 ویکھیا۔ گھر وچ کوئی کم کرن والی نظر نہیں سی آؤندی۔ امرتاجی کہن لگے۔
 ”سنا، سارا شگفتہ دیکھ حال اے؟“

”بہوں پھیڑا حال اے اوہ پڑا چوتھے ویاہ تے طلاق مگردل ادہ بہت
 بیمار رہن لگ پئی اے“

”پر اینے تجربے کاہدے ٹی۔ اوہوں آکھیں، ایہناں تجریاں نوں
 چھڑے تے اپنے واسطے جین دی کوشش کرے۔۔۔“
 ”پراہم سبھ ادہ اپنی سُرَت وچ نہیں کردی۔ الیکٹرک شاک لگ لگ
 کے ادہ دی ذہنی تے روحانی حالت تباہ ہو گئی اے“

سُن کے اُمرتا جی چپ ہو گئے۔ سارا ماحول چپ ہو گیا۔ کمرہ چپ ہو گیا۔ کتاباں چپ ہو گئیں۔ اسیں سارے چپ ہو گئے۔ تھوڑی دیر گزری تو اُمرتا جی بہت ڈوب گئی اُداسی وچوں کہن لگے۔

”کم بخت، بہت ودھیا شاعرہ اے۔ رب ادھنوں جینوندیاں رکھے“
اُمرتا جی نے بہت پیار تے آدرنال سارا شکستہ دے خطاں تے نظماں دی کتاب چھاپی اے۔ ”بلدے اکھر؟ اوں تیک ادھ ساڈے پاکستان نہیں سی پہنچی۔ سو امرورجی ادھ اک نسخہ الماری وچوں کڈھ کے لے آئے۔ کتاب بہت سوہتی چھی اے۔ ادنی ہی سوہتی جنیاں سوہتیاں کتاباں اُمرتا جی چھاپدے نیں۔ میں دیکھدا ہی رہ گیا۔ امرور کہن لگے۔

”ایہہ ملّھے شاہ دی محبت دا اک انداز اے“
”ملّھے شاہ؟“ میں حیران ہو کے ایدھر ادھر دیکھیا ایتھے ملّھے شاہ دا کیہ ذکر سی۔ مگر دل پتہ چلیا۔ خدا دے بہت سارے ناداں دا کمر اُمرتا جی دے وی کئی ناں نیں تے ادھناں چوں اک ناں ملّھے شاہ اے۔ دیوندر آکھن لگے۔

”یار تہانوں تے اسیں بغیر دیکھیاں ہی عشق کرن لگ جان دے آں۔ تینوں زندگی وچ پہلی داری ہُسنے ملّیا واں۔ پر پیار تینوں ورھیاں توں کمر رھیاں“

دیوندر، دلجو بہت جذباتی ہو گیا اے۔ دیوندر سدا دا رنج دا ہی ہے۔ میں ادھنوں، ادھدیاں کہانیاں راہیں جاندا ساں۔ اپنیاں نکھتاں وچ وی ادھ ایٹا ہی اپنا اپنا چا پیاسی۔ گھٹیاں تاٹیں اسیں سارے اک دوجے نوں دیکھ دیکھ لائندے رہے۔ چاہ پیتدے رہے۔

گلاں بھر دے رہے تھے پتہ وی نہ چلیا کہ کھڑکی وچوں لنگھ کے رات ساڈے
 کول آکے بیہ گئی اے۔ کھانے دا ویلا ہو گیا۔ ایسں سارے اُٹھے۔
 امرتا جی کچن وچ گئے تے کھانا کڈھ کے ساڈے اگے رکھن لگے۔ امروز
 جی وی کچن وچ ہی جُٹے ہوئے سن۔ بیں دیکھیا کہ چپا تیاں پکان تول
 لے کے اپنے رسالے ”ناگ منی“ دے پتے لکھن تاہیں امرتا۔ امروز اپنا ہر
 کم آپ کم دے نیں۔ گھر وچ اک ٹوپی نظر آئی پرا دھنوں کم والی
 نہیں آکھیا جاسکدا۔ کچھ عرصہ پہلاں ایس ٹوپی دا انٹرویو میں ”ناگ منی“
 وچ پڑھیا سی۔ ادہ اودوں راتیں آکے روٹیاں پکا جاندی سی۔ تے اک
 عورت آکے کپڑے دھوندی سی۔ ایس تول دکھاؤں تھر وچ لوکریاں
 نوکرانی داکوئی تصور نہیں سی۔ ایہہ ادہ نتیجے سن جیہڑے اوس گھر وچ
 میں پہلے دن ہی کڈھ لئے تے فیر اوس دن تول لے کے، او تھے اپنے پنجاہ
 دنان دے قیام تیکر مینوں اپنے کسے نتیجے تے نظر ثانی نہیں کرنی پئی۔ پر
 میرے لئی اوس گھر وچ اجے بہت ساریاں ملاقاتاں تے بہت ساریاں
 حیرانیاں اگے پیاں سن۔ تے ادہ سب کچھ اینا قیمتی، اینا سرشار کردین والا
 تے اینا ہیرج سہی کہ ادہ میرے دل وچ ہی نہیں، میرے متھے وچ وی
 بیٹھ گیا اے۔ اک سوچ بن کے، اک نظریہ بن کے۔

”دوجی سویرا، اجے میں سنا پیا ساں۔ کسے نے پوئے جیہے میرے سر دے
 والاں تول چھوہ کے آکھیا۔“

”احمد سلیم! چاہ پی بے“

میں اکھاں کھول دیتاں۔ امروز چاہ دا گلاس لے کے میرے کول کھلوتے
 ہوئے سن۔ اک پل لئی، مینوں ایہہ سنا چاہیا۔ بھلا ایہہ کیوں ہو سکدا

امرا پر تيم تے امروڑ

امرا پر تيم تے رشم (ناگ منی دے دفتر چ)

اے کہ جہنماں لوکاں نوں میں ساری حیاتی DEALISE کردار ہیہا ہواں ادا
 مینوں انج شرمندہ کر دیں۔ اچ دو جادن سی تے مینوں یاد نہ آیا کہ امروز جی تے
 بکئی واری چاہ بنا کے مینوں پیاٹی سی۔ اوہناں انگلاں دی چھوہ نال ایہہ
 گھراک میوزیم بن گیا اے، اک آرٹ گیلری۔ تے ایہناں انگلاں دی چھوہ نال۔
 میرے دل دی دنیا آباد ہو گئی ہے۔ ایہہ کیہو جیہاں انگلاں نیں جیہڑیاں چاہ
 دی اوہ پیار نال بنا دیاں نیں جس پیار نال تصویر لیکدیاں نیں میں اپنا
 گلاس چک کے، اوہناں دے پچھے پچھے امرتاجی دے کمرے وچ گیا۔ دوجا
 گلاس اوہناں امرتاجی نوں پھڑایا تے نیچے گلاس ٹی فریجن ول ٹر پئے۔ اسیں
 تنوں چاہ پی رہے سال تے گلاں کر رہے سال۔

”میں آکھیا، پاکستان وچ کون یقین کرے گا کہ تیں مینوں اپنا پیسار
 اینسا آدر دتا سی؟“

امروز آکھن لگے ”پیار یقین دوان لئی نہیں ہندا۔ اوہ بس ہندا
 اے، اک شعور وانگ، اک نظر وانگ۔“

”میں حیران ہو کے، اوہناں ول دیکھیا۔ اچ تاہیں ستیا سی پیار
 اٹھاں ہندا اے۔ اوہ دیاں اکھاں نہیں ہوندیاں تے امروز جی کہہ
 رہے سن۔۔۔“

فری میں امرتاجی ول دیکھیا۔ اوہ چاہ دا گھٹ بھر دے ہوئے آکھن لگے۔
 ”نظر دا مطلب، اندر دی نظرتوں اس۔ تینوں میں کل پہلی وار دیکھیا اے
 پر کیہ سچ سچ پہلی وار دیکھیا اے؟ پیار دی اپنی اک نظر ہندی اے۔۔۔“
 نہادھو کے، کپڑے بدل کے، میں میلے کپڑے چکے تے امروز جی
 کوڑوں پچھیا۔

”ایتھے لائڈری کیہڑے پا سے نول ہووے گی؟“
 ”لائڈری دی کیہڑے پا سے۔ میلے کپڑے بالٹی وچ پادے۔ کپڑے دھون
 والی آدے گی تاں دو جیاں کپڑیاں نال ایہناں نول دی دھو دیوے گی۔
 لائڈری ایتھے بہت امیر لوکاں دا شوق اے“
 ”کوئی گل نہیں۔ استری دی کھپیل دی پنج جاوے گی“
 میری گل سن کے امرو جی نے ہور کچھ نہیں آکھیا۔ تے مینوں لائڈری
 دکھان لئی نال ہی ٹرپے۔ اسیں گلاں کر دے ہوئے جارہے ساں پراوتہاں
 دیاں گلاں وچ پہلاں ورگی گرم جوتھی محسوس نہیں سی ہو رہی۔
 لائڈری والے نے رسید کٹی تے میں حیران رہ گیا۔۔۔ چتوی روپتے؟
 امرو جی ہس پٹے۔

”تینوں آکھیا سی ناں لائڈری ایتھے امیر لوکاں دا شوق اے“
 اسیں گلاں کر دے کر دے واپس آندے پٹے ساں۔ نکیاں نکیاں
 گلاں۔ کوئی فلسفہ نہیں سی اوہناں وچ۔ ایسے لئی ادہ اینیاں پیاریاں
 سدھیاں پھیاں گلاں سن۔
 ”بندے نول اپتے سارے کم آپ کر نے چاہیدے نہیں کسے دوچے بندے
 کولوں خدمت لینا۔ ماڑا تے ہے اسی ایس نول دکھ اپنی تسلی وی نہیں ہوندی
 تے تیرا ایہہ حال اے کہ اپنی داڑھی وی نول آپ نہیں بنا سکا“
 واپس آوندیاں ہویاں میں اوہناں کولوں تانی دی دکان دا پچھیا سی
 تے امرو ہوراں حیران ہو کے ایہہ گل آکھی سی۔

اسیں گھر واپس آگئے۔۔۔ امرتاجی کچھ دنال وچ، پنج چھ دنال لئی
 پیرس جانا سی، کسے ادبی اکٹھ وچ فرانس دے کونسلٹ جان دا کم سی، امرو

اودھڑ گئے ہیں امتزاجی دے کول جا کے میہہ گیا تے پاکستان دے بارے تے
پاکستانی دوستاں دے بارے گلاں ہوں لگ پٹیاں۔ فخر زمان منظر اسلام
منشایا، سارا شگفتہ، پر سارا شگفتہ دے ذکر تے امتزاجی ہر واری جذباتی ہر
جان دے سن۔ میں آکھیا۔

”تنہا“ دے کولوں اک گل دی تصدیق کرنی اے۔“

”کیہڑی گل دی؟“

”سارا جدول ہندوستان آئی سی تے تسال سارا دے بارے ناگ منی“

وچ اک واقعہ چھاپا سی۔ اودھ دے وچ جس ادیب دا ذکر اے اودھانا
کیہہ اے؟“

بھٹی انج ہوئی کہ سارا اردو دے اک افسانہ نگار دے گھر ٹھہری سی۔ اک

رات جدول ادیب دے بیوی بچے سول گئے تاں اوہ سارا دے کمرے وچ
آگیا۔ سارا دی اوسنوں دیکھ کے خوش ہوئی تے دونوں گلاں کرن لگ پئے۔
تھوڑے چریمگروں ادیب تے سارا نول پچھیا۔

”توں منٹو دی کہانی ”کالی شلوار“ پڑھی اے؟“

”جی پڑھی اے“ سارا آکھیا۔

”توں اودھ دی کہانی ”ٹھنڈا گوشت“ دی پڑھی اے؟“

”جی ادھ دی پڑھی ہوئی اے“

ایہہ سن کے ادھ تھوڑا جھپا اگے ودھیا تے آکھن لگا ”آئی کوئی“

سارا سن کے تھوڑا جھپا پچھلے کھسکی تے کہن لگی۔

”جی میں منٹو دی ایہہ کہانی نہیں پڑھی“

ایہہ جی اے ساڈی شاعرہ سارا شگفتہ۔۔“

انج گلداسی میں سارا دن سارا شگفتہ دیاں گلال کردار ہواں تے
امرتاجی خوشی خوشی مندے رہن گے۔ وچ وچ اوہ اداس بچھے ہوکے
کہن لگدے۔

میں چاہنی آں۔ اوہنوں ایتھے اسی بلالواں ہمیشہ لئی۔ اوہ مزے نال
رہوے تے شر لکھے۔۔۔“

میں آکھیا۔۔۔ ”چوتھا دیاہ تے طلاق اوہدے تے قیامت وانگ گزریا
اے۔ کوئی ہوہندی ہندی تے ایہہ سب کچھ نہ سہہ سکدی۔۔۔“
”شریف آدمی توں ”ناگ منی“ دے جولانی انگ (نہی) لئی سارا بارے تے
ایس حادثے بارے اک لیکھ کیوں نہیں لکھ دیندا؟“

میں من گیا پر مشکل ایہہ سی کہ مینوں گور مکھی وچ لکھنا نہیں آؤندا تے امرت
جی نوں اردو پڑھنی نہیں آؤندی۔ اخیر ایہہ طے ہويا میں پہلاں اپنا لیکھ فٹناری
اکھراں وچ لکھ لواں تے فیر امرتاجی نوں بولدا جاواں۔ اوہ گور مکھی اکھراں وچ
لکھدے جان گے۔ پر ایہہ سوچ کے مینوں شرم آ رہی سی کہ میں امرتاناں ڈکٹیٹ
کرواواں گا۔ اوہ اپنے سینٹر تے عالمی شہرت رکھن والے اپنے وڈے لکھاری
تے میں۔۔۔

میری گل سن کے امرتاجی ہس پٹے تے آکھن لگے۔ ”کوئی نہیں۔
ناگ منی دے کم انج اسی ہندے نیں۔“

اوس شامی میں سارا شگفتہ بارے کچھ بلدے اکھر لکھے تے اگلی سویر امرتا
جی نوں ڈکٹیٹ کرا دتے۔

اوس دن دی ڈاک وچ پاکستان توں دو چیزاں آئیاں اک لہراں
دانواں پرچہ۔ جیہدے ادارے وچ ایڈیٹر نے امرتا پریم منیر جیہ چاہن بارے

معذرت خواہی دا انداز رکھیا سی تے دو جے لہور دے اک اخبار دی کینگ
... ایہہ شہباز ملک دالیکھ سی جیہدے دچ اوہتے امرتا پریم دے نمبر
دے حوالے نال مینوں تے امرتا جی نول گاہلاں کڈھیاں سن۔ دونوں چیراں
دیکھ دسکوں سن م کے امرتا جی اداس ہو گئے۔

ماچھاہ میں سن کے حیران رہ گیا۔ ایہہ دی امرتا جی دا اک نال سی۔ اوہ
آکھ رہے سن۔

”اداسی دی گل ایہہ نہیں کہ گاہلاں چھپیاں نیں۔ اداسی دی گل ایہہ
وے کہ شہباز ملک جے میرے بارے دچ انج سوچدا اے تے اتیہہ مینوں
ملن کیوں آیا سی۔ اوہتے بڑے آدرنال مینوں اپنیاں کتاباں لکھ کے پیش کیتیاں۔
میں بڑے آدرنال ”ناگ منی“ لئی اوہدا انٹرویو کیتا تے چھاپیا۔ پراوتھے واپس
جا کے“۔۔۔

مینوں او سے دن پتہ چلیا کہ امرتا جی تے شہباز نول میرے لئی ”ناگ منی“
دی اک سال دی فائل دی گھٹی سی جیہڑی مینوں آج تیک نہیں ملی۔

اداسی دے ایہہ پل ڈونگھنے تے تے ہو گئے۔ امرتا جی دا کہنا سی کہ بے
اختر ہوراں میرا نمبر چھاپ کے پچھتا ناسی تے فرائی کھچل کرن دی کہہ ٹوڑی!!

اوہ نہیں دینیں امرتا جی کچھ فرقہ پرست تے کٹر سکھاں ولول ایک مقدمہ
جھگٹ رہے سن۔ جیہڑا اک پنجابی اخبار دے ایڈیٹر نے اوہناں دی نظم
”ماتا تیرا دے نوئی سپنے“ تے کچھ سورتھیاں تے کیتا سی۔ اوہناں تے الزام لایا گیا
سی کہ اوہناں سکھی دھرم تے گورو نانک جی دی توہین کیتی اے۔

سن، کے مینوں اوہ سارے الزام یاد آ گئے جیہڑے اتیہہ ساڈے اُتے
لائے جانے میں آکھیا۔

”سکھ ہر تھاں تے ہندے میں۔ ساڈے پاسے دی نہیں ایس لئی تکر
کرن دی کوئی گل نہیں۔“

بہت ڈونگھی اداسی وچوں امتزاجی اپنی اک نویں سطر گنگنان لگ پئے ۛ
میں تے نانک رل کے روئے۔

میں سوچیا۔ ایہو جیہا مصرعہ لکھن والی شاعرہ نانک دی توہین کیوں کر
سکدی اے۔

کچھ دن بعد دی گل اے۔ پنجابی دے افسانہ نگار تے انگریزی دے اچے
صحافی راج اگل نال ملاقات ہوئی ادہناں مینوں لکھازیاں دا بیان پڑھن
لئی ذنا جہدے وچ امتزاجی دی بھر پور حاضرت یستی تھی سی۔ میں آکھیا۔

”اک ڈوے ادیب دے دستخط رہ گئے نہیں۔“

”کیہڑے ادیب دے؟“ راج گل نے حیران ہو کے پچھیا۔

”گورونانک جی دے“ میں سہج سیھا جواب دتا۔

ایہہ گل جردوں مگر دواں امتزاجی سنی تے ادہناں دیاں اکھاں وچ اتھرو آئے۔

نیجے دن کئی بندیاں دے فون آئے جہڑے مینوں ملنا چاہندے سن۔

کچھ فون میں فون کیتے تال جے آپ جا کے ملیا جاسکے۔ اوس دن دلیپندر فر آ گئے۔

تے اسپن سارے گھنٹیاں بدھی گلاں کر دے رہے۔ اوس دن چرتا میں فیفسے

صاحب دیاں گلاں ہونڈیاں رہیاں۔ ادھ میکیاں تے گھردیاں نکیاں نکیاں گلاں

ہون لگ پٹیاں۔ کدی کبہ والی چاہ بنا کے لے آندی، کدی امتزاجی۔ گھر دے پھلے

حصے وچ امتزاجی دا پتر نوراج تے نوہرہ رہند بے سن۔ اک پاسے ادہناں دی

دھی دی رہائش سی۔ امتزاجی ادہناں ساریاں نال اسخ NVOL VE ۛ ہوجاندے

کہ جاپا ادہناں دا کسے مکھاٹی پڑھاٹی نال کوئی تعلق نہیں۔ بس ادھ اک عام جہی

عورت نہیں میں پہلی واری دیکھیا کہ زندگی دیاں نکلیاں نکلیاں دچسپیاں تے کم تے آرٹ دا سپہن نال نال چل سکدے نیں۔ ادہ اپنے سارے کم آپ کردے سن۔ او سے دچسپی نال لکھدے پڑھدے سن۔ میں کسے ادیب شاعر دیاں لکھتاں تے نجی زندگی دے تجربیاں نول اک دو جے دے اینے نیڑے کدی نہیں سی دیکھیا اوس دن جدوں کسے کم لٹی میں تے امروز بازار جادوں لٹی گھروں باہر نکلتاں ایہو گلاں چھڑ پٹیاں۔

میں آکھیا۔

”آرٹ تے زندگی کیوں اپنی نال نال چل سکدی اے...؟“

”ساڈے آرٹ تے ساڈی زندگی دچ کوئی گلیر نہیں۔ ایہہ گلیر اے جیہڑا زندگی نول تے فنکار دے فن نول دکھرے دکھرے خائیاں دچ دند دیندا اے...“
امروزی نول سنا مینتوں بہت چنگا لگن لگ پیاسی۔ ایس لٹی ہرویلے میں ادہناں دے نال نال رہن دی کوشش کردا۔ ادہناں کئی سوہنی گل کینتی سی... ایہہ گلیر اے جیہڑا زندگی تے آرٹ نول دکھو دکھو خائیاں دچ دند دیندا اے۔ بھلا ہو کر کوئی بندہ ایہہ گل ایس طراں کہہ سکدا سی؟

اک واری بلونت گارگی دیاں لکھتاں دی گل ہو رہی سی۔ اوہنے اپنی جیونی دچ اک ایکٹریس دا ذکر بڑے مزے لے لے کے کیتا سی اک آرٹسٹ دے گھر اک اکٹھ دچ ایک ایکٹریس ٹری نے مصور نول فرمائش کیتی کہ اُہدے گھر لگی ہوئی فلانی پیٹنگ ادہنوں دے دیوے۔ مصور نے آکھیا کہ جے ادہ کڑی اپنے سارے کپڑے لاہ کے جتھے بیٹھی اے اوہتوں نیچے ٹر کے پیٹنگ تائیں جاوے تے پیٹنگ لاہ کے او سے حالت دچ اپنی تھاں تے آجاوے تے پیٹنگ ادہی ہو جاوے گی۔ پتہ نہیں من دے کپڑے ایل وچوں ادہ کڑی من گئی۔ تے اوہنے

مصور دی خواہش پوری کر کے پٹینگ لے لئی۔ ایس سارے واقعے نوں
گاری ہوراں بڑے سواد نال لکھیا سی جیہڑا مینوں چنگا پئیں سی نکاتے ہیں ایہدا
ذکر امر دہوراں نال کیٹا سی۔ میری گل سن کے امر دہور کھن لگے۔

”گاری تے امر دیاں لکھیاں دا ایہہ تے فرق اے۔ گاری دا وس چلدا اے
تے کپڑیاں وچ اک عورت نوں ننگیاں کر دیندا اے تے امر دیاں دا وس چلدا اے تے
ادہ اک ننگی عورت نوں دی کپڑیاں وچ دکھاتا چاندی اے تے امر دیاں اوہدے
من دا درد اپنے دل کھچدا اے۔“

اک واری عورت تے مرد دے رشتے دے بارے گل پئی ہوندی سی۔
میں تے امر دیاں دے وچ جاندے ساں گلاں کر دے ہوئے میں پچھیا۔
”تہاڈے تے امر تاجی دے رشتے وچ ایہہ جیہڑی پکیاٹی جیہڑی

HARMONY اے ایس دا کارن؟“

”ساڈے سماج وچ عورت تے مرد دے رشتہ صرف رات دے سہارے کھلوتا
ہویا اے۔ ایسے واسطے زادہ دے وچ پکیاٹی اے تے نہ HARMONY۔ اسان ایس
رشتے نوں دن دا چانن دتا اے۔ جد تک عورت تے مرد دے وچ کارن دے رشتہ
نہیں ہوندا رشتہ پکیاں لہیاں تے نہیں کھلو سکدا۔“

دن دے چانن دے رشتہ! ایہہ اک نواں تصور سی۔ اک نویں سوچ سی۔
ایس گل نوں ایس طراں پہلاں کسے تے بیان نہیں سی کیٹا۔

امروز میریاں نکیاں نکیاں لڑاں دا خیال ایہیں رکھدے سی سکوں ادہ
مینوں لوکاں نال ملان دے وچ دی مدد کر دے سن۔ مینوں کسے دا فون نمبر
چاہیدا اے۔ کسے دا پتہ چاہیدا اے۔ کسے دے گھر جانا۔ ایس۔ ادتھے پہنچن دا
سوال اے ادہ ہر طراں میری مدد کر دے سن جو میں میرا انگ بن گئے ہوں۔

اے مینوں ادہناں دے گھر آیاں چونٹھا ای دن ہویا سی تے میں کئی بندیاں

نال فون تے گل کر لئی سی۔ اک دوؤنوں مل وی چکیا ساں۔

امرتاجی دا معمول ایہہ سی کہ ادہ سگری سویر اٹھ کے ناگ منی دے دفتر دجیہڑا
ادے گھر دے اک حصے وچ بنیا سی جابہندے۔ پچھلے دن وی ڈاک ویکھدے
"ناگ منی دے مسودے بھیک کردے۔ کدی کدی خطاں دے جواب لکھدے۔

اوہنیں دتیں اوہناں نوں پتہ خط اوس مقدے دے بارے وچ آوندے سن۔
جیہڑا اوہناں دیاں نظماں دے بارے اوہناں تے کیا گیا سی۔ قانونی نوٹس وی

اوہناں نوں بھادیں دراد دی پرواہ تھیں سی پر جیہڑا اخبار روز دیہاڑی اوہناں دے

بارے گندا چھالدا اوہنوں پڑھ کے کئی واری ادہ اداس ہو جاندے۔ اک واری

اوس اخبار نے لکھیا کہ امرتا پریتم نے سبھی منگ دے اگے سر جھکا دتا اے تے

معافی منگ لئی اے۔ جیلنی دی گل ایہہ۔ وے کہ جیہڑے لوک امرتاجی نوں

نیڑے توں تھیں سن جاندے تے اوہناں نوں صرف اوہناں دیاں لکھناں دے

حوالے توں جاندے سن۔ اوہناں تے وی اخبار دے ایس پراپیگنڈے نوں

نرا جھوٹ سمجھیا۔ اوہناں دیاں کتاباں دے عام قاری نوں اوس اخبار دی کسے

گل اتے اعتبار نہیں سی۔ اک واری خط آیا۔ لکھن والے دا ہجہ بھانویں جذباتی

سی پر ادہ دے وچ اک ڈوگنگاوشواس وی بھریا ہویا سی۔ اوہنے لکھیا سی۔

"دیرنی! جینے وی کدی تہاڈی کوئی لکھت پڑھی اے اوہ ایس گل تے یقین

نہیں کر سکدا کہ تئیں معافی منگ سکدے او۔ سچ لکھن والا جھوٹ دے اگے

سر کیوں نواسکدا اے؟" پرایس جھوٹ دا پراپیگنڈا ہندوستان دے وچ

ای نہیں پاکستان وچ دی کیتا جاند اے۔ "لہاں" دے امرتا پریتم غیر بارے

شہباز ملک نے اک اخبار وچ گالیاں بھریا جیہڑا لکھیا سی ادہ دے وچ

او ہنسے جالندھر دے روز نامہ اجیت دی کٹنگ دی چھاپنی سی، جیہندی ہیڈ لائن
ایہہ سی۔

امرتا پریتم معافی لے لے تیار

معافی منگن تے پنتھ ولوں معاف کر دتا جاوے۔ خوشنونت سنگھ دا شرومنی
کمیٹی نوں پتر رتے خبر دے وچ جیہڑی زبان درتی گئی سی اوہ خوشنونت سنگھ ورگے
فرقہ پرست نوں ای زب دے سکدی سی،

"اُگھے پتر کار سردار خوشنونت سنگھ ممبر راج سمجھانے شرومنی گوردوارہ پرندھک
کمیٹی نوں اک پتر راہیں بینتی کیتی کہ جے کہ سبھی درودھی (سبھی دشمن) لکھتاں لکھن کر
کے امرتا پریتم نامی پنجابی دی اک کوتری سکھ پنتھ کوں معافی منگے تے اوس نوں
معاف کر دتا جاوے۔ یاد رہو کہ امرتا پریتم دیاں سبھی درودھی نظماں درودھ
(دے خلاف) سیبھ توں پہلاں اجیت نے آواز بلند کیتی سی"۔

اوسے قسم واک اخبار شہباز ملک راہیں پاکستان وچ ایہہ آگ بھڑکارہیا
سی۔ شہباز ملک دا ایہہ دعویٰ وی سی کہ ادہ امرتا پریتم دی خواہش اتے اوہ دے
گھر اوس نوں ملیا اوہ تے دیادب سگریٹ وے بھجھا کے چھڈ دی سی پئی۔۔۔۔
شراب دی بواہ دے کوں لے کے تے تن کرسیاں توں دی پرلہہ تک آ رہی سی۔ اوہ
امرو زناں بنا لائے پھیریاں (کناج) لے بیوی وانگ رہ رہی سی۔ ایہہ دے ویرہ
اے جیہتوں امرتا پریتم نے اپنیاں لکھتاں وچ چکوڈا ہتھیار اکھیا سی۔

میں اکھیا "دیدہ تہا نوں تے پلجھے شاہ نوں پنجاب یونیورسٹی وائے پرنسپل
کردے پرنکرہ کرو۔ پلجھے شاہ دے نال نال تئیں دی لوکاں دے دلال وچ دسدے او
اجیت روزنامی کچھ چھاپ دینا سی۔ اکثر ایس مقدے دے بارے گل بات
ہون لگ پندہی سی جیہڑا پنتھ دے لیگل ایڈ وائزر نے اوہناں تے کرن دی دھمکی

دنی سی۔ کئی داری پاکستان دیاں تے پاکستانی دوستان دیاں دی گلاں ہوں
 لگ پندیاں سن۔
 میں آکھیا۔

”جدون پنجاب یونیورسٹی لہور وچ ایم اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہئیاں۔
 ڈیپارٹمنٹ دے پہلے چیئر مین ڈاکٹر وجید قریشی نے مکتھے شاہ نول کورس وچ نہیں
 سی لایا۔ جدون پنجابی دے کچھ سیانے کھاریاں ایس بارے پرڈسٹ کیتا۔ تاں
 ادنہاں نول دسیا گیا کہ جے مکتھے شاہ نول کورس وچ رکھیا تاں توجوان منڈیاں کڑیاں
 وچ فحاشی پھیلے گی۔ تے ڈراے کہ کتے اوہ بے دین تے ملحد نہ ہوجان۔“

”سن لے مکتھے شاہ!“ امرتازا متاجی نول آکھن لگے۔ ادھنیں دینیں اپنے
 خلاف قانونی نوٹس بارے امرتاجی نول بڑے پیارے خط آرہے سن۔ امرتازے
 ناں اک خط وچ ”ناگ منی“ دے اک پڑھن والے پورن سنگھ نے پچھیا سی۔
 ”ایہہ جواخاراں وچ پڑھ رہے ہاں۔ ایہہ بارے امرتاجی کیوین سوچ
 دے ہن؟“

مینوں یاد اے۔ امرتازاں ناگ منی وچ جواب چھاپیا سی۔ ”تہاڑے لمبے
 خط دے جواب وچ ایہہ ہی کہہ سکدا ہاں کہ امرتا ایس گلوں حیران ہے کہ لفظ ”آدر“
 دے ارتھ (معنی) ”ان آدر“ کدوں توں ہو گئے نیں۔۔۔؟“

ایہہ سمجھیا ست سی۔ گٹھیا سیاست۔ ایسے لئی ناگ منی وچ کدی
 سیاستدانوں دے انٹرویو نہیں چھپے۔ اک سوال دے جواب وچ اک
 داری امرتاجی نے آکھیا سی۔

”سیاستدانوں دے انٹرویو ایس لئی نہیں چھاپدی کہ ادھنیاں دی
 فلم وچ کلوز اپ نہیں ہوتا۔۔۔“

مینوں دہلی آیاں ہفتہ کو ہو گیا سی۔ امرتاجی چار بیچ ذرا لٹی اکٹیں الا تو امی
ادبی اکٹھ وچ پیرس جا رہے سن۔ تے میں سوچ رہیاں ساں امرتسر تے
جانڈھر دا چکر لگا آواں۔ بھلا امرتسروں، لہور کنا کو دور لگدا اے۔ کنا کو تیرے؟
ہن تیک دہلی وچ کتے اسی لوکاں نال ملاقات ہو چکی سی۔ امرتاجی دے گھر
کوئی نہ کوئی آیا رہندا۔

دلی دے نوجوان پنجابی لکھاری، ہندی لکھاری، بمبئی توں اکلکتے توں
پنجاب توں، پیرس توں، صوفیہ توں، ماسکو لندن، لاہور، کراچی توں، دنیا دے
سارے شہراں توں سارے رشتے ایتھے آکے رل جانڈے سن۔
تے او تھے کتے ہی دشنے (موضوع) چلے رہندے۔ کچھ بندے جیہڑے
او تھے نہیں سن آؤندے۔ اوہتہاں نال امرتاجی، جا کے ملاقات کر دیندے۔
بھارت ناٹم دی مہمان ڈانس سونل مان سنگھ پنجابی دے لکھاری تے انگریزی
دے پرنسٹ راج گل تے عورتاں دے میگزین 'فاتوشی' دی ایڈیٹر مدھو کشورنال
ادھ جا کے ملا باٹے سن۔ بلونت گارگی تے اجیت کور دلی وچ نہیں سن۔
رشم تے لگن گل نال دی ملاقات ہو چکی سی۔

اوہتہاں دے پیرس جان توں پہلاں ہی میں "ناگ منی" لٹی پاکستان دے
پنجابی ادب دا خاص انک ایڈٹ کرتا سی۔ مینوں گود مکھی لپی لکھتی نہیں سی
آؤندی۔ ایس لٹی امرتاجی نے رشم دی دمہ واری لائی کراوہ میرے کولوں
سُن کے مسو دے تیار کر دی جاوے۔ جس شامیں امرتاجی پیرس جاہے
سن۔ اوس توں اک رات پہلاں رشم، میرے نال بہہ کے پاکستان دے باہر
وچ ناگ منی دے خاص انک لٹی نظماں، ناول، پنجابی رسپی وچ ایتھ رہی
سی۔ جدوں اوہ ثروت سلطانہ دی نظم "یقین" اک سوالیہ نشان، اتھن لگی

”تاں پہلی سطر“ میں مٹی گنھدی آں“ لکھدیاں ہویاں اوہنوں زور دا ہا سا آ گیا۔ ہسدیاں ہسدیاں کہن لگی۔

”کیہ لوڑسی ایس پاگل پن دی...؟“

”میں آکھیا“ کہہارن جوہوٹی“

رشم نے جدول آگون نظم پڑھی تاں اک سطر سی

”میں سپنے بن دی آں“

ایہہ سطر پڑھ کے اوہ ہور زور نال ہسن لگ پئی تے کہن لگی۔

”سالی جولاہی۔ سپنے ہی بن دی رہی۔ کئے داسپننا نہ بنی...“

نظم دی آخری سطر تے اپڑ کے دی رشم دا ہا ساندہ رکیا۔ امرتا تے امروز دو جے کمرے وچ کسن۔ مگرول جدول اوہناں تول رشم دے ہا سے تے

ساری گل دا پتہ لگیا تاں امرتاجی کہن لگے۔ ”میں جدول ساحتوں دسیا کہ اک

دن جدول امروز تیری کتاب“ میں سپنے بنتا ہوں، ڈائٹیل بنا رہیاسی تاں

کہن لگا۔ ”سالا سپنے بنتا ہے۔“ نیتا تہیں، تاں اوس دیلے ساحتے ہسن کے

آکھیا۔ امروز ٹھیک آکھدا اے۔ میں کیر دی اولاد وچوں جوہویا۔ ایس لئی

ساری عمر میں داہی رہیا ہاں...“

تے امرتاجی دی ایہہ گل کسن کے میں آکھیا۔ ”فیرتے ثروت کولن کچھنا

چاہیدا اے کہ ساحت، وانگ اوہ دی کتے کیر دی اولاد وچوں تاں تہیں...؟“

اگلی شام امرتاجی پیرس ٹرگئے تے میں پنجاب... جالندھر وچ ہرجیت

دے گھر ٹھہریا۔ جیہدے نال دہلی امرتاجی دے گھر ملاقات سوچکی سی۔ تے جیہڑا

اونٹھے ٹی وی پروڈیوسر سی۔ اونٹھے ہی من جیت ڈاتا، چندی گڑھ تول ملن آگئی۔

امرتا دی بہت ملاقاتیں رہیاں ایہہ ساری تفصیل پڑگئے۔

جس دن میں دہلی پر تیا۔ اوس رات امرتاجی پیرس ٹول واپس آ رہے سن۔ میں تے امروز ایئر پورٹ گئے۔ میں آٹول گیلری وچوں دیکھیا۔ امرتاجی دی اک بانہہ نہی ہوئی سی۔ امروز جی وی دیکھ کے پریشان ہو گئے۔ کوئی حادثہ؟

ہاں حادثہ پیش آیا سی تے پیرس وچ ۱۰ دہ ۲۴ جون نوں پیرس پہنچے سن۔ ۲۶ جون نوں دوپہر میں اودہ پیرس دی اک سڑک پار کر دے ہوئے ڈگ بئے۔ جیہدے نال اونہاں دی سچی بانہہ دی ہڈی ٹٹ گئی۔ اودہ ہسپتال تے ہوٹل وچ پئے دردناں تڑفدے رہے۔ ایسے حالت وچ 'PAIN KILLER' کھواکے، جلدوں اخباروں دے کچھ نمائندیاں نے، امرتاجی دے انٹرویو لئے تاں اک اخبار دے نمائندے نے، اوسے مہینے چھپیاں اونہاں دیاں چھ ست نظماں دا ترجمہ دکھا کے آکھیا۔

"MADAME! YOU ARE THE FIRST PERSON TO BREAK THE BARRIER OF TWO CULTURES"

امرتاجی، جیہڑے گولیاں کھا کے، دردناں تڑف رہے سن۔ کہن لگے۔

"I SUPPOSE TO BREAK THE BARRIERS OF TWO CULTURES, ONE HAS TO BREAK ONE'S BONE...."

اوس گھر وچ میں پورے پنجاب دن رہیا۔ بڑیاں یاداں نیں۔ بڑیاں کلاں نیں۔ پراپیہہ سمجھ اک کتاب دا مضمون اے۔ کسے اک لیکھ دا نہیں۔ ایسٹ لٹی

اجیت کور

ادیتا

ریتیکا

ماواں تے دھیاں رَل بیٹھیاں

اُجیت کورنوں میں پہلا سلام عقیدت بلونت گادگی دالیکھ کارٹھنی، پڑھ کے
 پیش کیتا۔ اُجیت کورنوں دوجی وار سلام عقیدت اودول پیش کیتا، جدول اوتہناں دی
 کہانیاں دی کتاب ”قالتو غورت“ پڑھی تے خیر اوتہناں دی اک اک لکھت نوں لہجہ لیکھ
 کے پڑھیا۔ اوتہناں نوں نیجی وار سلام عقیدت اودول پیش کیتا جدول ”ناگ منی“
 وچ اوتہناں واسلسلہ وار لیکھ ”دن دی پروں“ پڑھیا تے اوتہناں میں بحر نہ سکیا۔
 اک ماں تے دیسا سی کہ اوہدی آرٹسٹ دھی پیرس وچ کیویں مسٹر ہوئی۔ نہیں
 اک دوست تے، اک دوست دے بارے لکھیا سی کہ جدول انسان دی نفی
 ہندی اے... ایہناں خیر نا ا دکھاسی، اودول چاہیا جویں میرے اپنے ہتھوں وچ
 سونا کر رہیا ہووے، میرے اک اک ساہ تال۔ تے اُجیت کور میرے لئی انج
 ہو گئی جویں میں ادھے تال ہر گل کر سکدا ہوداں۔ اوہناں دین پیروت توں
 چھین والے ایفرو ایشیئن لکھاریاں دے رسالے۔ لوٹس۔ وچ اُجیت کور دی
 دھی ازینا دیاں پیٹنگز تے کچھ نظاں چھپیاں۔ ایہتھے پاکستان وچ اک بندے نے
 طنزاً آکھیا کہ فیض صاحب نوں ساہے ہندوستان وچ اپنا توں چنگی کوئی
 آرٹسٹ نہیں سی لہجہ سکدی۔ مینوں یاد اے، اوس بندے تال میں لڑپیا ساں۔
 اوس شاہیں جدول میں گھر پر تیا، میں اُجیت کور نوں خط لکھن دا ارادہ کیتا پر میں
 ایہ سوچ کے حیران رہ گیا کہ اوس ماں دھی تال میرا تعارف وی نہیں سی ہندوستان

دے پنجابی لکھاریاں نال درہیاں پڑا نے سمیندھ رکھدے ہوئے وی، اوہناں نال میرا تعارف نہیں سی۔ ایس توں ودھ حیرانی ایس گل ایہہ سی کہ میں اوہناں لئی کسے نال کیوں پڑ سکیا۔ اودوں تاگ متی وچ اجیت کورتے اپنا یا تا عرگی نال چھپ رہے سن تے اپناں دیاں کچھ نطماں اُردو وچ ترجمہ کر کے میں کشتورنا میدنوں گھلیاں جھڑیاں اوہناں۔ ”ادب لطیف“ وچ چھاپیاں سن۔ ایہ پس منظر سی، جدوں سہ وچ ہندوستان جا کے، میں ہور بہت سارے لوکاں توں دکھ اجیت کورتے اپناں وی ملتا چاہیا... جدوں میں دہلی اُٹریا، اوہ دوویں اوٹھے نہیں سن۔ پرا اوہناں دیاں گلاں ہونڈیاں رہیاں۔ امرتا پریم تے امرت نال، رشم تے گلن گل نال، آرسی والے بھاپا پریم سنگھ تے اوہناں دی دھی ربیکا نال، جالندھر وچ من جیت ٹوانہ تے ہور دوستان نال... جدوں میں جالندھر امرتسر توں دہلی پرتیا ناں اجیت کورتے آچکے سن۔ امرت جی میرے لیے اوہناں دے گھر فون ملایا۔ اجیت کورتے رہے سن۔

”دھیاں توں تہاڈا ناں پڑھ رہے آں۔ آکے ملو نا۔۔۔“

اوسے سٹم ملاقات ہو گئی۔ ربیکا مینوں لے کے گئی۔ شاید کسے ہل وچ اک چنگی انگریزی فلم دا پروگرام سی۔ میں جدوں پہنچیا اوہ اگے ودھ کے بڑی اپنت نال ملے تے مینوں نال لے کے اک اک بندے نال ملان لگ پٹے۔ اوس ویلے میں آپ اپنا کیلیا گیا ساں کہ مینوں یاد دی نہ آیا کہ ساڈی ملاقات صرف اک منٹ پڑانی اے۔ اوٹھے اپنا نال وی ملاقات ہوئی۔ اوہ اپنی نازک جیہی ہولی ہولی گلاب کن والی کڑی سی کہ مینوں آپنی آواز اچھی اچھی جانی... ماں دھی وچ بڑا فرق جا پداسی۔ ماں ہر پاسے آ جا رہی سی۔ سبھی توں مل رہی سی۔ ملا رہی سی۔ تے دھی، دوجیہی اک میز دی ٹکڑ والی کڑی مل کے بیٹھی ہوئی اپنی ہولی ہولی گلاب کر

لیہی سی، اپنی احتیاط نال کہ ادھی آواز تول کوئی جاگ نہ جاوے۔ مینوں اپنی اک
 لکھم چلیے آئی۔ ماواں تے دھیاں دے راہ دکھرے ہو گئے تین۔۔۔ پر ایہہ نرا
 میرا دھم سی۔ اجیت کورتے ارپنا، آپے پرچ اینیاں جڑیاں ہوئیاں، اپنے اندر
 اینیاں طاقت ور دوست سن کہ مینوں اپنے دیس دی اک ماں دھی دا چیتا
 آیا۔ ادہ اک دوجی کولوں دکھ تھیں سن پر دکھ کردتیاں گیاں سن۔۔۔

فیر کئی داری ملاقات ہوئی۔ ملی پرچ میں چنے دن رہیا اوہناں نال کدی
 فون تے، اتے کدی اوہناں دے گھر میل ہو جاندا۔ اجیت کور ہر داری اپنی ہنٹ
 اپنے خلوص نال ملدے کہ جا پدا دکھاوا کر رہے نیں۔ اوہ نہیں دیں، اوہناں دی
 معرفت آنجہانی دشواری تھ تواری نال دھی کئی وار ملاقات ہوئی۔ سکھ تھریک اودوں
 زور ان تے سی، تواری جہڑے پنجابی دے لکھاری گھٹ تے کانگریس پارٹی دے
 پارلیمانی ممبر جتے جاپدے سن، گھنٹیاں بدھی سرکاری پالیسیاں دی حمایت کردے
 رہندے۔ کئی داری اسیں بحث پرچ اُلجھ جاندا، میں دیکھدا کہ اجیت بڑی
 جرأت نال اوہناں پالیسیاں دی نکھیری کردے۔ اک داری بحث بہت تیز
 ہو گئی۔ تواری غصے پرچ بھر کے اکھن لگے۔

”پاکستان، ساڈے نال دوستی دے حق پرچ نہیں“
 ”تسیں ایہہ کریں کہہ سکدے او۔ پاکستان پرچ لوکاں دی اکثریت،
 ہندوستان نال دوستی دے حق پرچ اے“

میرے نال نال اجیت کور دی اوہناں نال اختلاف کر دے رہے۔۔۔
 اک داری میں سوچیا، اجیت کور وائٹروپو کرال۔ اوہناں دا وی تے ارپنا
 دا وی۔ جدوں میں ایہہ گل کہتی تے ادہ کہن لگے۔
 ”پر وائٹروپوتاں میں تھانڈا کرنا سی۔۔۔“

”چلو گلاں کر لیندے آں۔ اوہناں نوں سہیں دی لکھ لینا میں دی لکھ
 لواں گا۔ دیکھدے آں، کوئی جنگا انٹرویو کر دے اے۔“
 اُنکھن نوں تاں میں ایہہ کھ پتا پر دل وچ ڈر رہیا ساں کہ اجیت کورجیہی
 پنجابی لکھن بارے تاں میں سوچ دی نہیں سکدا۔ اوہناں کوں اک اجیہا سٹائل
 ہے جڑا اخباری کالم نوں ادب پارہ بنا دیندا اے۔ اوس دن اساں جہڑیاں
 گلاں کیتیاں، ادہ بہت یادگار سن۔ مینوں نہیں پتہ، اجیت کورجیہتاں یا رے
 کچھ لکھیا ہے یا نہیں پر میں ڈردیاں ڈردیاں آج اوہناں نوں لکھت بند کر رہیا
 تاں جے تاریخ وچ ریکارڈ رہوے تے۔۔۔
 میں اکھیہا۔

”تھاڈیاں کہانیاں وچ جہڑیاں عورتاں میں۔ اوہ جاندے بھجڈے
 سرنڈر SURENDER کیوں کردیاں نہیں؟ مر لئی تیار کیوں
 رہندیاں نہیں؟ جد کہ اوہناں نوں پتہ ہوندا اے کہ مرد سادے تال کیہ کرن جا
 رہیا اے؟“

جاپدا اے اجیت کوہجیران رہ گئے نیں میرا سوال سُن کے پچھن لگے۔
 ”مطلب؟“

”مثلاً تھاڈیاں کہانیاں، فالتو عورت، دھپ والا شہر، چلیاں عورتاں
 نوں پتا اے کہ مرد کیہ اے۔ اوہدی خصلت کیہ اے۔ اوہناں نوں ہر ویلے
 جڑا درد مل رہیا اے۔ جہڑیاں پیڑیاں، جہڑیاں تکلیفاں مل رہیاں ہیں۔۔۔
 جاپدا اے اوہنوں اوہ لذت بنا رہیاں نہیں۔ غم اوہناں لئی سواڈا اے۔۔۔“
 ”نہیں، میرا ایہہ خیال اے کہ ”فالتو عورت“ یاں جھٹاں کرداراں دی تہیں
 گل کر رہے ہوں (سارے کرداراں بارے تاں میں ایہہ نہیں مٹاں گی) اوہ حساس

کردار نہیں۔ حسّاس بندے دی مجبوری بڑی عجیب، بڑی CONTRADICTORY مجبوری ہندی اے۔ پہلی گل تال ایہہ کہ اوہ اکلاپے کو لوں بڑا گھیر اندے میں۔ سوکٹی واری اوس نوں ایہہ لگا اے کہ شاید ایہہ بھلیکھا ہی ہووے۔ شاید اپہدے وچوں کچھ نکل ہی آوے کیوں جے زندگی وچ اسیں تجربے تے کر دے ہی رہندے ہاں۔ اسیں کنڈے تے کھڑے رہیٹے تے ایہہ سوچیتے کہ بھجیٹے نہ، ایہہ نہیں ہو سکدا۔ زندگی دا پتہ تال غوطہ لگا ہی چلے گا۔ اوہدے نال کپڑے وی بھجن گے۔ اوہدے نال ہو سکدا اے، کوئی خوشخوار چھٹی ساڈے ماس دا دڈا سا رٹوٹا ہی لاہ کے لے جاوے یا اسیں چکڑ نال ای بھر جائیے۔۔۔۔۔“

”تہاڈا مطلب اے عورت، جہڑیاں تکیفقاں چوں لنگھدی اے۔ ایہہ اوہدا علم حاصل کرن والا اک مرحلہ اے؟“

”نہیں، ایہہ اپنے آپ نال، اپنے ماحول دے نال، پوری زندگی دے نال اوہدے ہی اک راک ہو سکدی اے جے پوری زندگی چوں لنگھے۔ میں کہندی آں تئیں ہو رکھ نہیں کر سکدے۔ سویر توں لے کے شام تیکر بس زندہ رہندے ہو۔ بس جیوندے رہنا، سویر توں شام تیکر زندگی وچوں لنگھنا جہڑا اے، اوہدے نال دی تہانوں دوچار جہڑیاں تے آن گیاں۔ ایہہ ہو ہی نہیں سکدا کہ تئیں لنگھ جاؤ تے کچھ نہ ہووے۔ یاں تے اجہا بندہ کوئی فقیر ہووے گا یا فیر بے حس۔ احساس توں خالی بندہ تے لنگھ جاوے گا۔ پر اوہ بندہ تال نہ ہويا۔ بلیا ہويا آلو ہويا۔ میں بلیاں ہویاں آلوواں دیاں کہانیاں تال لکھدی نہیں۔ میں تے گل کردی آں شدت نال جہن والے مرداں تے عورتاں دی۔۔۔“

میں آکھیا۔۔۔ ”تہاڈیاں کہانیاں توں دکھ، تہاڈے بارے لکھ، راک خا کے توں، مینوں کچھ ایہو جی *FEELING* ہوئی سی کہ تئیں اک ایسے مرد دی ہوند توں ضروری سمجھدے ہو جہڑا بھادیں اک روٹی کما کے لیاوے، پر اوہ روٹی سدھی لیا کے

تھاڑے اگے رکھے کہ ایہہ تیرے لٹی کما کے لیاندی اے...“

”ایہہ خاکہ بلونت گارگی دا کھیا ہو یا سی۔ ساڈے ہندوستان وچ ساریاں نوں پتہ اے تے ہوئی ہوئی تہانوں دی پتہ لگ جاوے گا کہ بلونت (اُنج اوہ بڑا پیارا بندہ اے، دوست اے) جدوں انٹرڈیو کر دے، اوس انٹرڈیو وچ اوہ اپنے وٹوں پُخت فقرے پاندیندا اے۔ ایہہ ادب دی کمزوری اے کہ فقرہ چست ہونا چاہیدا اے۔ بھادیں اگلا ٹھہا ہو جاوے۔ ڈانگ ہونی چاہیدی اے۔ سوانٹرڈیو وچ، *INVERTED* کامیاں اندر ریتے لفظ اوہرے اپنے ہندے نیں۔“

گل، اپنے موضوع تول ہندی جا رہی سی۔ میں اک پل لٹی کمرے دیاں کندھاں تے نظر ماری۔ اپنا دیاں پیٹنگز لگیاں ہوئیاں سن۔ اک پیٹنگ والی کندھال میں ڈھولائی ہوئی سی۔ اک پل لٹی میں دھول موڑ کے اوں تصویر ول دیکھیا۔ جیویں سوال اجیت کولوں نہیں، اوس تصویر کولوں پُچھیا ہووے۔ فیر اکھیا۔

”ایتھے (ہندوستان وچ) جو کچھ کھیا جا رہیا اے اوہی وچ دو گلاں ہو رہیاں نیں۔ اک نال سدھی سدھی *FAMINISM* اے یعنی عورت بمقابلہ مرد بہت سارے نویں ادب، نویں شاعری تول ایہہ تاثر ملدا اے۔ دوجی جنیٹن بنیاد ایہہ ہے کہ پوری انسان ذات دی جدوجہد چل رہی اے تے ایہہ جدوجہد اوس دیلے کامیاب ہو سکدی اے جدوں عورت دی آزادی ممکن ہووے۔ یعنی مرد وی اودوں ہی آزاد ہو سکدا اے جدوں عورت آزاد ہووے گی۔ ایہہ دودھارے نیں۔ تہاڈیاں کچھ لکھتاں تول جا پدا اے کہ تیں *ANTI - MALE* دھارے نال نہیں چل رہے۔“

”ایس دھارے نال تاں میں کدی وی نہیں ساں چل رہی۔“

”پر جڑی اپنا دی پیڑھی دیاں کڑیاں نیں۔ پچھلے چار پنج سال وچ میں،

”ناگ متی“ وچ جہڑیاں نظماں یاں کہانیاں پڑھیاں نیں، اونہیاں تول ایہہ گل شدت

نال ظاہر ہندی اے کہ ساری شاعری REACTION دی شاعری اے۔ غصہ آیا
تاں مُردی گالی دا جواب نظم لکھ کے دے دتا۔ ادب وچ REACTION اک
خامی ہندی اے۔ تہاڈا کیہ خیال اے، نہیں؟“

”ایہہ میں دئی سوچدی آں کہ ایہہ جہڑا ANTI - MALE رویہ اے رابہ
علیٰ تاں ہے نہیں۔ پر جہڑی غلط قیمتاں قدریں دے خلاف جہڑی جدہ ہے اوقتاں کوئی
گل ہوئی۔ اوہ تے اندر دی جہڑی اک INTEGRITY ہے، اوہی اک مجبوری
اک جبر اے۔ اوہی ہتھوں تئیں مجبور ہو جانے ہو۔ تہاڈے نال بے اندر لگانہ
غلط گل کردی اے تاں تئیں اوہی خلاف ہو جانے ہو۔ جے تہاڈا اپنا کوئی سکھ
بھرا غلط گل کہندے، تئیں اوہی خلاف بولدے ہو، جے کوئی مُرد غلط گل کردا
اے تاں تئیں اوہی خلاف بولدے ہو، جے کوئی عورت غلط گل کردی اے تاں
تئیں اوس دے خلاف بولدے ہو۔ ایہہ وکھری گل اے، پر FEMINISM
FOR THE SAKE OF FEMINISM دے حق وچ نہ میں کدی بہی
آں، نہ سکدی آں۔ پر جہڑیاں نویاں کڑیاں لکھ رہیاں نیں۔ جہاں چول سچھ توں
چنگا ناں جہڑا مینوں یاد آ رہیا اے اوہ من جیت ٹوانہ دا اے۔ اوہی شاعری وچ
وی ہر دیلے مُرد دے خلاف گل ہندی اے۔ میں اوہنوں کئی طوی آکھدی آں کہ مُرد
دی مخالفت دی تھاویں جے سسٹم دی مخالفت کیتی جاوے تاں اوہی وچ سچھ
کچھ آسکدا اے“

”اوہ ایس گل نال اتفاق نہیں کردی۔۔۔؟“

”ہاں نہیں کردی۔“

”پُرادہ آکھدی اے کہ اوہ مُرد ذات دے خلاف نہیں ہے!“

”ہاں، اوہ ایہہ کہندی اے۔ ملی ہے تہاں؟“

”جی، میں جاندرہاں تے اوتھے آگئی سی ...“

”وکر دل ملی اے تہانوں؟“

”پچھلے ہفتے ...“

”اوس توں پہلاں ادہ آئی سی ساڈے کول ڈلہوڑی“

کمال اے، موضوع توں فیر پھٹک گئے ہاں اسیں۔ من جیت تہانہ دیاں گلاں ہوں لگ پٹیاں نیں۔ مہن میں اپنا نوں مخاطب ہاں۔

”تسیں ایس PHENOMENON بارے کچھ کہہ سکدے ہو؟ تہاڈا تے آپ اپنا مسئلہ اے۔ تیسں آپ نظماں لکھدے ہو۔ اُنچ مینوں تہاڈیاں نظماں دج REACTION نظر نہیں آیا۔ پر تسیں ہور اپنا کچھ چھپیا ہو یا دیکھدے ہو؟“

اپنا مسکرا رہی اے تے چپ اے۔ چپ اے تے مسکرا رہی اے۔ شاید ادہ سوچ رہی اے کہ میں ادہ ہی تعریف کیتی اے، یاں میرے بیان دج چالاکی درگی اک عنایت اے۔ ادہ ایجے کچھ نہیں بولدی تے اجیت کور لکھدے تیں۔

”ویسے ایہ بہت مزاح اے من جیت تہانہ دی تے جڑی گل میں ادہنوں POINT OUT کر دی ہاں۔ ایہ ادہنوں نہیں من دی۔ نہیں AGREE کر دی“

میں فیر اپنا کولوں پچھا ہاں یہ تسیں اپنی رائے دسو۔ تسیں اک آزاد انسان ہو... ”مہن اک آواز بڑی مدھم ٹون دج ابھردی اے تے کمرے دج پٹی ہوئی کچھ خالی تھاں توں بھرن لگ پندی اے۔ اپنا دے لفظ سن میں دی ایو کہہ ہی آں کہ ANTI - SYSTEM گل ہوئی چاہیدی اے۔ پر جوں اسیں

ANTI - SYSTEM گل دی کر دے ہاں تاں وی حوالہ مرد دا ہی بن دا

اے۔ میں تہانوں تھوڑی دیر پہلاں کہہ رہی ساں کہ کیہ ایہ BIOLOGY دی

گل اے کہ ایہ جڑا SUFFERING دا PHENOMENON اے۔ اک

خانہ دے اندر جڑا اک ٹکڑا ہے، ادھر سے نتیجے وچ پڑے صرف عورت نوں کیوں ہوندی اے، مرد توں کیوں نہیں ہندی؟ ایس گل دی سمجھ نہیں آؤندی تے مینوں ہر تھان ایںج لگدا اے کہ ایہہ اک PUZZLING PHENOMENON اے۔
 اپنا دی آواز اپنی مدھم اے کہ مشکل نال سنائی دے رہی اے۔ کجھ لفظ تے سمجھ دی نہیں آؤندے۔ میں آکھدا ہاں :

”تماڈا مطلب اے اوس صورت حال وچوں پیدا ہو رہی اے شاعری؟
 پہلی داری اپنا زور دا ہس پٹی اے تے کہندی اے ”میرا خیال اے میری پڑھی اپنی ANTI-MALE نہیں، جی تیں سمجھ رہے ہو تے نہ ہی۔۔۔
 FEMINISM دا بہتا اثر ہے۔ ادھر سے تے اوہنوں بہتا خیال - HUM-ANISM - دا اے۔“

کچھ پلاں لٹی کمرے وچ بہتی ساری تھان غیر خالی ہو گئی اے۔ میں اپنا کولوں پچھدا ہاں۔

”ایس صورت وچ تماڈی جدوجہد کیہ بن دی اے؟ کیہ حل کن دا اے مسئلے دا۔ کیوں جے؟ BIOLOGY دی جہڑی تسال گل کیتی اے۔ اینوں تے سائنس دانان نے رد کر دتا اے کہ عورت جھانی طور تے مرد کولوں کمزور ہندی آگے۔“
 ”میری سمجھ وچ نہیں آؤندا کہ...“ اپنا اپنا آکھدی اے کہ اجیت کور بول پنیہے نیں۔

”پراک گل اے جس طرح سمون دا بوٹا نے اپنی کتاب THE SECOND SEX وچ عورتاں دی سٹڈی کیتی اے، اوہنوں پڑھن توں پہلاں لگدا سی کہ ایہہ صرف ہندوستان دا ہی مسئلہ اے۔ مثلاً توں توں کوئی لکھنا شروع کر داسی سماج کی دشمنی کے خلاف لڑ جاؤ...، اوہوں جا پدا سی کہ ایہہ بس اپنے ہی ملک

دامثلہ اے یا آپنے ورگے آئڈھ گواڈھ دے مُدکاں دامثلہ اے۔ پر اودہ کتاب پڑھ کے لگا اے کہ BIOLOGY دامثلہ موجود ہے۔۔۔“

ہُن اپنا دی بولن لگ پندی اے۔

”میںوں لگدا اے کہ جڑی اک SHARING ہے نا، مثلاً گھر دے دو دیں بندے باہر جا کے کما رہے نیں۔ ایس صورت وچ فیر اک بندہ کیوں خیال رکھدا آے بچیاں دا۔ اودہ کیوں روٹی پکاندا اے، کیوں اوہیو بھانڈے مانجدا اے۔ ایتھ وی اوہو گل لے۔ بھادیں تیں باہر دا وی کم ادا ہی کر رہے ہو چناں مرد کر رہیا اے فیر خاندان دا سارا بوجھ ہمیشہ کیوں تہاڈے ہی موٹیاں اُتے پیندا اے؟ تے جے اودہ بوجھ تیں نہیں چُک رہے تے کیوں آپنے آپ نوں قصور وار سمجھدے ہو؟“

”تے ایہہ پڑھے لکھے بندے کر دے نیں؟“ اجیت کور ہوڑیں وچوں اکھدے ہُن پُر اپنا دی گل جاری اے ”جڑی غیر مساوی بوجھ تے SHARING ہے، ایہہ عام ہے۔ بوجھ ساریاں وچ ونڈیا جانا چاہیدا اے۔ بھادیں SUFFERING اے تہاںوں لگتا چاہیدا اے کہ تہاڈا ساکتی دی ادا ہی دکھ اُٹھا رہیا اے چنا۔ تیں اُٹھا رہے ہو“

”کدھرے راج تے نہیں کہ آپ عورت نے ایہہ طے کیتا ہویا اے کہ جے اودہ دے کولوں کچن کھوہ لیا گیا تے۔۔۔“

میری گل پوری ہون توں پہلاں ہی ماں دھی کٹھیاں بول پینیاں نیں ”نہیں ایہہ مہمہ اے“ تے فیر اجیت کور اپنی گل جاری رکھدے نیں ”ایہہ بالکل مہمہ اے تے مرد دی بنائی ہوئی مہمہ اے کہ توں گھروں رانی ایں۔ جد تک چاہی تے کر پھی دی توں مالک ایں تیر اسنگھاسن قائم اے۔ ایہہ مہمہ مرد نے آپ گھڑی اے۔۔۔“

”نہیں ذہن دی CONDITIONING وی ہو جاندی اے ناں“ یں

آکھیا۔

اجیت کو کہن لگے ”تسیں دکھونا، ساڈے تے تہاڈے مُک وچ تعلیم
رکنی محدود اے۔ عورتاں دی تعلیم تاں ہوو دی محدود اے۔ جس مُک دے وچ اٹھ دس
فیصدیاں پندرہ فیصد کڑیاں پڑھیاں لکھیاں ہون گیاں دپاکستان اتنا خوش نصیب نہیں
ہو یا اچے — میرے دل وچ ہوک اٹھی پڑھیاں لکھیاں دی رنج کہ صرف دستخط کرنا
چاندیاں ہون گیاں تے ہزاراں لکھاں کڑیاں جھڑیاں بی اے پاس کر گیاں نیں...
ادھناں نوں بچھو کہ ادھناں نوں ایس کر کے پی اے کر یا سی کہ دیاہ دی جھڑی مار کیٹ ہے
اوہدے وچ تہاڈا ہتھ مل پئے گا۔ سکے دے طور تے ادھناں نوں ذرا لشکایا جا رہیا
اے تاں بے سکھ چلے ...“

ہل انسانی صفت دے طور تے تعلیم نہیں دوائی جاندی...“ میں شاید ادھناں
دی گل دا ہنگامہ بھرن لٹی کیا۔

”ہل، انسانی صفت دے طور تے تعلیم نہیں دوائی جاندی، ادھناں نوں چمدیاں
ہی ایہہ دسیا جاند اے کہ تسیں پرایا دھن (!) ہوتیں اگلے گھر جانا، اے تسیں اچھا
کیوں بولیاں۔ اگلے گھر دے کیہ کہن گے۔ تسیں اچانکیا کیوں۔ اگلے گھر دے کیہ کہن گے۔
دیدے پاڑ پاڑ کے تسیں گواڈھیاں دے منڈے دل کیوں نکلیا۔ اگلے گھر دے کیہ کہن
گے۔ ساڈے ہر سواہ پئے گی...“

”تے اگلے گھر چوں جیونیاں نہیں نکلتا، مر کے نکلتا...“ جا پدا اے ہن اجیت کو
نہیں نہیں آپ بول رہیاں۔

”... ہل، مر کے نکلتا“ اجیت کو دی آواز اچھے دی اچھی سی ”جس گھر
وچ ڈولی جائے چونہ بندیاں دے موڈیاں تے، اس گھر وچوں چونہ بندیاں دے
موڈیاں تے اڑھتی نکلے۔ ایہو سکھایا جاند اے۔ ساناں دی ساڈی ماں نے بہو سکھایا

سی۔ ساڈی ماں نوں اچھی ماں نے ایہو سکھایا سی۔ سواہہ ہنیرے دا اک غبار اے
 جنھوں پٹرھی در پٹرھی اکسیں کٹھیاں کر دے گئے آں تے اوہرے دچوں جے اسیں
 چاہیے کہ اک دم سدرج چڑھ پٹے، اوہ تے ہونیں سکدا۔ پہلوں اک ادھ جھیت ہو
 گی۔ درل ہوٹے گی۔ اوہرے دچوں پتہ لگے لگا باہر گھوری ہے، چاننا دی اے۔ اوہ
 واسطے لبریشن دی لوڑ اے تے لبریشن واسطے سیمہ توں پہلی لوڑ تعلیم دی اے۔ تعلیم
 دا مطلب بی اے، ایم اے کر لینا نہیں۔ تعلیم دا مطلب اے چانن۔ ہن دسو، کنیاں
 اچھیاں کڑیاں ہن جنھن توں ایس الادے نال پڑھایا جاندا اے کہ تہا نوں چاننا ہونے
 مینوں اپنا یاد اے، حالانکہ میرے پتا جی بڑے آزاد خیال بندے سی۔ اسیں دو بھین
 بھرا ساں، تے اوہ اکھیا کر دے سن کہ گھروچ کوئی گڑبڑ ہو جاوے تاں کڑی واقف
 نہیں ہو سکدا، منڈے دا ہی ہو سکدا اے۔ ہمیشہ میرا یکھ لینا۔ میرے پھراتے گل بھوک
 دین۔ ایہ ہونیاں ہویاں دی، ایہ نہیں سی کہ تیں منڈو دی کتاب گھریا کے پڑھ
 سکو۔۔۔“

”کیوں کہ ایہرے نال چانن پھیلدا اے۔ بیداری آوندی اے۔“ میں آکھیا۔
 ”بالکل ایہرے نال چانن پھیلدا اے، بیداری آوندی اے۔“ اجیت کور بولے
 گئے۔ ”تے بیداری دا سوال ہی پیدا نہیں ہونا چاہیدا کیوں جے کڑی نوں تے اگلے
 گھر لٹی تیار کیا جا رہیا اے۔ قربانی دا بل تیار کیا جا رہیا اے۔ بقرعید ولے دن جھٹکا
 جائے گا۔۔۔“

اک کمزوری آواز، ساڈیاں آوازاں دچوں ابھری ہے۔ اپنا دی آواز۔
 ”ایہہ گل ہن نہیں رہی کہ تہا نوں کسے چیز دی منا ہی ہے۔ کہ تیں ایہہ لڑ پھر نہیں
 پڑھنا کہ دھرے تیں جاگ نہ پور۔ ایہہ ساریاں منا ہیاں ہٹ گئیاں ہن، آزادی
 ہے گی، ہر قسم۔۔۔“ اے اپنا دی گل پوری نہیں ہوندی تے اجیت کور بول پندیرے

نیں۔

”پر کئے فی صد لوکاں واسطے؟“

”کئی عجیب گل اے کہ ایس آزادی توں بعد دی آزادی دا سوال باقی اے“ میں

ارپنا دے سوال دے ست نوں سمجھدے ہوئے آکھیا۔

”وین دسری آل“ ارپنا آکھدی اے ”جہڑی بنیاد اے جہڑا بنیادی ڈھانچہ

اے خاندان دا، اوہ ایسے قائم اے ...“

اوتھے کوئی صاحب موجود سن۔ ایس گل بات وچ حصہ لیندے ہوئے اوہ

کنندے نیں۔

”جہڑی تکلیف دی گل ہے نا، عورت سمجھدی اے کہ صرف اوہنوں ہو رہی

اے، مرد نوں نہیں ہو رہی۔ جد کہ اصلیت ایہہ ہے کہ مرد نوں وی اوتی ہی تکلیف

ہندی اے، سگول مرد نوں کچھ درد ہندی اے۔ ایس اوہ اپنی تکلیف نوں ظاہر

نہیں کردا۔ فرق تکلیف دا نہیں، تکلیف نوں ظاہر کرن دا اے ...“

ارپنا جواب وچ آکھدی اے۔

”مرد مو یا ٹیل ہندا اے اوہ پب وچ یا رال وچے تک دوستاں تال بہہ

کے شراب پیندا ہے گا۔ اوہ اک باہر لا وجود اے۔ اوہ جہڑی چار کنڈھاں دے

وچکار بہہ کے روئے گی اوہ ...“

ارپنا دی گل ٹھک کے، اوہ صاحب آکھدے نیں۔

”جے تیں مرد تال گل کرد کہ اوہ پب وچ جا کے آپنی ادا سی دود کر لیندا

اے تاں اوہ وی ایہو آکھے گا کہ توں دو چار بڈھیاں وچ بہہ کے اپنا دکھ دور

کر لیندی ایں، میں ہو رکھتے جاواں“

میں آکھیا ”مسئلہ جتنا نظر آ رہیا اے اوکس توں کچھ دودھ پیچیدہ اے“

”ہاں مسئلہ پیچیدہ ناں ہے“ ادہ صاحب آکھدے نیں۔

ارپنا آکھدی اے ”اصل سوال ایہہ ہے کہ نہ مردنوں اپنی EQUATION پب دوج چار مرداں چول لبھنی اے تے نہ عورت نول گھروچ بہہ کے چار عورتاں چول۔ ایہہ EQUATION اوہناں نول اک دو جے کولوں لبھنی اے...“

”دبا لکل اک دو جے کولوں لبھنی اے۔ کیوں جے تکلیف کسے اک نول دو جے

توں ودھ نہیں ہے... دوجی گل برداشت کرن دی اے۔ جے عورت اپنی تکلیف نول بہتا محسوس کردی اے تاں ایس دا مطلب اے اوہدے کولوں برداشت نہیں ہو رہی تے جے مرد رنج سمجھدا اے تاں فیر اوہدے کولوں نہیں ہو رہی۔ سوال ایہہ ہے کہ کئی تکلیف برداشت کر سکدا اے۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ عورت نول بہت زیادہ دکھ پہنچدا اے، مردنوں پہنچدا ای نہیں...“ اوہناں صاحب دی ایہہ دلیل میڈوں ٹھیک نہیں جا پ رہی، پر میرے بول پین توں پہلاں ہی اجیت کور بول پیندے نیں۔

”ایہو ہی نہیں کہ صرف دکھنا، ایہدا مطلب ایہہ ہے کہ ٹھاہ جہڑا کلیجہ وچدا اے اوہدا اثر عورت تے زیادہ ڈونگھا ہندا اے کیوں جے ایہہ تاں ثابت شدہ سچائی اے کہ مردناں عورت کہتے ودھ شدت ناں FEELING رکھدی اے۔ کیوں جے حالی تیک، عورت لٹی سب توں اہم گل اوہدا مرد تے اوہدے بچے نیں تے اوہدا گھراے...“

”ایہہ تے زری متھ اے“ میں آکھیا۔

”آہو ہے تے متھ پرہن لہو دوج مل گئی اے۔ کنڈیشننگ ہو گئی اے۔ ایس لٹی اوہدا مرد، اوہدے بچے، اوہدا گھر بہت اہمیت رکھدا اے جدوں ادہ مرد نول کتندی اے کہ تیرا جدرھے ناں سلسلہ اے توں اوہنوں وی دیاہ لے۔ اوہنوں

دی ایتھے لے آ، میں اوہنوں سہ لال لگی۔ ایہہ کہندے ہوئے ادہ گھر دیاں کندھاں
تے گھر دے اندر اک مرد دی جتی دا کھڑکار بچا نہ ہی ہندی اے۔ کیوں بے
اوہنوں پتا اے کہ گھر دی کندھ ٹٹ گئی تے گھر دا مرد جتی پاکے باہر ٹھ گیا تے اوں
سماجی ڈھلچنے وچ ادہلہ جیوتا...“

”ناممکن ہو جاوے گا“ میرے مونہوں نکلیا۔

”... ممکن تے خیر ہو ہی جاندا اے آپاں دی تاں جیندے آل، پر بہت
مشکل ہندا اے۔ تے ادہری اپنی SUFFERING ہوو طرح دی اے
لوکاں دا تہاڈے دل دیکھنا، اوہناں دا کلال کرنا۔ ایہہ اج دے نہیں، صدیاں
پرانے دا راز نہیں۔ یو لیسس دی گل کئی صدیاں پُرانی اے تے جدوں ادہ لک کے لڑائی
کرن گیا۔ دس سال مڑ کے نہیں آیا، کتے بجزیرے وچ بھٹک گیا۔ ادہری یادداشت
ختم ہو گئی تاں کچھ رہ جان والی بیوی نوں سمجھ توں ودھ تاں اکل دا سامنا سی...“
اینا کہہ کے اجیت کور اک پل لٹی رگ جانے میں چوئیں ایس اکل دی تصویر دکھانا
چاہندے ہوں۔ فیہ کن لگے۔ اکل دی تاں اک چیز ہندی اے۔ دوجی گل، مرد لٹی
جسمانی رشتہ اک ثانوی چیز اے۔ عورت لٹی صرف اکو ہی بندہ ہو سکدا اے۔ جسم
دا رشتہ، ادہرے لٹی بس جسم دا رشتہ ہی نہیں ہندا۔ ادہرے لٹی...“
”زندگی دا عمل اے...“ میں ہنگامہ پھریا۔

”... ایہہ رشتہ، صرف جسم دے رشتے دی حد تک بہت گھٹ معنی رکھدا
اے۔ کہہ رہے کوئی اکا دکا عورت، ایہو جی ہووے گی جہڑی ایس توں ہٹ کے۔
سوچدی اے۔ ایہہ EXCEPTION دی گل اے تے EXCEPTIONS
نوں اصول نہیں بنایا جاسکدا۔ جد کہ مرد سوچدا اے توں گئی ہوئی سی دو مہینے
پیکے۔ تاں کیہ ہویا، ایہہ میری جسمانی نوڈ سی۔ کدی تساں عورت نوں کہندیاں سنی

داتوازن، اوس توازن وچول ...۔

”پر توازن دامطالعہ یاں تجویز مشکل نہیں۔۔۔“ میں آکھیا: ”ایہ تضاد اے“ اجیت کور آکھیا۔ ادھناں دے جواب وچ میں آکھیا: ”ایہ تجویز، ایہ مطالعہ وی حل نہیں۔ کیوں جے اک پانسے بے ایمانی، دو جے پاسے ایمانداری اے۔ دو جانبدار ظاہر ایہ کر رہیا اے کہ اوہ بہت ایماندار اے پر اوہ ایماندار رہتا وی چاہے ترو وی اپنی پریکٹس وچ اوہ ایماندار رہ نہیں سکدا۔ کیوں جے اوہ دھن دی اک میک اپ بن چکی اے۔ میرا مطلب اے مُردے چیراں نوں جس طرح اپنی سہولت موجب سیٹ کیتا اے، اوس ڈسپلن نوں توڑن لئی اوہ تیار نہیں ہے۔ اوہ دے وچول جدول تیں توازن لبھدے ہو۔ اوہ توازن دیندا اے پر تہاں نوں فیراک ہور DISILLUSIONMENT وچول لنگھنا پیندا اے۔ اوں نوں بعد دوجا تجربہ، تيجا تجربہ، چوتھا تجربہ، کراچی وچ ساڈے ساہمنے ایہدیاں مثالیں موجود ہیں (ساربا شگفتہ، ثروت سلطانہ تے کئی ہور کڑیاں) فیر جدول اکسیں دیکھدے ہاں کہ توازن لبھدے ہوئے دی اسان اوتھے ہی پہنچنا اے، یعنی رستے دی سانوں بندگیاں تے پُجاندے ہیں تے اخیر بندہ ایہ کہن تے مجبور ہو جاندا اے رشتہ ہی توڑ دتا جاوے۔ ایہ وجہ اے کہ دیاہ دے ادارے سمیت بہت سارے ہور ”مقدس“ اداریاں وچول ساڈا یقین ٹٹ رہیا اے۔ جتھے لوکاں نوں گھاؤ لگدے نیں، اوہ کہندے نیں، ایہ ادارہ غلطی، ایہ حل نہیں نتیجہ اے۔۔۔“

”نتیجہ ایتھے دی ٹٹ پھٹ اے۔ اجیت کور کہن لگے ”پُراناں قدراں تہاڈے ساہمنے تہس تہس ہو رہیاں نیں تے نویاں قدراں اچے اُبھر کے ساہمنے نہیں آئیاں۔“

ارپنا اک تو ال انسان اے۔ ایس لئی اوجیت کور توں میرے توں ددھ اس
مکھن لگی۔

”تصویر اپنی منفی نہیں ہے۔ اس ہمیشہ جیوندیاں رکھدی اے، ایس لئی تسلیں
ایس پر آپس وچوں لنگھدے ہو“

میں آکھیا۔ ”میں اک ہور پہلو۔ توں اپنا سوال رکھنا چاہو تاراں۔ ایتھے
اک دو داری بیالوجی دا حوالہ آیا اے۔ ساڈے دیس وچ اچ عورت ایس سوچھ وچوں
لنگھ رہی اے کہ بیالوجی عورت دی تقدیر نہیں ہے، نہ ہونی چاہیدی اے۔ اک
امریکی مارکسٹ عورت ایون ریڈوے دے حوالے نال ایہہ گل آکھی جارہی اے
تے سائنس ایہہ ہنگامہ بھر دی اے کہ بیالوجی نوں عورت دی تقدیر نہیں منیا جا
سکدا۔ ایہہ سماجی رویہ اے جہڑا جہدیاں ہی کڑی تے منڈے ول وکھ وکھ ہندا اے
مثلاً ساڈے ملک وچ کڑیاں نوں گلی ڈنڈا تے ہونا نام ہندا ”مردانہ“ کھیڈاں نہیں
کھیڈن دتیاں جاندیاں۔ اوہنوں گڈیاں پٹولے ول لا دتا جاتا اے تاں جے اوہرے
انگ تاڈک رہن تے اوہی سوچ اک دیا ہی جان والی کڑی دی سوچ بن جادے جہد
کہ منڈے توں سخت تے اوکھیاں کھیڈاں کھیڈن لئی پریریا جاتا اے تے ایس توں
سماجی نتیجہ آپس کدھدے آں کہ عورت جہمانی طور تے مرد کوں کمزور نہیں۔۔“

”ہاں، ایہہ اک متھ اے کہ عورت مرد کوں کمزور ہندی اے!“ اوجیت کور مکھن
لگے۔ ”پر عورت دا جہڑا ذہنی میک آپ اے، اوہ جذبات نوں زیادہ شدت نال
محسوس کردا اے۔“

”ایسے لئی اوہی پریشانی دی ودھ ہندی اے، اوہرے غلاب دی ودھ
ہندے میں۔“

”ایس لئی کہ نہ سوچن والے بندے لئی تاں مسئلہ ہی کوئی نہیں۔ سارتر دی ٹریلا جی

دِج صرف اکو بندہ اے جہڑا سوچدا اے وجودیت نوں بھاڑیں اج ایسین پُرانی گُل
آکھ کے دو کو دے ہاں پر ایہدا: سارا دارو ملدا ایسے انفرادی سوچ اُتے ہے مینوں
سمجھ نہیں آؤندی کہ ایہ پُرانی گُل کیوں ہوئی؟

”خیر ایہ ٹھیک گل اے کہ چون (CHOICE) موجود اے تے سانوں
چون کرنی پندی اے۔“ میں اجیت کو دناں اتفاق کیتا۔

”دوجی گل ایہ ہے کہ SUFFER صرف ادھو بندہ کردا اے جہڑا حس
ہندا اے تے سوچن والا ہندا اے۔ جہڑے گھٹ حس نہیں تے گھٹ سوچدے ہیں
اوہ بس ایویں ہی جی رہے نیں۔ ایسے لٹی اوہ SUFFER وی نہیں کر دے۔ پر
فرق ایہ ہے کہ اک بندہ آنوواں دانگر جیندا اے، اک بندہ بندے دانگوں جیندا
اے۔“

آکھنے میں، بندے نوں کندھاں تے لکھی عبارت ضرور پڑھ لینا چاہیدی
اے۔ میں پچھے ہو کے دیوار ناں لگ گیا تاں جے میں آرام ناں باقی کندھاں اُتے
نظر مار سکاں۔ انج کرن ناں میرا سر کندھ تے لگی بینٹنگ ناں چھو گیا تے میں تریبک
کے فیرا گے ہو گیا۔ کندھاں اُتے اپنا دیاں بینٹنگز لگیاں ہوتیاں سن۔ جھناں دِج عورت
دا حوالہ سمجھ توں نمایاں سی۔ مینوں یاد آیا، کچھ ورھے پہلاں میں خوشنونت سنگھ دے
انگریزی میگزین ”نیو دہلی“ دِج اپنا دا اک مونوگراف پڑھیا سی جہندے دِج اوہنے
مصور عورتاں دے درد نوں تے اوس درد دے اتہاس نوں بہت چھبے انداز دِج
لکھیا سی۔ ایس مونوگراف دِج دسیا گیا سی کہ جدوں آپنے آپ نوں پینٹ کر دی اے
تاں... خیر، اوہ دے دِج امتزاشیر گل دے کچھ سیلف پورٹریٹ وی چھاپے
گئے سن جھناں دِج عورت دا انلی اکلاپا، درد تے توہین کیتے جان دی ریٹر ہر تھ
سی۔ مینوں ایہ سمجھ کچھ یاد آیا تاں میں اپنا نوں پچھیا۔

”تساں ایہہ مونو گراف ایہہ سوچ کے لکھیا سی کہ عورت اک سطح تے جسدوں
آپنے آپ نوں دیکھدی اے اوہ جو کچھ تخلیق کردی اے اوہ نر در دہندا اے یاں
ایہہ بس اک ریسرچ ورک سی۔“

”راک تے میرا تعلق پینٹنگ دے کم نال ہے، دوجے پینٹنگ دیکھ کے تسیں
نہیں سوچدے کہ ایہہ مرد نے بناٹی اے یاں عورت نے۔ جس طرح شسر پڑھ کے تسیں
نہیں سوچو گے کہ ایہہ عورت نے لکھے نیں یاں مرد نے۔ پر جھڑے تاریخی اعداد و شمار
نیں اوہ تہا نوں سوچن تے مجبور کم دیندے نیں۔ میرا ایہہ لیکھ اک FEMINIST
پکھ تول نہیں سی۔ صرف اینا ہی مطلب سی کہ تاریخی واقعات نوں ریکارڈ کر لیا
جاوے۔ یعنی کیہ وجہ اے کہ مصوٰر عورتاں اینیاں گھٹ ہوئیاں تیں۔ اوہ دے سماجی
کارن کیہ نیں؟ ججھاں نے پینٹنگز بنائیاں وی اوہناں واناں ساہمنے نہیں سی آؤندا
کئی واری اوہناں دے خاوندیاں باپ پینٹنگز دے تھلے اپتے دستخط کردیندے
سن۔ جس طرح ممی دسدے نیں کہ اوہناں دے پتا جی، اوہناں دی اینیاں
کہانیاں چھپوان دے خلاف سن۔ کافی شروع وچ جدول ممی دی کتاب یاں کہانی
چھپی تیاں اوہناں نوں کافی تکلیف ہندی سی۔ ایسے طرحاں دی کوئی صورت
ایس لیکھ دی وی سی جدھے بارے میں پوری طرحاں گل نہیں کر سکی۔۔۔“

”پر ایہہ لیکھ پڑا کر کے تسیں آپ کس سٹے تے اڑے؟“

”پتہ ایہہ لگا کہ تبدیلیاں ہو رہیاں نیں۔ مثلاً پہلاں جس طرحاں مصوٰر عورتاں
نوں مکمل طور تے گناہ رہتا پیندا سی، ہُن اوہ صورت نہیں رہی۔ ہُن ہندوستان
دچ دی اوہناں دی گنتی ودھ رہی اے۔ تہا نوں پتہ لگا اے کہ کچھ مصلحتیں ہو رہی
اے تے ایہہ سوچ تہا نوں اُمید نظر آؤندی اے۔ پر ایہہ اس طرحاں دی گل اے
کہ پہلے ایتھے جس طرحاں ہم عصر آرٹ دا ‘RESPONSE’ نہیں سی یاں

تصویریں نہیں سن وکدیاں یاں گیلہریاں وچ لوکی نہیں سن آؤندے۔ ہُن اوہ صورت
بہتر ہو رہی اے۔ اوہے طرحاں دا ہی ایہہ اک FACT اے شماریا قی طور تے کہ
حالت پہلاں تالوں ہُن چنگی اے۔۔۔“

”تسیں کہیا کہ تخلیقی آرٹ وچ مرد و عورت دا فرق نہیں ہندا۔۔۔“

”بالکل نہیں ہندا۔۔۔“

”ٹھیک اے، نہیں ہندا، نہ ہونا چاہیدا اے۔ پر ہُن ایہہ سوال چکنا پے رہیا
اے۔ تے ایہہ سوال پاکستان وچ ایس ایس لٹی چک رہے آں کہ ایہدے نال
بہت ساریاں گلاں صاف ہو جان گیاں۔۔۔ یعنی اوہ کیڑے مسئلے نیں کہ ادب
وچ عورت مرد دے فرق توں نہ منڈے ہوئے وی، ایس ساہت دا مردانہ،
زنانہ ڈبہ بنان تے مجبور ہو رہے ہاں۔۔۔ کیوں جے جدول تسیں نظم لکھدے ہوئے
ایہہ وی سوچ رہے ہندے او کہ ایہہ نظم — میں اک کڑی — لکھ رہی آں۔
تہا ڈیاں نظماں دیاں بہت ساریاں سطران توں صاف دسدا اے کہ اوہ گل شعوری
یاں غیر شعوری طور تے، کدھرے نہ کدھرے آ رہی اے۔۔۔“

VISUALS

”میرا خیال اے پینٹرز وچ ایہہ مسئلہ نہیں ہے۔ ایہجڑ جیٹریاں

نیں، اوہناں وچ تسیں VISUALS دا ہی اظہار کر سکدے ہو۔ اوہناں وچ
FEMINISM دا پیغام نہیں دے سکدے۔ پینٹرز وچ مرد و عورت دے
فرق دا مسئلہ نہیں۔ سوائے ایس گل دے کہ جیٹریاں اعداد و شمار نیں، اوہ ایہہ
دکھاندے نیں کہ جے اک مصور کڑی دا دیاہ، اک مصور منڈے نال ہو یا اے تے
دیاہ توں پہلاں جے اوہ زیادہ کم کردی سی تاں دیاہ توں بعد، خاندان دے بوجھ
کارن اوہ گھٹ کم کردی اے۔ ہولی ہولی کئی کڑیاں دا کم آکا ہی بند ہو جاندا اے
جد کہ مرد مصور دا کم جاری رہندا اے۔۔۔“

”پُر مہر کڑی لٹی کم دی آزادی داسوال دی اے۔ چار پنج سال پہلاں ساڈی اک پنٹر کڑی۔ سُنیل نذیر نے عورت دے اکلاپے بارے تصویراں دی اک سیریز بنائی سی۔ ایس سیریز دا پرچا NUDES تصویراں دے طور تے ہويا۔ فہمیدہ ریاض جیہی اک شاعر کڑی نے ادب انٹرویو کیتا تے پچھیا کہ اوہنے عورت دے NUDES دے نال نال مرداں دے نیوڈز کیوں نہیں پینٹ کیتے؟ اوہنے کہیا کہ مرداں دے نیوڈز وی بنا سکدی آں پر میں ماڈل نہیں کردی۔ میریاں تصویراں دیاں کڑیاں دی تصویر تانیں۔ ایس گل اُتے کہ اک کڑی، مرداں دے نیوڈز پینٹ کرن دی گل کردی اے، ردِ لالچ گیا سی۔ رانج ادب دے اُتے آزادی داسوال تھوپ دنا گیا۔ جھڑی گل اوہنے سوچی دی نہیں سی اوہ زبردستی اوہدے مُنہ وچ پاکے اوہدی کھلی اڈائی گئی۔“

”ساڈے پاسے ایہہ مسئلہ مک چکيا اے“ ارپنا دسن لگی۔ ”میزنل پتہ نہیں کہ شروع وچ مسئلہ سی دی یا نہیں، پر جدول دی میں آرٹ دی فیلڈ وچ ہاں نیوڈز دیکھ کے لوکی چونکدے نہیں جے تہاڈا پینٹ کرن دا رویہ سنسنی پھیلان والا ہودے تاں فحاشی جھلک سکدی اے۔“

”ایہو گل ساہت لٹی دی اکھی جا سکدی اے، جرنلزم لٹی دی...“
 ”بالکل...“

”میزنل لگا کہ ارپنا دے اندر شاعر نالوں پنٹر، ہتھا زور آور اے۔ اوہ جدول دی ادیب دی گل اکھدی، اوہا دے لفظ مُندے، تہاڈے شاعران وچ، تہاڈا ساہت، ایسے طرح پینٹنگز دی گل کرن لگیاں اوہ ساڈے، یاں ساڈی، دے لفظ دوتیری۔ ایس لٹی میں سدھا سوال پچھیا۔“

”شاعری لکھ کے ہتھا اطمینان ہويا اے یاں پینٹ کر کے؟“

”پینٹنگ کر کے بہتا اطمینان ہوا اے کیوں ہے اوہرے وچ VISUALS
ہندے نہیں۔ پوری گل آجاندی اے۔ پینٹنگز واکم اک ڈسپلن اے۔ شاعری میرے لئی
اک جذباتی جیسی چیز سی (!)۔ دماغ تے کوئی بوجھ ہووے یا خاص قسم دا دباؤ، ناں
میں پوٹٹری لکھدی ساں۔ کدی کدی ...“

”ہُن؟“

”چھ مہینیاں وچ اک نظم لکھ لیندی اس۔ پر پینٹنگ کسے وی پینٹر لئی کوئی جذباتی
راہ نہیں ہندی۔ ایہدے نال ناں اوہ اک ڈسپلن وی ہندی اے“
”تہاڈا مطلب اے تخلیقی آرٹ وچ جذبات آرٹ توں نقصان پچا ہن؟“
”نقصان رومانیت توں پچھا اے جدکہ جذبات آرٹ دی بنیاد ہندے
نہیں۔“

”تہاڈا مطلب اے جذباتیت تے جذبے وچ فرق ہندا اے؟“
”بالکل۔ جذباتیت توں وکھرا ہٹ کے کم کرنا پیندا اے“
”ایس گل بات دے وچکار اجیت کورادتھوں اٹھ کے بدھرے جان لگے۔
”ناں میں پچھیا۔“

”رتسیں بدھر چلے او؟“
”تسیں پینٹنگ دیاں گلاں کر رہے ساؤ، میں سوچیا ...“
”تسیں تے آپ پینٹ کرنے ہو — کہانیاں“
”نہیں، میں تے ...“

تے اجیت کور دی آواز اپنا دے مکاٹے وچ بدھرے گواچ گئی۔ اپنا
کہہ رہی سی۔

”جدوں تسیں جذباتیت توں یا جدوں وھی ہوئی رومانیت توں اک پاسے

رکھ دیندے ہوتاں تہاڑی زبان بہت SUBTLE ہو جاندی اے۔ ایہدا نقصان ایہ ہندا اے کہ تہاڑی AUDIENCE بہت گھٹ جاندی اے۔ فیرا رچ ہوندا اے کہ پیٹرا پنی AUDIENCE پیٹرز وچوں ہی بھہ لیندا اے۔ RESPONSE آپنی ہی پروردی وچوں ملدی اے۔ ایس لئی ایہہ عوامی میڈیا نہیں ہے۔“

”ساڈے پاسے ایہہ سوال وی چکیا جا رہیا اے کہ جہڑی پیٹنگ انٹیکچوئل سطح تے نہا نول سمجھ وچ آ رہی اے یاں کجھ محسوس کرارہی اے اوہ تہاڑے نوکر نوں ڈرا بیور نوں، مالی نوں تے کسے وی عام بندے نوں، کیوں نہ ابلاغ کرے۔ تے اوہ کیہڑے سماجی یاں ہور پہلوئیں جتھاں کر کے ابلاغ نہیں ہندا؟“

”جس طرح شاعری اے، بھادیں تھری نظم دی شکل وچ ہی کیوں نہ ہووے اوہ لوکاں دی وڈی گنتی نوں ابلاغ کر دی اے۔ تسیں پیٹنگ دی وی ادھو مشابہت لٹو جہڑی نظم دی اے۔ تسیں ویکھو گے کہ پیٹنگ، تخلیقی آرٹ دی اک بہت ہی CONDENCED فارم اے۔ پھیر ہی اک گیلری وچ نمائش کیتی جاندی اے اوہنوں ویکھن لئی کافی بندے جاندے نیں۔ ایہہ سائون مئن کے چلنا پٹے گا۔ مین بہت پہلاں سوچدی سی کہ پیٹنگ وڈے پیمانے تے ابلاغ کر سکی اے۔ پر ہولی ہولی میوزن مننا پیا کہ ایہدا ابلاغ بڑا محدود ہندا اے۔ ایہہ کتاب نہیں ہے جہڑی چھپ کے ہزاراں لوکاں کوں پہنچ جائے گی۔ گیلری وچ لگتی اے، یںجاہ لوک، سولوک روز آکے ایہنوں ویکھ لین گے۔“

”ایہہ تے شاعری دی کتاب دے بارے وی کیہا جاسکدا اے۔ ہو سکدا اے اوہ چار بندیاں تک پہنچے، چار ہزار تک نہ پہنچے۔ پر میں اک ہور مشکل مسئلے دل آنا چاہونداں ہاں — کجھ حیر پہلاں اسان ٹی وڈی توں کئی قسطاں وچ اک ڈرامہ

کیٹا سی۔ ایسٹن ریٹڈ دے ناول توں ماتخو۔۔۔“

“FOUNTAIN HEAD” اجیت کورپول پٹے۔

”ایس ڈرامے بارے سمجھ جرنلسٹ تے پڑھن کھن والے بندے متفق سُن

کہ ایہہ لوکاں تیک نہیں پہنچ رہیا۔ ادھنیں وئیں میں پنڈ۔ BONDAGE وچ

LABOUR بارے کھوج کر رہیا ساں۔ ڈرامے دامرکزی کردار۔۔۔“

”مورک“ اجیت کور دھپسی لیندے ہوئے اطلاع دتی۔۔۔ ڈرامے

وچ ادھاناں علی اے۔ اوہ کدی بے روزگار ہو جاندا اے، کدی روزگار لگ جاندا

اے۔ علی دی اک مشکل ایہہ ہے کہ اوہ سمجھتا نہیں کہ ناچا ہوندا۔ وکن نہیں چاہوندا

تے ہر تھاں اپنے اٹھولال اُتے ڈٹیا ہويا اے۔ میں جدوں ٹی وی تبصرے پڑھے

کہ ڈرامہ سمجھ نہیں آہیا تاں مینوں بڑی جیرانی ہندی سی کہ مینوں ایہدی اک اک گل

ٹھاہ کر کے کیوں وچدی اے۔ تکلیف کیوں پچاندی اے؟ پر ایہہ تبصرے اپنا اثر

کر رہے سُن کہ خود ڈرامے دے مصنف نوں یقین ہون لگ گیا کہ اوہنے دیے توں

پہلاں گل چھوہ دتی اے۔ پر میں سمجھدا ساں کہ گل جتھے پنہنی سی پہنچ رہی اے کھوج

دے دہان میں اک جھدارن (SWEEPRESS) دا انٹرویو کر رہیا سی جہڑی اپنے

پورے خاندان سمیت اٹاں دے جھٹھے تے بارہ ہزار وچ دکی ہوئی سی۔ انٹرویو

دیندے ہوئے اوہ کڑی میرے کوہوں اجازت لے کے ٹی وی دیکھن کڑی گئی۔ اوس

دن ایس ڈرامے دی جہڑی قسط آئی سی، اوہدے وچ علی اک وادی فیر بے روزگار

ہو گیا سی۔ اوہ کڑی۔۔۔ دالیاں، جدوں ڈرامہ دیکھ کے پرتی تاں میں پچھیا۔

”ایہہ ڈرامہ تینوں کیہ سمجھ آؤندا اے؟“

میری گل سُن کے وارو کھن لگی۔ شوہر علی دی نہیں وکنا چاہوندا۔ میں

دی نہیں وکنا چاہوندی۔ ساڈی اکو جیہی تقدیر اے۔ ایہہ بلاغ دی سچی سطح تے سی

گل اپنے ٹکڑے ہر پرخ رہی سی، سو میرا دعویٰ اے کہ ایہہ دچکا زچہ پری وانشوراے
 دی اک کلاس اے، ایہہ ابلاغ دامسلہ پیدا کر دیندی اے۔ جدوں تیں تکلیف
 دچ ہووے تہا ڈی طرحاں کچھ عام بندے دی او سے طرحاں تکلیف وچ نہیں تے
 تساں اوں مسئلے نوں اپنا مسئلہ وی بنایا ہو یا اے تے اوہناں دامسلہ دی ایس
 صورت وچ گل ضرور اڑے گی۔ جس طرحاں ہیر وارث شاہ کئی داری یونیورسٹی دا
 کوٹی پروفیسر نہیں سمجھ سکدا پر وارث شاہ دی گل عام لوکاں دے دل نوں چھو لیندی
 اے۔ رائج وارث شاہ عام لوکاں وچ مقبول ہو کے گھٹیا تے نہیں ہو جاندے؟ ایس
 لئی میرا خیال اے اعلیٰ ادب نوں مقبول ادب وی ہونا چاہیدا اے ... ”

”ہاں، تیں ٹھیک کہہ رہے ہو۔ فیض صاحب دا وی ایہو معاملہ اے کہ
 اوہ پاپولر اپیل وی رکھدے تیں تے عظیم فنکار دی نہیں، ... ”

”اسیں گڑبڑ ایہہ کر جاندے ہاں کہ عام بندے نوں کیر پتہ مصوری دا۔ پر
 اسیں ٹھیل جاندے آں کہ ڈھولا اک ہزار سال توں گایا جا رہیا اے۔ ایہہ اک نثری
 نظم اے، تے مٹی دے بھانڈیاں اتے بیل بوٹے پنج ہزار سال توں بندے جا رہے
 نیں۔ ساری کارستانی تے اخبار دی لے جے۔ ابلاغ نہیں ہون دے بہیا۔۔۔ ”

”جھٹوں تائیں پینٹنگ دی گل اے ایہہ دیاں کچھ ٹھوس مجوریاں نیں لوکاں دا
 میڈیا بنی وچ۔“ اپنا نے آکھیا۔

فیر اپنی اک پینٹنگ دل اشارہ کر کے اوہ آکھن لگی۔ ”ایہہ پینٹنگ جیہڑی
 تیں ویکھ رہے ۴x۶ فٹ دی۔ اک جگہ تے ہوئے گی، سدھی جائے گی گیلری وچ
 گیلری وچ اک ہفتہ نمائش ہوئے گی ایہہ دی۔ کچھ لوک ایہنوں دیکھن گے۔ اک بندہ
 ایہنوں خرید کے گھر لے جاوے گا۔ ایہہ سارے مشن اے۔۔۔ ”

”ایہناں مشلیاں داخل تے اسیں سسٹم دی تبدیلی وچوں بچ سکدے آں

کہ آرٹ، لوکائی دی ملکیت ہووے؟

”میرا خیال اے جدتائیں عوام دے دوجے مسئلے حل نہیں ہون گے، ادہ آرٹ دی قدر نہیں کر سکن گے۔ اوہناں نوں اسیں الزام نہیں دے سکدے۔۔۔“

”نظام دی تبدیلی توں ایہو مطلب اے کہ لوکاں دے مسئلے مثلاً روزگار، صحت، تعلیم، رہائش وغیرہ حل کر دتے جان تاں ادہ آرٹ دی قدر کر سکدے نیں۔۔۔“

”کچھ چیزیں ہو سکدیاں نیں۔ ڈرامہ ہو سکدا اے۔ فلم ہو سکدی اے۔ پینٹنگز بارے میں یقین نال کچھ نہیں کہہ سکدی۔“

”پر پُرانے ویلیاں وچ تال مصوری، لوکاں دے جیون دا حصہ سی۔“

”تسیں دیکھو، جس طرحاں مہنی ایجر دی مصوری سی۔ ادہ دے وچ صرف کچھ حاصل موضوع لے جان دے سن۔ مثلاً مذہبی موضوع (جیوں کرشن لیلہ) سن پر مصوری وچ بنابن الاقوامی شعور دھے گا عام بندے نوں ایہدے سمجھن وچ مشکل پیش آدے گی۔“

”میں آکھیا، ”جیڑا چوکیدار اے، ادہ پڑھیا ہو یا نہیں اے۔ ایس لٹی ادہ نوں بین الاقوامی موضوع نہیں سمجھ سکدا۔ پرا دہا حق اے کہ ادہ نوں پڑھیا جاوے۔۔۔“

”تے ادہ نوں تھوڑی جیہی روٹی دتی جاوے۔۔۔“ اپنا ہسن لگ پٹی ”تے فیر ادہ نوں بٹھا کے پینٹنگ۔۔۔“

”ایتھے آرٹسٹ پیڈ سٹل تے بہہ کے پیغیر دا گولن بولنا چاہوندا اے۔“

”میں اپنا دے لم سے دا شاید بُرا مناندے ہوئے آکھیا۔

”نہیں، ایہہ گل نہیں ہے۔ تنہا ڈاجی کر دا اے کہ تنہا ڈاکم بہت لوکی دیکھن تے تنہا ڈاجی کر دا اے کہ اوس کم دی عوامی اپیل ہووے پر جیدوں تہا نوں نظر آؤندا اے کہ گیلری وچ روز دا پندرہ۔ ویہہ بندہ ہی آ رہیا اے تے تہا نوں لگدا اے کہ

ہولی ہولی حالات ٹھیک ہو رہے ہیں۔ جدوں ۵۵ء ۱۹ء وچ میری پہلی نمائش ہوئی۔ اودوں ویہہ لوک آندے سی روزہ ادھ دتی دی بہترین گیلری سی۔ تین تیس نمائش کرو تاں سو لوک روزہ آندے نیں۔ ست اٹھ سالوں وچ ایہہ جیٹری تھوڑی جیٹری ترقی ہوئی اے۔ ایہہ جیٹری تھوڑی جیٹری گنتی دھئی اے، تہا نوں لگدا اے کہ ٹھیک اے، ایہہ کسے حد تک تسلی والی گل اے۔ اجے ایہہ سہس نہیں کیتی جاسکدی کہ ہزاروں لوک تہاڈا کم دیکھن۔ جو کچھ تہاں کہنا چاہیاسی، ادھ کہہ پاں دی تسلی مل جاوے تاں ایہہ بہت اے۔۔۔“

اجیت کور بہت دیر توں چپ بیٹھے نیں تے ساڈیاں گلاں غور ناں سُن رہے نیں۔ نیں اوہناں نوں آکھیا۔

”تیں کجھ گل صاف کرو۔“

”ایہہ پُرانی بحث اے کہ آرٹ زندگی لئی تہندا اے یا آرٹ لئی...“
 ”آرٹسٹ ایہہ سمجھدا اے کہ جاہل عوام نوں آرٹ داکہ پتہ۔ ایہہ اک رویہ ہے۔ تیں منگے؟“

”میں سوچدی آں کہ بہتے لوکاں نوں پتہ تہندا وی نہیں پر ہولی ہولی بیداری ودھ رہی اے۔ ایتھے تاں ودھ رہی اے، پاکستان وچ وی ودھ رہی ہووے گی۔ مینوں یاد اے جدوں اسیں چھوٹے سی تاں سمر سٹ ماہم دی کتاب لبھن ویلے کئی مصیبت پیندی سی پر مسٹری دیاں کتاباں عام لبھ جانیاں سن، تہن آج ادھ حالت نیں۔ تہن تہا نوں باہر لیاں ودھیا توں ودھیا کتاباں لبھ سکدیاں نیں۔ ایٹکی دلا تون میں وڈی ایلن دیاں دو کتاباں لے کے آئی۔ میں سوچیا ایہہ تے بالکل نہیں ملنیاں آتھیں پر پچھلے مہینے کتاباں دی اک دکان وچ اک کتاب پئی ہوئی سی اوہی۔ ایہہ گل ہوگی آج کہ چنگیاں کتاباں، چنگیاں پینٹنگز... ساڈا اک ارادہ اے — اڈین کونسل آف

کلچرل ریلیشنز، جدھاکم ہی ایہہ ہے کہ ساری دنیا دے وچوں چنگے مصوڑاں نول بلانا ،
 اوہناں دیاں نمائشاں کرنیاں ، چنگے لکھاریاں نول بلانا ، اوہناں دیاں لکھتاں سُننا ...“
 ”بھاویں ہندا ایہہ وے کہ اوہناں وچ سرکاری پلیٹرز بہتے آ جان دے میں“
 اپنا وچوں بول پٹی۔

”ادہ تال فیہ نظام ایچ دا اے کہ بیوروکریسی جہڑی اے اوہ پردھان اے بھاویں
 کہنا ہی ساڈا جمہوری سٹیٹ آپ اے۔ پرتاں وی جہڑی بیوروکریسی اے اوہ دماغ تے
 ادھی رہنا اے۔ پراہیدے نال ایکیپوڑر کتے نہ کتے تال ہندا اے۔ شاعر آندے
 رہندے نہیں ، لکھاری آندے رہندے نہیں۔ ڈانسرز آٹے پچھلے سال۔ کدی سوچ وی
 نہیں سی سکدے کہ کوریا وے ڈانسرز وی کدی دیکھے جاسکدے میں۔ سو ایہہ جہڑا ایکسپوڑ
 اے ، ایہدے نال ... مینوں یاد آندا اے اک ساڈا مجسمہ ساز اے۔ ٹککرنی ادھاناں
 اے ، اوہ وچارہ ایجھ بنا داسی جھمے ، میٹل دے بنا داسے۔ کوئی اک ادھاوک گیا ،
 ردی ٹکھاٹی بندے تے۔ تھوڑے پیسے بچلے ہور بنالیا۔ سامیان نے کیا بمبئی وکدا
 اے کم۔ بمبئی لے کے جا ، گھٹو گھٹ سال دیاں روٹیاں تے ملن۔ اوہ بمبئی لے کے گیا۔
 ست دن واسطے گیلری ٹک کیتی۔ گڈی وچ گیا ، میٹل دے جھمے بھاری ہندے آ۔ اوہ
 لے کے گیا۔ اوتھے سب دن پورے ہو گئے گیلری دے اک وی نہیں وکدا۔ ستویں
 دن اوہنے کیا ، میں ہُن کیہ کراں۔ بہت اوہنے سوچیا ، میں تے ماریا گیا ، ایہدا کوئی حل
 ہونا چاہیدا اے سو اوہنے بمبئی دے وڈے ٹکڑے صنعت کاراں دی ڈاٹر کھڑی لے
 کے لیٹ تیار کیتی وہماں بندیاں دی۔ اوہ اوہناں کول گیا۔ کہن لگیا بھئی میں عزیز
 آدمی آں ، میں جھمے لیاندے ہوئے میں ، میرا مسئلہ ایہہ ہے کہ ایہناں نولن واپس
 بجان جو بگے میرے کول پیسے کوئی نہیں۔ میں تہانوں خریدن واسطے نہیں کہہ رہیا۔ کیوں
 جے فیر اک نمائش میں لانی اے۔ میں چھ مہینیاں مگروں ایتھوں لے جاواں گا تیں

چھ مہینیاں لٹی اک بیس میرا اپنی بیٹھک وچ رکھ لو۔ مفت دامال کھنوں چھدا اے۔
 اوہناں کہیا رکھ جا۔ سواہ کنہا اے وہاں پنڈیاں چول باراں بندے تیار ہو گئے
 باراں میرے کول پیس سن۔ اوہ میں رکھ کے دلی آ گیا۔ واپس چھ مہینیاں بعد گیا،
 باراں وچوں دساں نے کہیا، پلینراٹوں نہ چک اتے پیسے لے جا، سو اک عادت پٹن
 دی گل اے۔ اک ایکسپونڈر دے مال تہانوں عادت پٹیدی اے۔ تہاڑی سوچھ جھڑی
 اے اوہ گھڑی جاندی اے۔ ماں دے ڈھڈ وچوں ایہ سوچھ لے کے تے کوئی جھدا
 نہیں، اوہ تے تہاڑے ماحول نے گھڑنی اے۔ ورثے وچ سوچھ لے کے جمن دی
 تھوری تے آج دے سائنسداناں نے فیل کر دتی اے۔ ولایت وچ تہانوں اپنے
 اونس دماغ مل گیا، ایس رنگ دیاں اکھاں مل گئیاں، ایس رنگ دے وال مل گئے،
 قدرے تھوڑا بہت فرق پے گیا، بس۔ باقی جھڑیاں تہانوں سوچھ تہاڑا حساس ہونا۔
 تہاڑی انسانیت، تہاڑا سوچنا، سمجھنا اے۔ اوہ سارے اسیں ماحول توں سکھ
 آں۔ عادت کیرا اے۔ اک گل تئیں اٹھ داری کرو، عادت بن جاندی اے۔ کتاب
 پڑھن دی جی مینڈل بڑی عادت اے۔ عادت پٹی کھول! اٹھ کتابیاں پڑھیاں عادت
 پے گئی۔ سو تئیں چنگی چیز آرٹ دی، کتاب ہووے کوئی چنگی، اوہنوں تئیں ویکھ
 رہو، اوہی عادت ہو جاندی اے۔۔۔

میں ساہ ڈک کے اجیت کور دی گل سُن دا رہیا۔ اپنا دی آپنی ماں ول تکی جا
 رہی سی تے اوہناں دی گل رنج سُن رہی سی جیویں کیرتن سُن رہی ہووے۔ مینوں
 نہیں پتہ اوہ کیرتن سُن دی اے یاں نہیں، ہو سکدا اے لوک گیت سُن دی ہووے۔
 مینوں ایہا دی نہیں پتہ پر اوس ویلے ماں دھی دے وچکار بیٹھا، کدی ماں دی
 کسے گل تے ہنگامہ بھردا، کدی دھی دے کسے جواب مگروں نوال سوال کر دیاں اپنے
 دل وچ پڑے چیز توں لوک گیت دی اک سطر دہرا رہیا ساں۔

ماواں تے دھیاں رُل بیٹھیاں نی ماٹے ،
کر دیاں گلوڑیاں

تے اپنا ناں اجیت کوردی اذہ بیٹھی سی، اجیت دے اپنے لفظاں وچ، جیٹری
ادھری ”دوست وی سی تے محبوب وی، دھی دی تے ماں وی“ تے بھاویں اپنا
نوں میں ادھے بچپن وچ نہیں سی دیکھیا پر اوس ویلے اذہ مینوں اجیت کوردی نکلی
جیسی ڈالی لگ رہی سی تے اڈں ویلے، مینوں آپنی اک نظم دے کوڑے کیلے بول دی
یا دآٹے ۔

ماواں تے دھیاں ہُن مل کے نہیں بہندیاں
ادھناں دے راہ دکھ ہو گئے نیں
اچانک اجیت کوردی گل مکی تے میں ترہک کے اپنے خیاںوں چوں باہر نکلیا۔
ہُن اپنا بول رہی سی ۔

”جے تہا ڈانواں ہو دے کہ تسال اک دم لوکاٹی نال ابلاغ کرنا تاں تہا نڈے
مالوسی وی ہو سکدی اے ۔ ایہہ مالوسی تہا نوں توڑ پھوڑ وی سکدی اے ۔ پریے ہوئی
ہوئی، ہوئی ہوئی، جھڑیاں تبدیلیاں آ رہیاں نیں ، تسیں ادھناں نوں قبول کر وے
آپنے آرٹ لٹری اپنی جذباتی FEED BACK اپنی کمیونٹی وچوں لہوتاں اوس
صورت وچ تسیں SURVIVE کر سکے ہو ...“

”تہا ڈی گل بالکل ٹھیک اے ۔ تبدیلی تے قدم بہ قدم آنی چاہیدی اے ۔ سُنیا
اے حسین (چترکار) تے اک وار تجربہ کیتا سی کہ کیوں نہ دو دو روپے دیاں پیٹنگنز
دیکھیاں جان ...“ میں آکھیا ۔

”ہاں دیکھیاں ادھنے ...“ اجیت کوردی کا لھی نال میری تائید کر دے نیں ۔
”پر ادھنتوں وی مالوس ہوتا پیاسی کیوں جے غریب لوک کندے سُن کہ ادھناں

کول تے سگوں زندہ رہن لئی ڈیڈھ بوپیرہ دی نہیں ہے...“ میں آکھیا۔
 ”جینیٹک بنیادی مسئلے حل نہیں ہندے...“ اپنا کس لگی۔
 ”ایس دا مطلب اے کہ روٹی تے ولہار دے مسئلے بڑے تیکھے مشنیں ہیں۔“
 ”بالکل ایہہ بہت تیکھے مشنیں ہیں۔“ اپنا آکھیا۔ ”زندگی، آرٹ نالوں کتے دودھ
 اہمیت رکھدی اے۔ آرٹ کیر اے ایہدا چلن زندگی تول ہندا اے۔“
 ”روٹی دا مسئلہ...“ اجیت کوردی گل اپنا دے مکلمے وچ کہتے
 غائب ہو گئی۔

”زندگی آرٹ نالوں کتے دودھ اہمیت رکھدی اے، میں اپنا دے بول اپنے
 دل وچ دہرائلاں ہاں۔ جس کمرے (ڈرائنگ روم) بٹری؟ وزیٹر لائونج؟
 گیرے؟ وچ آسیں بیٹھے گلاں کر رہے ہاں، ادھری کھلھ اپناں گلاں وری اے۔
 اسیں بیٹھاں قالین تے بیٹھے ہاں تے چا پدا اے ایہہ جنت واکوئی گوشہ اے۔
 ایتھے کندھاں نال ڈھولان دی آزادی اے (بھاویں ڈھوہ لان نال پچھلی کندھ والی
 پینٹنگ میرے سر نال بار بار ٹکرائی اے۔ اپنا ایس پینٹنگ نواں ایتھوں لاہ کیوں نہیں
 لیندی؟ پر میں آپ کیوں نہیں ایتھوں ہٹ کے بہہ جاندا۔؟ اسیں پاکستانی
 جتھے بہہ جلیے فیر ہل چل نہیں سکدے۔ ووٹ پان لئی قضاہاں وچ نہیں کھلونا
 پیندا ناں ایس لئی...“

ہندوستان دی کوئی ہو رگل کوال؟ میں پچھیا۔ ایتھے ہندوستان وچ پینٹنگ

دی...؟“

اپنا میرا سوال وچوں ہی پھڑپھڑایا۔ ”ایس طرحاں ہے،... ایس ویلے
 دیہہ کوہون گے فل ٹائم پینٹر جڑے SURVIVE کر رہے ہیں اپنی پینٹنگز ولوں۔“
 ”اوہ اپنی پینٹنگز دی وجہ تول زندہ نہیں؟“

”اپنی پیٹنگز دی وجہ ناں زندہ ہیں۔ سمجھو آرام ناں تہاںوں روٹی مل رہی اے۔
 باقی سارے آرٹ کالجاں تے سکولال وچ پیٹنگ پڑھاؤندے ہیں۔ یاں کوئی نہ
 کوئی کمرشل کم کر دے نہیں۔ کئی فل ٹائم پیٹریٹیں جھٹاں دیوں دیہہ کو پیٹنگز دے سر
 تے جیوندے ہیں۔ پر جے تسیں پیٹنگز دے سرتے جیونا اے تاں فیر ایہدے وچ
 کم دا بڑا نقصان ہووے گا۔ تسیں ۱۹۷۵ء وچ اک گیلری نوں دس پیٹنگز دیتے
 او۔ ۱۹۸۰ء وچ تہاڈے کم وچ پکیائی آجاندی اے۔ تبدیلیاں آجاندیاں نیں، پر
 گیلری دا مطالبہ ایہہ ہووے گا کہ کیوں جے تہاڈا اوہو کم ویکسی، ۱۹۷۵ء والا، سو۔
 او سے پیٹرن آتے اپنیاں تصویراں سپلائی کر جاؤ۔ کیونکہ گیلری ولے تاں کمرشل نیں۔
 سو کئی پیٹریٹیں چکر وچ پھس جانے نیں۔ ویہہ ویہہ سال اوہتاں دیاں اوہو

IMAGES رہندیاں نیں۔“

”تصویراں دکھیاں نیں ۹۰۰“

”جے تسیں صرف ایہدے آتے ہی جیونا اے تاں تہاںوں کسے نہ کسے سیٹج
 آتے سمجھوتہ کرنا پینا اے جے تساں ایہہ سمجھوتہ نہیں کرنا تاں فیر تہاںوں ہو رہی ستہ
 لیٹنا پٹے گا تاں جے تسیں جی سکو تے ایمانداری تاں اپنا کم جاری رکھ سکو۔۔۔“

راج چا پدا اے لوکاں دی آد جاتی وچ گل بات ایس طرحاں ہی چلے گی۔ کوئی آیا
 اے تے اجیت کورا وہنوں بیٹھن لٹی کہہ رہے نیں۔ اک منٹ لٹی اسیں سارے چپ
 جیسے ہو گئے ہاں۔ ٹک، ٹک، ٹک، ٹک۔۔۔ کوئی چیز کمرے وچ دھڑک رہی اے
 گھڑی کہ دل ۹ یاں چپ ستا ۹

”لیکن دا معاملہ تھوڑا جیہا دکھرا ہندا اے ناں؟“ مہن میں اجیت کور نوں

پچھا رہاں۔

”لیکن دا راج اے کہ جے گل لوکاں تک نہیں پہنچدی تاں اوہدے وچ تھوڑا

جیسا قصور لکھاری دا دی ہندا اے۔ لکھن دا اک مسئلہ ایہ ہے کہ تئیں اج اک چیز لکھی اے۔ بھادویں آپنی محبوبہ نوں خط لکھیا اے۔ قلبیں کسے تھرد کلاس پرچے نوں بھیج دیوے۔ جدول اوہ چھپ جاندی اے۔ تئیں آپنی ٹوپی دچ کھنڈ ٹنگ لیندے ہو موہرتے کہندے ہو، میں تے لکھاری ہو گیاں، تسلیں لکھی جاندرے ہوتے حیران چھپی جانیاں نیں، تئیں سوچدے ہو کہ ایہناں نوں سارے پڑھن۔ میرا خیال آ، اوہناں نوں کوئی پاگل دی نہیں پڑھدا ہوتا۔ کیوں جے لکھتا، آ خراک کلا ہے بھائی۔ اک بندہ بچپن توں پنجان ستاں سالوں دی عمر توں سنگیت دا ریاض کرنا شروع کر دا اے۔ مارتاناں لالا کے، سوپر توں لگ کے رات تک خالص پنچ چھ گھنٹے ریاض کرن توں بعد اوہی ہمت پیندی اے کہ اوہ سیٹج تے جاوے۔ چھ ست سال دے ریاض توں بنا کوئی گویا کدی سیٹج تے گیا اے۔ جدی آواز نوکائی دچ گونجی ہووے؟ نہیں گیاں! اپراک لکھاری لئی ایہو جیہ ریاض کیوں ضروری نہیں...؟

”پینٹروی ٹاٹا گیلری یک کر کے آپنی نمائش کر لیندے نیں۔“ ارینا، آپنی ماں دی گل دا ہنگامہ بھر دی اے۔

”ایہہ مسئلہ اے“ اجیت کورہ اپنی گل اگے ٹور دے نیں۔ ”فیر پنچ وانے لوکی، بچپن دی پنچا شروع کر دیندے نیں۔ کیوں جے جٹرے انگ نیں ختم دے، ادھنا دچ لچک زیادہ ہندی اے۔ پنچ چھ ست سال دی کڑی، مُنڈے نوں پنچا شروع کراندے نیں تے پنچا پنچا کے، پنچا پنچا کے... ستارہ دیوی ساڈی سبھ توں ودھیا کتھک ڈانس رہی، اوہ کہندی اے۔ ہمارے استاد ہمارے پاؤں کی ہڈی پر ہتھوڑا مارا کرتے تھے اگر ہمارا اک قدم غلط پڑتا تھا، تے مَن دیکھو پینٹھاں سالوں دی عورت اے۔ سیٹج ہلا دیندی اے، گلدای نہیں کہ پینٹھاں سالوں دی عورت پنچ رہی اے۔ گلدای پندرہ سالوں دی کڑی پنچ رہی اے...“

”پہلی کوشش ایہ ہوئی چاہی دی اے کہ تئیں آپنے کم وچ اپنی PERFECTION
لیاؤ کہ اوہ دیکھن والے نوں ہلا دیوے۔ تئیں آپنی AUDIENCE نوں پیدا کرنا ہے
اوہ اپنی ہینڈ ٹائٹ ہو جاوے کہ...“ ارپنا اکھدی اے۔

سانوں ساریاں نوں جیکن کسے سوال دا جواب لبھ پیا اے۔ اسیں تئوں کٹھے ہی
بولن لگ پندے ہاں۔ میں کہندا ہاں۔

”ادہی تعداد دی ودھ سکدی اے“

”اُج نہیں ودھے گی، گل ودھے گی، ساڈے مُرن توں بعد ودھے گی۔ ایہ تاں
اک ریاض اے، اک عشق اے۔ فقیری جو غہ پالین والی گل اے، ہر تے کفن بندھ لین
والی گل اے۔ جد تک اوہ نہیں معاملہ نہیں ہندا، اک لگاتار ریاض، لگاتار اپنے ظلم
نوں مانجھی جاؤ۔ اپنے رنگاں نوں مانجھی جاؤ، گھڑی جاؤ۔ جد تک ایہ نہیں ہندا کچھ نہیں
ہو سکدا۔ لوکاں تک اسیں پہنچے ہاں کہ نہیں پہنچدے، ۹۰ فی صد ایہ ساڈے
ہونے اُتے DEPEND کردا اے“ اجیت کور دی گل مکدی اے تاں اوہ ہار
ارپنا پھڑلندی اے۔

”ایہ بہتری ساری کوشش اے، آپنے آرٹ نوں بچان دی تھاویں اوہنوں چزل
کرن وچ خرچ ہوئی چاہی دی اے...“

”کیوں بے ساڈے کول جہڑی انرجی اے، اوہ محدود اے“ اجیت کونہ گھدے
نیں۔ ”ٹائم تاں بہت ہی محدود اے۔ ایہہ کیوں ضروری اے کہ ساڈی زندگی وچ
ہی کچھ ہو جاوے...“

”ایہہ تے اک پراسس چل رہیا اے“ میں ہنگامہ بھر یا۔

”چل رہیا اے۔ اک وہندا ہو یا دیر یا اے۔ اک ہوندا سال کدھ لیتی اے تے

چار ہونداں پادینیاں میں...“

”اک ہیور مسئلہ دی اے“ میں اک نازک مسئلہ چھیڑ دیندا ہوں ”سنائی گکل
 لوکا ٹی ٹمک ایس کر کے دی نہیں پہنچدی کہ ایس آپنے آپ نوں حاکم طبقیاں نال تھی
 کر لیندے آں.... جے تسیں جائز بنیاواں تے دی آپنے آپ نوں حاکم طبقیاں نال تھی
 کر رہے ہوناں کل تسیں ناجائز بنیاواں تے دی ایس نوں ‘JUSTIFY’ کر سکدے تھ
 ”تیں شروع شروع وچ آپنے نوں ہیور وکر پسی یاں پی آر نال تھی کر سکدے
 ہیور افہ...“ اپنا اکھدی اے

”میرا مطلب سی، مثال دے طور تے ‘قالتو عورت’ اک کتاب ہے یاں کاغذ
 تے کینوس۔ ایہہ کتاباں کسے سرکاری سرپرستی دیاں محتاج نہیں۔ پر جے ایہہ کتاباں
 کسے سرکاری سرپرستی یاں پی آر واسپا لامنگیاں میں تال خود اوہناں کتاباں دا اعتبا
 گھٹ جاندے اے تے سرکار دا اعتباد ودھ بھاوے گا تے ایہہ نقصان والی گل اے۔
 لوکاں نوں کمر ہے پان والی گل اے...“ میں جھکدے جھکدے اپنا سوال پورا کیتا۔
 چپ۔ اک منٹ دی چپ۔ فیراجیت کور اکھن لگے۔

”موٹی گل تال میں ایہہ من دی ہاں کہ جس ویلے کسے ودھیا کتاب دی قبولیت
 بھائی سرکار وٹوں ہونے بھائی پڑھن والیاں وٹوں بھائی پڑھولیاں وٹوں کسے
 ودھیا کتاب، ودھیا پینٹنگ، ودھیا لکھت، ودھیا ڈانس، ودھیا سنگیت دی
 قبولیت نال اوس ادارے واناں ودھدا اے۔ ایچھوں تک تے ٹھیک اے پر
 ایہدے نال اوس کلا دایاں کلاکار واناں گھٹا نہیں۔ پر دوجے پاسے ایہہ ویکھیا
 گیا اے کہ سرکاری اداریاں وٹوں قبولیت، ۹۰ فیصد اوہناں چیزاں نوں ملدی اے
 جھڑیاں گھٹیا ہوں۔ ودھیا چیزاں نوں ایہہ قبولیت بہت گھٹ ملدی اے۔ ایہہ تے
 اوہناں کرنا ہی ہے...“

”ودھیا لکھتاں، آپنے آپ اندر حاکم جماعت دے خلاف ہندیاں نہیں“

میں گل نون ہور صاف کرن لٹی آکھیا۔

اجیت کور ہنگارہ پھر دے ہوئے کہن لگے۔ گھٹیا چیزنوں انعام ملے تاں مبینوں کوئی حیرانی نہیں ہندی۔ گھٹیا مینٹرنوں انعام ملے مینوں کوئی حیرانی نہیں، گھٹیا ڈانسرنوں قبولیت ملے، اونہوں باہر بھیج دیو، ولا بتال نون بھیج دیو، مینوں کوئی حیرانی نہیں۔ حیرانی تھوڑی جیسی اودوں ہندی اے مینوں جدوں کسے ودھیا چیزنوں قبولیت ملے۔ پراوہدے نال جس طرحال ہندا اے نال، نہر دے کٹورے وچ امرت دی اک بوہد، اوہدے برتے ایہہ ادارے اپنا اعتبار بناٹی رکھدے نیں۔ اوہناں نون فائدہ اے پر جڑا اصلی لکھادی اے، اصلی مصوڑاے، اصلی چیزاے جڑی اوہنوں کوئی فرق نہیں پیندا، کوئی اوہنوں صلاحے نہ صلاحے۔ اوہدے اپنے ڈیرے تے بڑیاں رونقان نیں۔ ملکہ پکھراج والی گل۔۔۔ بڑی رونقیتیں ہیں فقیروں کے ڈیرے۔۔۔“

”اوہدی جد و جہد ایہہ دی نہیں کہ اوہنوں قبولیت ملے“ اپنا آکھدی اے۔

”ایہہ تے اوہدا مسئلہ ہی نہیں“ اجیت کور دا فیصلہ۔

”اوہدی جد و جہد، اک نویں فارم، اک نویں زبان بنان دی اے۔ اوہدا جی کردا اے کہ ایہہ نویاں فارمز مینیاں جان۔۔۔، اپنا ایس فیصلے اُتے جویں مہر لادیندی آ۔“

”تخلیقی عمل اک شعوری کوشش اے یاں سچ مچ کجھ اُتردا اے آپرول؟“

”میرا خیال اے دوویں رلے ملے ہندے نیں کیونکہ جڑا مڈھلا ایچ ہندا اے اوہ ہمیش زندگی چول آؤندا اے تے ایہدے نال نال جڑے تہاڈے بجی تجربے نیں، ماضی تے حال، روز دیاں سماجی حقیقتاں، ذاتی تے نفسیاتی ٹکراؤ، دوپے انسانی مسئلے۔۔۔ ایہہ سیکھ اوہدا SPRING BOARD نیں فیروی جڑا ایچ اک آندا اے دماغ وچ (ایہہ میں ذاتی گل کہہ رہی آں) کئی واری تہا نول گلد اے کہ ایہہ ایچ میرا سی۔ اوہدے وچ اک صوفیانہ EDGE ہندا اے۔۔۔“ اپنا

دسویں اے۔

”اوہ وی تے زندگی دے تجربے دا کوئی نہ کوئی عکس ہندا اے؟“ میں فیہر پچھنیا۔

”ہاں، زندگی دا عکس تے ہندا اے پر تھوڑا مینا فزیکل وی ہندا اے“ اپنا آپنی گل تے زور دیندی اے۔

”کیہ تیں من دے ہو کہہ کرت نازل ہندی اے؟“

”نہیں، ایہہ گل نہیں۔ فیہر جو کچھ تیں لکھدے ہو، اوہ دے تے تہا ناول کافی کم کرنا پندا اے۔ جے کوئی پرائمری ایج تہا ڈے شعوریاں تحت الشعور وچ آوی گیا، اوہنوں تیں کئی واری تراش دے جواش دے ہو۔ تیں اک ڈرائیونگ ویٹہ واری کر دے ہو کیونو اتے بنان تول پنلاں تیں اوہ دے رنگاں دے بارے وچ سوچدے ہو۔ سو کہہ شعور تے تحت الشعور دایمل اے“

ایج جا پدا اے اپنا نال میرا مکالمہ پورا ہو گیا اے۔ یاں گھوگھٹ ایس ویلے ساڈی گل بات دا اک ختم مکمل ہو گیا اے۔ ایہے وچ اجیت کوہل پندے نہیں ”اتوں تے کوئی چیز نہیں جے اتر دی... نہ شاعری، نہ نثر، نہ پینٹنگ...“ ایہہ آکھدے ہونٹے اوہ ہس پندے نہیں پر اپنی گل جاری رکھدے ہیں۔ ”ایہہ تے کماٹی دی، سادھنا دی گل اے جہی تیں شعوری کوشش کر دگے انا ہی ہننا نکھرنا اے۔ کیوں جے ایہہ صرف دل دی گل نہیں ہے ناں! اوہے وچ دماغ کیوں نہ کم کرے...“

”نہیں“ اپنا ”ہوراں نے وی شعور تے تحت الشعور دے میل دی گل کہتی اے“ میں آکھیا۔

”کیوں جے تیں اپنے ایج دا اظہار فزیکل بنیاد اتے کر رہے ہو۔ سو ایہہ دے

وچ تے تہاڈی شعوری کوشش بہت ڈارول ادا کر دی اے۔ ”اپنا فیر گل بات وچ شامل ہوندے ہوئے اکھدی اے۔ ”پرکٹی واری امیجز واسو مامیٹا فریلک ہندا اے۔ ایہہ دکھری گل اے کہ اوہ دی پرائمری شعور اُتے ادھارت ہندا اے۔۔۔“

”ہاں اوہ پرائمری شعور اُتے ضرور ادھارت ہندی اے“ اجیت کور اپنا دی گل دا ہنگارہ بھردے ہوئے کندے میں ”پتہ نہیں کتھے، تحت الشعور دے وچ جیزاں پٹیاں ہندیان میں تے پتہ نہیں کس فیٹے نکل آؤندیاں نہیں، پرسوال ایہہ ہے کہ اوہنوں تسال پیش کس طرحاں کرنا اے۔ اپنا جس طرحاں رنگ سوچدی اے اوہ سہ طرحاں جڈنگ تسلیں لفظ نول انگلاں دے پوٹیاں دے وچ لے کے، اوہدی تراش، اوہدی اٹھان تے اوہدا ذائقہ نہیں دیکھیا، تسلیں اپنی کرت نول سچھے ڈھنگ نال پیش تہیں کر سکدے۔ ایہہ بالکل ایسے طرحاں ہے جس طرحاں باہر لے ملکاں وچ WINE TASTER ہندے نہیں۔ جیخاں داکم ایہہ ہے کہ اک گھٹ لے کے، سارے منہ وچ گھما کے ویکھدے نہیں کہ تالوتے کیہ اثر اے، ذہن تے کیہ اثر اے، زبان تے کیہ اثر اے۔ اوہ گھما گھما کے ویکھدے نہیں تے فیر کندے میں کہ ایس واٹن دی ایہہ کوالٹی اے۔ سو بندے نولے WINE TASTER وانگول لفظاں دی تراش خراش، اوہناں دی اٹھان تے ذائقہ وغیرہ دا پتہ ہونا چاہیدا اے۔

ساڈے اک پروفیسر ہندے سن رام سنگھ۔ اوہ ہن ناں جرنلسٹ سن چڑاک گل بڑی سوہنی کندے سن کہ لکھن توں بعد چیز نول رکھ دیو۔ اوہنوں فیر پڑھو تے فیر KILL ALL YOUR DARLINGS۔ اوہدے وچ جہڑے جہڑے لفظاں نال تہانوں پیار اے۔ شاعرانہ جیسے، جذباتی جیسے ADJECTIVES اوہ سمجھ کٹ دیو۔ تاں فیر تہندی اے لکھت۔“

”متحی پڑھی ٹھوکن درگی ایہہ کیہ چیز ہندی اے۔ رابٹرز وکشاپ ہا آرٹسٹ

ورکشاپ؟ تخلیقی کم۔ لیبارٹری ورک ہے کوئی؟“ میں پچھیا۔

ارپنا آکھن لگی۔ ”ہاں، تیں ٹھیک اکندے ہو۔ جہڑی ورکشاپ والی گل ہے ناں۔ اوہ ساڈے لٹی بہت ضروری اے۔ کیوں جے سانوں اپنے ہم عصران وچ ہر ویلے رہنا چاہیدا اے۔ ساڈی جہڑی سمجھ توں ودھ درد مند تنقید ہندی اے تے سمجھ توں ضروری جہڑی FEED BACK ہے اوہ سانوں پبلک وچوں نہیں ملے گی۔ ایہہ پہلاں سانوں اپنے ہم عصران وچوں ملے گی۔ ایس لٹی ادبی تے ثقافتی ورک شاپس بہت ضروری نیں تے ایہہ بہت سوکھا دی اے۔ تہاںوں ایہہ سہولت پلیٹ وچ تیار رکھی ملدی اے۔ تہاڈے آسے پلے سون سوچن والے دماغ ہندے نیں۔ اوہ گلاں کر رہے نیں، بحث کر رہے نیں، تے ایہہ سہولت جدول دی ملے فوراً لے لینی چاہیدی اے، کیوں جے ایہہ ہمیشہ نہیں ملدی...“ ارپنا دی گل مکدی اے تے اجیت کور آکھن لگدے نیں۔

”لکھاریاں وی ورکشاپ دی مصیبت ایہہ رہندی اے کہ عام کر کے ایہہ ورکشاپاں سرکار آگنڈا کر دی اے...“

”بیورو کریٹک...“ ارپنا دا ہنگامہ۔

”... اوہناں وچ درد مند تے سوچن والے دماغ نہیں آؤندے جے اوہ آن ناں دھویا لکھت ناں سٹن نوں ملے، تہاڈی نظم سٹن نوں ملے۔ ایس پیر دھوکے پین نوں تیار آل۔ بدھرے وی جانا پئے، جان لوں تیار لں پر عام طور تے...“ جویں امرتا (پریم) جی نہیں جاندے بدھرے کسے ورکشاپ وچ۔ ایس طرحاں کئی ہور لکھاریاں وی نہیں جاندے۔ فیرنبدہ سوچدا اے کہ کیہ کرنا جانا اے نیے تہاںوں سوچن والے دماغ ملن ناں کوئی گل اے۔ فیر ایہہ کہ سانوں زبان ناں دا مسئلہ اے۔ ساڈیاں دکھو دکھا اٹھاں زبان ناں نیں...“

”پرچے تئیں آٹھوری ٹاؤر وچ بہہ کے ISOLATION وچ لکھی جاؤ
پینٹ کری جاؤ۔ تہاؤ اک جامد ہو جاندا اے۔ تئیں ودھ پھل نہیں سکدے...“
ارپنا اکھدی اے۔

”وہاں کم جامد ہو جاندا اے۔ اُچ ساڈے پاسے تے ایہہ ہے کہ جے تہا نوں
مختلف زباناں دے لکھاری ملن، اوہناں نے اپنے کلام سنانے ہون کسے مشترکہ
بولی وچ جھڑی سمجھ نوں سمجھ آؤندی ہووے نال میں تے دوسو میل سفر کہ کے جان
لٹی تیار مل...“

”مطلب ایہہ کہ ایہہ دے وچ SELECTIVE ہونا پیندا اے، دوہاں
صوت نال وچ۔“ میں اکھدا ہاں۔
”ہاں، دوناں صوت نال وچ...“

”تہا نوں ورکشاپ دی وی لوڑ اے تے ایہہ وی چٹنا پیندا اے کہ کردا کون
رہیا اے“ میں پوہی گل سمجھدے ہوئے آکھیا۔

”پراہینوں GENERALISE نہیں کیتا جاسکدا۔“

”پراہین تئیں مَن دے ہو کہ تخلیقی کم دی تجربہ گاہ وچوں لیکدا اے؟“
”بالکل۔ اک دیلے دے کھن والے۔ پیٹریاں جڑے تخلیقی لوک نہیں اوہناں
دی INTER MINGLING ایتھے بالکل نہیں ہے۔ کوئی ڈانسر کسے
آرٹ گیلری وچ نہیں آؤندا۔ اک دویے دے آرٹ نال کسے داتعلق نہیں ہے۔“
”ہاں ایہہ پڑی حیرانی دی گل اے۔“

”جھڑا چنگا لگی اے۔ اوہنوں کوئی شاعر سنن لٹی تیار نہیں ہے۔ جھڑا بہت
سوہنا شاعر اے اوہنا پیٹریاں کوئی تعلق نہیں۔ ایس طرحاں دی ابلاغ نہیں ہندا۔“
میں آکھیا ”جدا جے نتیجے وچ نہیں آؤندے۔ اک شاعر دا جے بہت چنگے گاؤں والیاں

نال دالبطہ ہودے گائاں اودہری آپنی شاعری امیر ہودے گی۔
 ”ہاں ایہو گل اے۔ جن طرحاں ساڈے اک آرٹسٹ نہیں جمونٹ سنگھ۔
 اوہناں نے راگاں نوں پنڈٹ کیتا اے، پر ادہ آپ بہت ودھیا گویے نہیں۔ روز
 دو گھنٹے ریاض کردے نہیں، فیر برش کردے نہیں۔“

مکالمہ اجے جاری اے، پر وچ اک دافیر، ہنٹ کو دی چپ ورت گئی
 اے۔ ایس چپ وچوں، اخیر اجیت کو دی آواز آؤندی اے۔
 ”پاکستان دا حال چال سٹاؤ۔“

میں اُکھیا۔ ”گل بات تے جاری اے، پر میرا خیال اے“
 تے ایج مکالمہ دیر تا میں چلدا رہیا۔

فیر کئی ملاقاتاں ہو رہیاں۔ فون تے کئی واری گل ہوئی۔ اجیت کو تے اپنا
 ہر واری کھڑے مٹھے ملے۔ پر پتہ نہیں کی گل سی، ہر واری جاپیا، اوہناں نال گل کر کے
 تے اوہناں دے کول بہہ کے دی بہت نیڑتا دا احساس نہیں ہويا۔ جاپیا شاید
 اوہناں دے دولے کوئی فیصل اے، خود حفاظتی دی؟ اجیت کو جہڑی زندگی وچوں
 گزر رہے ہیں سگوں جہڑی زندگی اوہناں دے اتوں گزر گئی اے، ادہ اوہناں نے
 بھاویں کتاباں وچ لکھ دتی اے، پر ایہہ ری گل بات، اک فاصلے تے بہہ کے
 ہوئی اے۔

اوہنیں نہیں بنکاک وچ، پنجابی لکھاریاں دی اک بین الاقوامی کانفرنس ہوئی سی۔
 ایس کانفرنس وچ شرکت لئی چندی گڑھ تول من جیت ٹوانہ وی گئی سی۔ واپسی تے ادہ
 کچھ دن لئی دلی وچ ہی رک گئی تے امرتاجی دے گھر ٹھہری۔ میں وی او تھے ہی ٹھہریا
 ہویا ساں۔ ایہہ اخیر جولائی (۱۹۸۳ء) دے دن سن تے میں آئیہی پاکستان واپسی
 دیاں تیاریاں وچ ساں۔ برکھٹھٹ کے پے رہی سی۔ اوس دن وی مینہ وری جارہیا

سی جدوں میں من جیت ٹوانہ نال اجیت کور ہول دے گھر جان دا پر وگرام بنایا۔
 اوہیں ذہیں اک ہور ٹری عجیب گل ہور ہی سی۔ کسے گل پاروں اپنا بیمار یاں دسٹرب
 سی۔ مینوں ایس طرحال اندازہ اے کہ امرتا جی تے تن داری فون اُتے اجیت کور ہول
 کولوں اوہہ حال چھپاتے اوہا خیال رکھن واسطے آکھیا سی۔ من جیت وی اوہرے
 لئی کچھ پریشاں جا پدی سی۔ پر مینوں کسے کولوں وی کچھن دی ہمت نہیں ہور ہی سی۔
 کہ اپنا نول کبہ ہو یا اے۔ میں سوچ سکدا اسال کہ اجیت کور لئی، اپنا دے کبہ معنے
 نہیں۔ اوہناں دی زندگی لئی آکسیجن تے پانی نالوں ودھ ضروری سی۔ من اک بھار جیہ
 ہیٹھاں سی۔ سوچدا ساں، اپنا اپنی تازک جیہی، اپنی ملوٹری جیہی اے کہ ذرا جیہی گل نال
 دی اوہنوں ٹھیس لگ سکدی اے۔ پر کس گل نال؟ ایہہ کچھ پتہ نہیں سی لگدا۔ میں سوچدا
 ساں، میں باہرول آیا اک مہمان، مینوں ایہتاں معاملیاں وچ نہیں پدنا چاہیدا۔ فیرا یہ
 سارے لوک میرے نال اپنی اپنت، اپنے پیار واسلوک کردے نہیں۔۔۔

میں تے من جیت ودھرے مینہ وچ امرتا جی دے گھروں نکلے۔ من جیت ساری
 دکی ساری چھتری میرے اُتے تانی ہوئی سی۔
 بس سٹاپ تے اپڑے نال اوہ کس لگی۔

”پہلے اسیں اک ہور تھاں تے جا رہے ہوں“

اوس تھاں داناں ہن مینوں بھل گیا اے پر او تھے میں بعد وچ دی گیا۔ او تھے
 شہر دے نوجوان پیئٹر تے عجمہ ساز روز جاندے نہیں۔ سالا دن اپنے آرٹ داکم کردے
 نہیں تے شامیں واپس آپنے آپنے گھر گھر جاندے نہیں۔ او تھے اپنا وی جا کے کم کردی
 سی تے اوہنے آکھیا سی کہ اوہ مینوں کدی او تھے آپنے نال لے جا دے گی تے او تھے
 کم کردے آرٹسٹاں نال ملا دے گی۔ اوہناں داکم دکھا دے گی۔۔۔ جدوں من جیت
 نے اچانک مینوں او تھے لے جان لئی آکھیا۔ پتہ نہیں کیوں میں پریشان ہو گیا۔ پتہ نہیں

کیوں مینوں چنگا نہیں لگتا۔ جو ہیں۔ اپنا نال غداری کر رہا ہوں اور دھڑے مینے
 وچ من جیت ٹوانہ دے پتہ خلوص، سنگ وچ، میرے کول ہر کوئی رستہ نہیں سی۔
 اسیں ٹیکسی وچ بہہ گئے۔

ادہ سچ بڑی الوکا رتھاں سی۔ در دھڑے مینے وچ، بھجدرے ہوئے اسیں
 اندر دے تاں او جتھے اک پراسرار جہی چھپ تے اُنک طلسمی گونج ورتی ہوئی سی۔
 کچھ آرٹسٹ کم کر رہے سن۔

”ایہہ من جیت باوا اے۔ ساڈا بڑا دھویا پینٹر، ہندوستان وچ ایہدی
 مگر دے کچھ ہی پینٹر ہون گے۔ ایہہ گوگی اے، پاکستان وچ اپنیاں نمائشاں کر آئی
 اے۔ ایہہ ...، من جیت تعارف کرا رہی سی۔ من جیت باوا دے نال توں مینوں
 یاد آیا، ایہہ نال میں کئی واری سُنیا سی، پکس رلیفٹس وچ؟ ایہہ یاد نہ آیا۔ گوگی نوں میں
 پہچان لیا۔ علی امام صاحب دی انڈس گیلری (کراچی) وچ اوہدی اک نمائش دیکھی سی۔
 من جیت باوا تھوڑے چرتا میں میرے نال گلاں کر دے رہے فیر ٹوانہ نوں نال لے
 کے کسے ہو رہا ہے چلے گئے۔ شاید اوہناں نے کوئی ضروری گل کرنی سی۔ گوگی میرے
 نال گلاں کرن لگ پئی۔ پتہ نہیں لکھ گئی سی، میرے اندر کوئی بے چینی جیہی چھڑ گئی۔ جو ہیں
 اسیں ویلے میرا دتھ ہونا غلط ہووے۔ پتہ نہیں کیوں مینوں اپنے آپ اتے شرم آ
 رہی سی۔ گوگی پتہ نہیں کہیہ کہ گلاں کر رہی سی، پر مینوں بہتی سُر ت نہیں سی۔

”سُنیا اے نسیں امتزائش رگل بارے کوئی ریسرچ کر رہے ہوتے نظمیاں
 لکھ رہے ہو؟“

مینوں یاد آیا ایتھے گیتا پور دی ہووے گی جتھے امتزائش رگل بارے ڈھیر سارا
 کم کیتا ہویا اے۔

”ادہ اج ایتھے نہیں آئی۔“ گوگی نے مینوں دسیا۔ ”پراونٹوں تہاڈ سنیہا“

پہنچا دیاں گی،“ فیراوہ پاکستان وچ آپنیاں نمائشاں بارے دس لگ پٹی۔
 بہت چر ہو گیا سی جدوں من جیت ٹوانہ تے من جیت باوا او تھے پرتے۔
 میں آکھیا۔

”ہن چلیے۔“

”بس چل رہے آں“

تے فیرانج طے ہو یا کہ من جیت باوا سانوں آپنی سکوتر تے چھڑ دین گے۔ ورہد
 مینہ وچ اسپن تن بندے سکوتر تے بہہ گئے۔ اگے من جیت باوا، اوہدے پچھے میں،
 تے میرے پچھے من جیت ٹوانہ ... شاید ایہہ ہندوستان وچ ہی ممکن سی۔ باوا
 نے سانوں اجیت کور دے گھرتوں تھوڑا پہلاں چوک وچ لاه دتا۔ میں تے من جیت
 ٹوانہ تکھہ تکھہ قد مال نال اجیت کور دے گھروں ٹپٹے۔ ساڈے ہرل تے چھجے
 بھر بھر کے مینہ ورہ رہیا سی۔

”او تھے جا کے اپنا داحال ضرور چھپنا۔ اوہی طبیعت خراب اے“ من جیت
 ٹوانہ نے آکھیا۔ جی کیتا چھپاں، کیہ ہو یا اے اپنا نوں پر میں چپ رہیا۔ من جیت
 کہہ رہی سی۔

”تے او تھے جا کے ایہہ نہ دسنا کہ اسپن کتھوں آ رہے آں تے سانوں کون اتھے
 چھٹ گیا اے“

”پر ایہہ کیوں ہو سکدا اے“ میں احتجاج دے انداز وچ گو کیا۔
 ”تہانوں اپنا نے او تھے لے کے جانا سی ناں، ہن اوہ سنے گی کہ تسیں آپے
 ہی چلے گئے ناں اوہنوں دکھ ہووے گا“ من جیت ٹوانہ نے دلیل دتی۔ ایس گل
 دے باوجود میں اپنا او تھے جانا نہیں سی چھپانا چاہو نہ۔ پر میں اینا کیفیونہ ہو گیا کہ
 میں من جیت ٹوانہ نال وعدہ کر لیا چپ رہن دا، کجھ نہ دسنا ...

اے میں اونٹھے پہنچے تال بڑی طحال بھجے ہوئے ساں ۔
 ”تہانوں نے ٹھنڈاگ جاوے گی“ اجیت کورکمن لگے ۔
 ”ایہہ تولیہ لٹو۔ سبرمنہ خشک کر لٹو۔“ اپنا نے آکھیا ۔

تے فیروہناں دیاں نگھیاں گلاں تے گرم گرم چاہ ۔۔۔ مینوں آپنے آپ کولوں
 شرم آ رہی سی ۔ میں اپنا ناول دستا چاہوندا ساں کہ جتھے اوہ کم کردی اے ، میں ہننے
 ہننے اوہ تھال دیکھ کے آ رہیا ہاں ، پر میں چُپ رہیا ۔ بخوڑے چروچ وشوانا تھ
 توڑی آ گئے ۔ اوہ کجھ مہینیاں بعد دلی وچ پنجابی دی اک بین الاقوامی کانفرنس کر
 رہے سن ، جیہدے وچ اندرا گاندھی جی نے آ کے بولنا سی ۔ اجیت کور اوکس
 کانفرنس دی تیاری کمیٹی استقبالیہ کمیٹی دے ممبر سن ۔ اوہ مینوں کانفرنس وچ
 آؤں لی آکھن لگے ۔

”پر قاتلونی طور تے میں سال تول پہلاں نہیں آسکدا ۔۔۔“ میں آپنی مجبوری
 دسی ۔ ایہہ کانفرنس مخالف دھڑے والے کروا رہے سن ۔ ایس لی توڑی جی تے
 من جیت ٹوانہ دی آپے وچ بحث ہون لگی ۔ من جیت بنگاک دی کانفرنس تول دلا
 دی خوش نہیں سی ۔ اوہنے جان تول پہلاں ہی جالندھر وچ مینوں دس دتاسی کپنجابی
 ادیب تے دانشور ادتھے وی سی آرتے آپنیاں دھیاں دا داج خریدن جا
 رہے نیں ۔ واپسی اتے اوہنے بڑی تلخی تال دسیا کہ لکھاری شراباں پی کے بڑھکاں
 ماروے رہے ۔ ترکی حاماں وچ گڑیاں کولوں مساجاں کولندے رہے تے شراب دے
 نشے وچ راتیں مہرے تے کلدیپ کلپنا دے یوہے بھندے رہے تے اک واری
 لفٹ وچ سانوں ۔۔۔ تے اوہناں لکھاریاں وچ ساڈے پاکستان دا شاعر
 آصف شاہکار وی سی ۔ سو من جیت ٹوانہ اوکس کانفرنس تول بہت ناراض سی ۔
 پر توڑی ، اوہنوں مخالف دھڑے دا سمجھ کے بحث کر رہے سن ۔ ایہہ نوک جھونک

رات گئے تیک چل دی رہی تے فیر اسال ساریاں نے رُل کے روٹی کھاہی۔
 اجیت کور دے گھر اک بڑی عجیب گل سی۔ اوکھے جس ویلے جاؤ، کچھ دیر مگروں
 روٹی کھان دا ویلا ہو جاندا سی۔ ایس طرحاں کئی پنج تے ڈنر میرے اوکھے ہوئے تواری
 جی تے اوہناں دا دوست، جہڑا کسے زرنس دے سلسلے وچ مشورہ لین لئی اجیت
 کور کول آئے سن (اجیت کور ٹریڈ ڈاٹر کٹری تے ایہو جہیاں ہور رسالے کتاباں چھاپدے
 رہندے نیں)، روٹی کھا کے چلے گئے۔

اجیت کور، اپنا، من جیت ٹوانہ تے میں، اسیں چارے گھنٹیاں بدھی
 بیٹھے گلّال کور دے رہے۔ باہر زور دار مینہ پے رہی سی۔ اچانک مینوں جاپیا،
 اوجھتے میں اجنبی سال، اک اوپا، پرایا بندہ... تے ایہ ساریاں گلّال بس رسمی
 سن۔ پتہ نہیں کیوں مینوں جاپیا، ایس گھریاں جڑال ڈوہنگھے دکھتے اُدا سی وچ
 نیں جنھوں میں پچھلے دو مہینیاں وچ جان دی کوشش نہیں کیتی۔ مینوں اوہ گھر
 یاد آیا جدھے وچ اجیت کور ہوویں ایس توں پہلاں رہندے سن۔ اوکھے اوہناں
 دی نچکی وھی کینڈی تے اپنے کمرے دیاں چارے کندھاں کالیاں پینٹ کیتیاں
 سن تے اوہناں اُتے اک لال سورج پینٹ کیتا سی تے پینٹ دے قطرے
 کندھاں اُتے دگ گئے سن۔

”ایہہ کیہ اے؟“ اجیت کور نے کینڈی نوں پچھیا سی۔

”ایہہ لال تے کالے، منجھو نیں...“ کینڈی نے ہس دیاں جواب دتا سی۔

منجھو؟ لال تے کالے، منجھو؟ فیر کینڈی چھیتی ہی پیرس رُنگی سی۔ اوں توں بعد
 قیامت دے اوہ چھ دن نیں، جدوں کینڈی واسٹریا ہو یا جسم ہسپتال دے بیڈ تے
 پیا اے تے اجیت کور شیشے دے اوں پار اوہری مسکراہٹ نوں گلے مل رہے نیں
 کوئی پورا پورا سٹر کے اپنا جیوندا ہو سکدا اے کہ ایس طرحاں مسکرا کے...؟ تے

کوئی ایس مکان توں گلے مل سکداے ؟ میں درودی شدت نان سوچیا۔ ادہ پنجابی
دا کبہ گیت سی۔۔۔

ماواں دھیاں ملن لگیاں چارے کندھاں میں چوہا رے دیاں ہلیاں ۔
تے ہن ایتھے اجیت کوں پیٹھیاں اوہناں دے ہسے نوں سُن دیاں اوہناں
دیاں گلاں داہنگارہ بھر دیاں اچانک جاپیا۔ اوہناں نال میرا کوئی رشتہ نہیں سی رہی ایہہ
کتھے آگیا ساں !

میں تے من جیت ٹوانہ، اوس رات اوہناں دے گھر ہی سٹے۔ میں اپنے کمرے
دپرچ بیٹیا، ساری رات سوچا رہیا ایہہ میں کتھے آگیا ساں تے اوس رات کیتیاں گلاں
یا ذکر دارہیا۔۔۔

اک دن میری پنجابی دے بچے نوں سُن کے اوہناں جانا چاہیا سی کہ میں کتھوں دا
رہن والا ہوں۔ اسیں جدی کشتی پھیرے تے پنڈ دا نخان دے رہن والے ہاں بھیرے
دا سُن کے بہت خوش ہوئے سُن۔ اوس رات ادہ دسدے رہے کہ اوہناں دا وی بھیرے
توں تعلق اے۔ فیراوہ لہوریا رے دسدے رہے جتھے ادہ جتھے سُن۔ راوی روڈ
والے اپنے نانکے گھر دیاں گلاں کر دے رہے۔

اپنے گھری اوس چھت دا ذکر کر دے رہے جتھے پئی الاتی منجی تے لیٹ کے اوہ
گھنٹیاں بھڑی اسمان تے اُڈ دے جانڈے کاواں نوں دیکھیا کر دے سُن۔ لہور دے ذکر
تے سبط الحسن ضیغم ہورال دا ذکر چھڑ گیا سی۔

”ضیغم صاحب، بڑے اٹکھ والے بندے میں کبھی ہور پنجابی لکھاری وی آئے
پر ضیغم صاحب اوہناں کوں کوں دیکھے سُن۔ اک واری اوہناں نے کوئی شال خریدنی
سی۔ پیسے تھڑ گئے۔ میں لکھ کو ش کیتی کہ تھڑ کوں پیسے میرے کوں لے لین، پر اوہ
کسے قیمت تے نہیں مئے۔ میں آکھیا اُدھار لے لئو۔ اخیر اوہ بیچ گئے تے لوڑ دے پیسے

لے لئے۔ پر میں حیران رہ گئی، حیدر دل ادھنٹال لہور پہنچا یاں ہی کسے طر حال پیسے بھجوا دتے۔“
 اوس رات بیٹوں ہور وی کنا کچھ یاد آیا۔ دو تین دن پہلاں ادھنٹال یھنیا سہو یا گوست
 بھیجا سی میرے لئی۔ امرتا جی ہنس کے کہہ رہے سن۔
 ”بھٹی تیریاں تے بڑیاں تھا طراں ہور ہیاں میں۔“
 بڑی دیر مگروں مینوں نیت نہ آئی۔

دو جی سوئیہ ناشتہ کر کے میں تے من جیت امرتا جی دے گھر واپس آ گئے۔ میں
 ادھر دے تال چٹھی گرٹھ جان دا پر وگرام بنایا سی، پر لبساں دے اڈے تے پہنچ کے میں
 اچانک اعلان کیتا۔

”میں نہیں جا رہیا چٹھی گرٹھ۔ مینوں مل لیا اے۔ نوویا نال ملاقات ہو گئی اے“
 ہن کبہ کرنا اے او تھے جل کے۔۔۔“

من جیت ٹوانہ میرا اچانک فیصلہ سن کے حیران رہ گئی۔ میں او تھوں واپس آ کے
 اجیت کو رہو وال فون کیتا۔

”مینوں لگدا اے میں تہا ڈاکوٹی قصور کیتا اے“

اجیت کو رسن کے زور دی ہنس پینے تے میں ادھنٹال نول کچھ دی نہ دس سکیا کہ
 میں من جیت ٹوانہ تال کتھے گیا ساں۔

اگلے دن فی ملاقات ہوئی تال ادھنٹال نول تے اپنا نول میرے او تھے جان دا
 پنہ لگ چکیا سی۔ اپنا او تھے گئی سی تے گوگی نے یاں دو جے آہ ٹٹاں نے میرے
 او تھے آؤن دا ذکر کیتا سی۔ اپنا نے صرف اپنا کہیا۔

”میں تہا نول او تھے لے تے جانا سی، پر تیں آپ ہی چلے گئے“

میرا جی کیتا، ہن ایہہ ویلا سی کہ میں ساری گل دس دیواں۔ فیر سوچیا، جہا جی ویشے

دساں گا۔ تے ایہہ گل اک واری فیڑل گئی۔ اجیت کو رکھن لگے۔

”پرسوں تہاڑا میرے گھر ڈنرے۔ تہاڑے اعزاز وچ میں سارے لوکاں نوں بلایا اے۔ تاں جے تسیں اوہناں نوں مل سکوں۔۔۔“

تے حیرانی دی گل اے، ڈنر وچ اپنے سارے واقف تے ناواقف لوکاں دے ہجوم وچ میں کلارہ گیا۔ او تھے بہت سارے لوک سن۔ پاک تانی سفارت خانے دے عسکری صاحب تے اوہناں دی بیگم، شاعر، لکھاری، پلینٹر، سرکاری بندے، سفارت خاناں دے افسر تے ہو رکھنے ہی لوک۔۔۔

بیگم عسکری میرے کولوں چھن لگے۔ ”تسیں ایتھے بہت وناں توں ہو؟“ فیراوہ دیر تیکہ میرے کولوں ایہو جہیاں گلاں پچھدے رہے۔ پاکستان بارے گلاں کر دے رہے۔ راج گل اپنے نویں ناول بارے دسدے رہے جدھے وچ اوہناں نے سگھال دی تحریک و انتقیدی جائزہ لیا سی۔ ہو رکھنے ہی بندیاں نال رسمی جہیاں گلاں ہندیال رہیاں۔ سارے لوک ڈرنک کر رہے سن، جتے ڈرنک نہ کرن پاروں مینوں کپاکولا دکو کا کولا دا ہندوستانی بدل) دیاں کہیاں ہی بوتلاں خالی کربنیاں پٹیاں۔

میں بار بار گھڑی دیکھ رہیا ساں۔ نو، دس، یاراں۔۔۔ ٹائم تیزی نال لنگھ رہیا سی۔ مینوں واپس جان دی جلدی سی کیوں کہ امتراجی دی ہانہ زخمی سی، تے اوہ لوک چھیتی دروازے بند کر کے سول جان دے سن۔ یاراں وچ گئے۔ میں پریشان ہو گیا۔ فیڑ خیاں آیا کوئی گل نہیں، ایتھے ہی سوں جاواں گا۔

رات دا اک وچ رہیا سی۔۔۔

سارے بندے اپنے گھر و گھری جا رہے سن۔ بھٹوڑے چروچ سانا گھر خالی ہو گیا۔ اجیت کو دے اک جان دے مہان نوں روک لیا تے کہن لگے۔

”ایہناں نوں امتراجی دے گھر چھڑ دینا۔۔۔“

پاکستان واپس آؤں لگیاں میں اوسہتاں تول تے اپنا تول کچھ وی نہ کہہ سکیا۔
 فون تے وی نہیں ہ۔

رانجھن رانجھن کوکڑی...

میں دسیا اے ناکہ امرتا دپریم، جی کچھ دناں لٹی پیرس جا رہے
سن، میں سوچیا، میں اونے دن پنجاب لا آواں، میرے کول جالندھر
تے امرتسر دا ویزا سی۔ جالندھر نال ساڈے کئی ادبی، ثقافتی تے
قومی رشتے نیں۔ ساڈے محمد آصف خان ہوری جالندھرو دی بستی
والشمن داں دے پٹھان ہوندے نیں۔ ساڈے قومی ترانے دے
شاعر، جنھال شہنشاہیت دی نفی کرن والے اسلام دا شاہنامہ وی لکھیا
اے۔ ایسے جالندھرو رہن والے نیں۔ اک ضیاء جالندھری وی نیں۔
جیٹرے ڈاکخانے دیاں پوڑیاں چڑھ کے ٹی وی دے اینٹنے کول جا
اپڑے سن۔ تے مسان مسان ہی تہیٹھاں لٹھ نیں۔ جیٹرا اک واری
تے چڑھ جاوے اوس نوں مسان ہی تہیٹھ لایا ہوتا پیندا اے۔ بس
رانجھن والے قلعے سی ساڈا جالندھر نال۔ دلی وچ امرتا جی دے
گھر جالندھرو در درشن دے پروڈیوسر بہرحیثیت ملے سن۔ اوہناں نوں
جدوں پتا چلیا کہ میں جالندھرو دی آؤنا اے تاں اوہناں نے میرے
کولوں وعدہ لے لیا کہ جالندھرو جی میں اوہناں کول بٹھراں گا۔
سواک سویر میں جالندھرا پڑیا۔ پتا لہجدا ہویا بہرحیثیت دے
گھر اُپڑیا۔ شہرو دی فضا وچ اک دھماکے والی صورت سی۔ سارا
پنجاب لہو وچ ڈبا ہویا سی۔ خاص کر امرتسر دی حالت بہت ہی خراب

سی۔ دلی کئی بندیاں مینوں مشورہ دتا سی کہ میں جالندھرتے اسر تسمبڑ جادواں
 پر پنجاب دیکھے پننا والپس مٹنا میرے دس دی گل نہیں نسی۔ شلووار قمیض عوامی
 سوٹ اپائی جدوں میں ہرجیت دا بوہا ٹھکوریاتاں بوہا ہرجیت دی بیوی نے
 کھولیا۔ سویر دے رت اٹھ دے اک پاکستانی دا اوہرے بوہے اُتے
 ہونا، اوہرے لئی کوئی ہتہا خوش گوار نہیں سی پر جدوں میں امرتاجی دا حوالہ
 دتا تاں دسیا کہ او تھے ہرجیت نال ملاقات ہوئی سی تاں سامان میرے
 ہتھوں پھڑ دیاں اوس مینوں اندر بلا لیا۔ ڈرائینگ روم وڑ گے اک
 کمرے وچ مینوں بٹھا کے، اوس پیاری عورت نے ہرجیت نوں
 جاکے جگایا فیروادھے گھنٹے وچ اسیں تنوں گیاں مارے ساں۔

ہرجیت دی بیوی رانج خوش لگ رہی سی، جیوس میں اوہدے
 پیکے پنڈ دا بھرا ہواں۔ بس وچ سارے راہ میں پنجاب دی مشینی زندگی
 تے پکے کوٹھے دیکھدا آیا ساں۔ زراعت دی مشین کاری توں متاثر ہوندا
 آیا ساں۔ میں سوچ واساں ایس مشین کاری نے بندیاں دے دل تے
 دماغ وی بدل دتے ہون گے پر ہرجیت دے گھر ملن والی محبت
 نے مینوں اجیسی کسے تبدیلی دی خبر نہ دتی۔ اُنچ مینوں ایہدے اُتے
 حیرانی کوئی نہیں سی ہو رہی۔ دو تن گھنٹے ساڈنی گپ شپ چل دی رہی۔
 وچ ناشتہ کیتا۔ دو تین واری چاہ پیتی۔ اوہ گڑی پاکستان بارے نکیاں
 نکیاں گلّاں پُچھ رہی سی تے اپنے پاسے دیاں نکیاں نکیاں گلّاں دس
 رہی سی۔ ایس عرصے وچ ہرجیت اٹھ کے ٹی وی جان دی تیاری
 کرن لگ پیا۔ میں وی اوہدے نال ٹی وی جانا کسی پر مینوں خاص تیاری
 کرن دی لوڑ نہیں سی۔ ہندوستان وچ عوامی سوٹ میرا قومی نشان

سی تے بس۔ اوس توں بعد میں اوہدے نال اٹھ کے ٹسپینا، سبھی مینوں
چنگا لگ واسی کہ ہر بندہ میرے ول مٹر مٹر کے دیکھے، روک کے پچھے
نہیں پاکستانوں آئے ہو؟ کیہ حال اے پاکستان دا؟ پرویس جا کے
پتہ چلیا، احساس ہويا کہ پاکستان ہارے سننا کتنا چنگا لگ دا اے۔

یاراں، ساڈھے ساراں دوجے سن، جدوں اسیں ٹی وی سیشن
گئے۔ ایتھے پاکستان دوج اسیں کسے ہندوستانی مہمان نوں ریڈیو ٹی وی
دے اندر لے کے نہیں جاسکدے پر اوتھے میرا عوامی سوٹ تے
کوہاٹی چیل، بھانویں میرے پاکستانی ہون دا اعلان بتے ہوئے
سن، فیروی میرے اندر جان وچ کوئی رکاوٹ نہ پئی۔ اوتھے میں
دو تین گھنٹے رہیا۔ پروڈیوسراں تے فن کاراں نال ملاقاتاں ہوئیاں۔
اوہ آرٹسٹ وی ملے جہناں دے ڈرامے دیکھے ہوئے سن۔ اوہناں
میرے نال پاکستان دے کئی ڈرامیاں تے پروگراماں دی گل کیتی۔
جیہڑے ایتھے سالوں وی چنگے لگے سن۔ فیہر جہوں میں دوجے دن
اوتھے گیا تے کئی ہو ر فن کاراں تے پروڈیوسراں نال وی ملاقات
ہوئی۔ ایہہ ساری گل بات اگے چل کے لکھاں گا۔

اےجے میں ٹی وی تے ہی ساں کہ ہر جیت دی بیوی دا فون آیا کہ
چندی گڑھ توں من جیت ٹوانہ آئی ہے احمد سلیم نوں ملن۔ اصل دوج
دیلیوں ٹرن توں پہلاں میں من جیت نوں چندی گڑھ خط لکھیا سی کہ
میرے کول اوہدے شہر دا ویزا نہیں ہے ایس لئی اوہ مینوں ملن
جائندھر آجاوے۔ پاکستان دے اک دو لکھاریاں دے حوالے
نال من جیت دے اسکیپٹل مشہور ہوئے سن تے اک پاکستانی

نے دھوکھے نال اوہدے کو لوں پنچ ہزار روپے وی ہتھیائے سن
ایس لٹی میرا خیال سی، شاید من جیت ہُن کسے وی پاکستانی دے
متھے نہیں لگے گی۔ جدوں مینوں اوہدے آون دی اطلاع ملی تے
میں تھوڑا جیہا حیران ہويا۔ اوہ کیوں آگئی اے؟

”لوکی مینوں ملن توں پہلوں میری فوٹو دیکھ کے متاثر ہو جان دے
نیں۔ پر مینوں ملن توں بعد جدوں فوٹو دا مٹھلیکھا دُور ہو جاندا اے
تاں اوہ مڑ کے نہیں ملدے۔ میں سوچیا احمد سلیم نے وی ضرور پہلاں
میری فوٹو دیکھی ہووے گی۔ دیکھئے مینوں مل کے اوہدا کیہ تاثر بن دا
اے۔“ تھوڑے چر بعد من جیت نے ٹی وی پنچ کے میرے حیران
کُن سوال دا جواب دیندیاں ہوياں آکھیا۔

”مینوں خوشی ہوئی من جیت! کہ توں آئی این اسین بہت گلاں
کراں گے تے فیروزی ہلاں گے۔“ میں اوہنوں دسیا۔

فیر شامیں اسین ہر جیت دے گھر دوبارہ ملے۔ میں اوہدے
نال، اوہدی اپنی شاعری بارے گلاں کرنا چاہونداں ساں اوہدے
پہلے مجوے ”الہام“ بارے تے اوہدے دوجے مجوے ”الزام“ بارے
تے اوہدیاں نویاں نظماں بارے تے ۲۰ جون دی تہدی ہوئی اوس شام
اوہ مینوں دُسر رہی سی کہ کٹریاں چوٹیں بس اک اوہو ہی شاعر اے
دوجیاں کٹریاں تے اصلوں پرچھائیں نہیں یاں فیروڈھ توں ددھ اچے
”بن دے عمل“ وچ نہیں۔

”پر کیہ تیری اپنی شاعری وی اک پرچھاواں نہیں ردِ عمل دا؟“
اسین امیہ گلاں کراں رہے سال کہ ہر جیت وی ہیوی کہی چاہ بنا کے

ہے آوندی تے کدی کچھ ہور اسیں دوڑیں اوہدے مہمان ساں من جیت
چندی گڑھ توں آئی سی تے میں پاکستان نوں - ہر جیت دی بیوی سالوں
یقین دوار ہی سی کہ ساڈے چوں کوئی وی مہمان نہیں - میرے
سوال دا شاید ایہہ موقع نہیں سی - اساں فیصلہ کیتا کہ ایس بارے اسیں
کل سویرے تفصیل نال گل بات کراں گے - اگلی سویرے اسیں اوہدی
اک دوست دے گھر ملے -

”تسین ردّ عمل دی گل کر رہے سونا ہے تے ردّ عمل دے پرچھاٹوں
دی اتناہ سنو میری شاعری ری اکشن دی شاعری نہیں ہے - ایہہ تے انسان
زمین تے حیاتی دی بڑی معروضی سٹڈی اے - جے نرمی ردّ عمل دی
گل ہووے تاں میں شعر نہ لکھان - اگلے بندے نوں جا کے چپڑ کڑھ
ماراں - میرے پہلے مجموعے (المام) توں تاں ایہہ وی پتہ نہیں چلد کہ
ایہہ کسے گڑی دی شاعری اے - شاید اک دو نظماں نوں چھڑ کے ، باقی
ساریاں نظماں دی بنیاد انسانی اے ...“

”تے الزام آوی تے اوس توں بعد دی شاعری .. کیہ اوہدے
وچ توں اک ناراض گڑی نہیں جا پدی؟“

”بالکل نہیں - ایہدے وچ دی میری تڑپ ، اجتماعی اے
سبھ توں پہلان میں ایہہ دیکھدی ہاں کہ پوری صورت حال کیہ اے
فیر میں تڑپن والے دی تڑپ نوں اپنے اُتے لے لیئی آں ..“

”پر تیری اک نظم اے - ”پتی اک بھکھا بھیریا ہوندا اے جیڑا
تہانوں دوجے بھیریاں کو لوں تے بچا لیندا اے پر آپ ..“ تے
اتیہو جیہیاں کچھ ہور نظماں -

”کیوں ہے پتی سچ مچ اک جھکھا بھڑیا ہوندا ہے جیڑا...“ چاہ دے
گھٹ میرے خلق وچ انگ رہے نہیں تے میں اپنی گل دے حق
وچ کچھ ہو رہاں مثالاں سوچدا ہاں۔ میں سارا شگفتہ دی گل کردا ہاں۔ جیہدیاں
سُردیاں بلدیاں نظماں نے پاکستان تے ہندوستان وچ اک
لاوتی۔

”ایہہ ساکار و عمل وی شاعری اے“ میں آکھیا تے بجٹ اکا
ہی وو جے پلا سے لوں ٹرپئی۔ من جیت ٹوانہ آکھ رہی سی۔
”تساں مینوں سارا شگفتہ دے نال غلط طور تے نتھی کیتا اے
میں اوہدے توں بہت دکھری آں۔ کیوں جے میں اقتصادی روحانی
تے ذہنی پدھر تے اوہدے توں ۹۰ فی صد ودھ گھڑی آں...“
”ایہہ وڈا دعویٰ انہیں؟“

”ذہنی پدھر تے ایس لئی کہیں اوہدے توں بہت زیادہ پڑھیا
لے۔ روحانی پدھر تے ایس لئی کہ اوہدی کتاب دبلدے اکھر پڑھ
کے میں روپئی، کہ ایہہ گھڑی اینیاں مصیبتاں کنج سمندی اے پئی تے
سمندی جا رہی اے۔ جے میں وی اوہدے وانگر اپنے مسئلایاں توں
لمبیاں کچھدی تے سارا دوسرے نال ہی کسے دماغی ہسپتال وچ ہوندی۔
اقتصادی پدھر تے ایس لئی کہ جے میں روٹی کمان دے معاملے وچ
اپنیاں لوڑاں آپ پوریاں نہیں کر سکی تاں فیر اپنے تخلیقی عمل وچ
آزادی نہیں رہ سکی...“

من جیت دی ایہہ دلیل ایہو جیہی سی کہ جہنوں ڈرامے دے
انداز وچ ٹھہر ٹھہر کے بولنا چاہی داسی پر جیویں اوہ نظماں دے

ہتکچھے دوڑ رہی ہو وے۔ تیز تیز...
 "تیریاں اچکل دیاں نظماں..."
 "میں آکھاں گی کہ میں اپنے درد اُتے قابو پا لیا اے تے اپنی
 روحانی تے جذباتی پڑھرتوں، ایہنوں برداشت کر لیا اے"
 "تاں جے درد توں ملکتی پاسکین"
 "تاں جے کمزوری دے اک خاص پل وچ میں طاقتور بن سکاں
 ملگڑی ہو سکاں۔ اپنے آپ توں آپر اُٹھ سکاں"
 فیراوہ اپنیاں نظماں سنان لگ پئی۔ اک نظم سی "محبت"
 محبت زندگی دی
 اوہ رنگین ریل اے
 جس دا کھوجاں تے
 دوبارہ پرنٹ نہیں ہو سکدا...
 تے اک ہوور نظم سی۔ "سوال"
 بچپن۔ بچ میرا کثر
 سوال ہندا سی
 ہوا کتھے آرام کرو دی ہو وے گی
 ہن میں پچھنی آں
 ہوا کتھے آرام کرے؟
 فیر اک ہوور نظم سی۔ اک لمبی نظم۔ "تسین وی بس کمال ہوا" تے
 اوہدیاں کچھ سطران سن۔
 فرش نوں لپیٹ کے

سر اُتے وچھالیا اے
تسیں ایس نوں چھت دا ناں دیندے ہو
تسیں وی بس کمال ہوا

اٹھی دھی واجاں مگر پیچ دوڑوی
ٹوٹے وچ ڈگ پٹی اے
تسیں ایس نوں یقین دا ناں دیندے ہو
تسیں وی بس کمال ہوا
میں آکھیا "ایہہ نظاں، کسے ہت ہی کتے بندے کسے اپنے
آپ وچ سنگڑے ہوئے بندے دیاں نظاں نہیں"
آکھن لگی "اوسے کتاب الزام، دی اک ہو ر نظم سنو"
جہوں پیچ بولن دی جرات آجاوے
تاں اسیں سمجھ
اکلے رہ جاندے ہاں

گلاں تے نظاں دی ایہہ شام بہت ڈونگھے ہنیرے وچ
ڈُب گئی۔ فیر کئی دناں بعد ساڈی دہلی وچ ملاقات ہوئی ناوہ بنکاک
توں پنجابی دی بین الاقوامی کانفرنس توں پرتی سی تے بہت غصے
وچ سی۔

"ساسے پنجابی لکھاری وی سی آر تے اپنیاں دھیاں دے
واج لین گئے سن یاں فیر ترکی جہاں وچ گڑیاں کُولوں مساج کران"
اوہ تلخی نال بولی "تے او تھے تیرا پاکستانی شاعر آصف شاہکار

دی سی۔ تیرا ذکر آیا تاں تینوں مندا بولن لگ پیا۔ اک دن شراب
 وچ ہندست ہو کے پتا نہیں کیہ کیہ واہی تباہی بگدا رہیا۔ ساڈے
 اپنے پاس دے پنجاہی لکھاری تاں اُکاہی ساریاں شرماں لاہ کے
 بیٹھے سن۔ اوہ شراب پی کے اُدھی اُدھی راتیں ساڈے کمرے دا
 بُوہا بھنن لگ پنیدے سن تے یں تے کلدیپ کلپنا کلیاں ڈریاں
 رہندیاں ساں۔ اک واری اوہناں سالوں لفٹ وچ امی گھیر لیا۔
 ایہہ سچ پڑھے لکھے بندے سن۔ لکھاری تے یونیورسٹیاں دے
 استاد تے ..“

اُسیں گلاں کر دے ہوئے امرتاجی دے گھروں نکلے تے رکشہ
 بٹھ رہے ساں کہ گل پنجاہی دی کانفرنس توں بزرگ ادیباں دیاں
 داڑھیاں تیکر اپڑ گئی۔

”بزرگ لکھاریاں نے ایہہ طریقہ پھڑیا ہو یا کہ نقاداں نوں شراب
 پیا کے ایوارڈ کس طرحاں ملتے جان“
 چھوٹی چھوٹی نوہرا باندی ہو رسی سی اُسیں رکشا بٹھ رہے ساں۔
 من جیت ٹوانہ نے چھتری کھول کے اپنے تے میرے سر اُتے کر لئی۔
 نہیں آکھیا۔

”پرنوین پیڑھی نے وی کیڑا تیر مار لیا اے“ یں من جیت
 دی بزرگ لکھاریاں والی گل نال متفق نہیں ساں۔ اوہ آکھن لگی۔
 ”شروع وچ نوین شاعرتاں بہت تیزی نال اُبھرے۔ اوہناں
 وٹوں بہت چنگی شاعری آئی۔ پرنوین پیڑھی دے شاعر کئی
 دھڑیاں وچ وٹدے گئے۔ سو ایس ترکیب نال ساریاں دی ہی

مشہوری ہوئی۔ پاشس، آمتوچ، سرجیت پاتر، پرجدوں لوک
اپنے دھڑیاں دے اندروسی ٹٹ گئے تے اوہ اصلوں اسی اکٹے
رہ گئے سن۔ ہن دس ورھیاں توں چپ نہیں۔ میں ایس دھڑے
بندی توں باہر ہی رہی۔ اوہناں واسلہ ایہہ سی کہ من جیت
ٹوانہ واکدھرے ذکر نہ آوے۔ جے آوے وی تاں سکینڈ لزدے
روپ وچ آوے۔ گالی دی شکل وچ ..“

”ایسے لئی تینوں رُج کے بدنام کیتا گیا۔ تیرا دو چا مجموعہ ”الزام“
ایسے ردِ عمل دا نتیجہ سی؟“
”کسے حد تاں نہیں“

”تیرے نال ایہہ سلوک ایس لئی ہو یا کہ تُوں اپنے توں سوا
کسے ہور نوں شاعر ای نہیں من دی..“
”گھٹو گھٹ گڑیاں دی حد تیکر تاں آکھ سکئی آں کہ اوہناں
وچ میرے توں سوا کوئی دوجی گڑی شاعر نہیں ہے۔ اُنیج تے
اصل گل ایہہ وے جے ایس عمرے ہر گڑی منڈا شاعر ہندا اے
بھاؤیں اوہ شعر بکھے یاں نہ لکھے۔ جیڑیاں گڑیاں میرے نال
لکھ رہیاں نہیں، اچے اوہناں باسے کچھ آکھنا ویلے توں پہلاں
ہو وے گا۔“

رکشے وچ ایہہ کے اسیں پنجابی دی اگھی کہانی کار اجیت کور
دے گھرا پڑے۔ اسیں بری طرحاں تھکے بیٹھے ہوئے سال اجیت کو
تے اوہناں دی آرٹسٹ تے شاعر دھی اُپنا دیاں دوست نظراں
نے تے چاہ نے سانوں پناہ دتی۔ میں پچھیا۔

”توں لکھدی کیوں ایس؟“

”ہوا کیوں چل دی اے؟ ندی کیوں وگ دی اے؟“ من جیت
نے گھسیا پٹیا جواب دتا۔ ”اسیں ایسے کم لئی آئے آں تے ایہنوں کیتے
بنارہ نہیں سکدے۔ دو بجے شاعری توں پہلاں میں نووڑھے کتھک
ناچ سکھیا اے۔ اوہنوں جاری کیوں نہ رکھیا؟ ایس لئی کہ خاندان دے
پس منظر وچ، اوہنوں اک پیشہ نہیں سی بنایا جاسکدا۔ جدوں میری
پہلی ہی نظم امرتا دپر تيم، جی دے میگزین وچ چھپی تے مینوں محسوس
ہو یا پئی ایہہ کم تے ناچ کوں کتے سوکھا اے۔ پہلاں میں لکھاریاں
دے خلاف ساں پرفیرو گھسیا پٹیا سوال کہ ہوا کیوں چل دی اے؟
ندی کیوں...؟“

”بس۔“

”تیجے آل دوالے جو کچھ دسا اے اوہنوں ہور وی چنگے طریقے
دے ناں دیکھنا تے چونٹھے شعر لکھ کے بڑا سکون ملدا اے پنجویں گل
ایہہ کہ میریاں نظاماں ہمیش ای چنگی طرحاں CONCEIVE ہوئیاں مھاویں
تساں مینوں بڑے گھٹیا طریقے ناں CONCEIVE کیتا اے پر میریاں
نظاماں نئے مینوں بریک ڈاؤن توں بچا لیا۔“

”کیہ توں بہت اکٹاپا محسوس کرنی ایس؟“

”اوہو میری نظم والی گل کہ جدوں سچ بولن دی جرأت آجاوے تاں
اسیں سمجھ کتے رہ جاندے آں؟“

”میں اپنے پڑھن والیاں کوں معافی منگنا۔ واں کہ جالندھر
دی گل وچے ای چھڈ کے تے میں وائی ایٹر گیا واں، اصل وچ کیوں

سوچیا اے پہلاں من جیت دی گل نوں پوریاں کر لوں کیوں جے
 اوہدی گل نوں وچوں توڑن تے جی نہیں سی کردا نالے جالندھر
 دیاں گلاں یں بہت آرام نال تے ویلا ہو کے کرنا چاہندا ساں ۔
 جس سویر نوں میریاں من جیت نال اوہدی سہیلی دے گھر گلاں ہوئیاں
 اُسے دوپہر نوں میراٹی وی تے جانا ہويا۔ اوس دوپہر ساں پاکستان
 ٹی وی بارے گلاں کینیاں ”دور درشن“ دی کنٹین وچ ہر جیت ،
 اجیت سنگھ ارڈر ، سریندر شرما ، جسدیپ ، ہر دیپ ، نینار انا تے یں
 گلاں وچ کچھ اچھے کھتے ساں کہ ہو رہے سبھ کچھ بھل گیا۔ سارے لوک
 پاکستان دے ٹی وی ڈرامیاں دیاں تعریفیں کر رہے سن تے اپنے
 ڈرامیاں دے حوالے نال اکھ رہے سن کہ فرق صاف ظاہر اے ۔
 صرف ہر دیپ واسیہ خیال سی کہ پاکستان دے ٹی وی ڈرامیاں وچ
 بہتے بنیادی سوال نہیں چھیڑے جاندے جد کہ دور درشن دے ڈرامیاں
 وچ زندگی ساہ لیندی محسوس ہوندی لے۔

”پر کیوں؟“ ہر جیت نے اختلاف کر دیاں اکھیاں سی۔ ”ڈرامہ سیریل
 سونا چاندی، کیہ حیاتی دے مسئلے نال سدھا تعلق نہیں سی رکھدا؟
 نے اسیں وارث ، دہلیز ، ہیلو ہیٹو تے سمندر دی حدوں وڈھ
 پسندیدگی توں کیہ سمجھے! فیر لانگ پلے دی ریت چلی سی۔ البتہ توں
 سلسلہ تائیں رکنے ہی وڈے وڈے ڈرامے پیش کیتے گئے نیں۔ کچھ
 ورے پہلاں اشفاق احمد دی سیریز ”ایک محبت سوا افسانے“
 ٹیلی کاسٹ ہوئی سی، لوکی اوہنوں آج تائیں یاد کر دے نیں۔“
 ”یہں حیاتی دے مسئلے بارے سوال کیتا سی۔ ڈرامیاں

دے پالو پلہ ہون بارے نہیں ” ہر دیپ نے ٹوکیا تے آکھیا۔
 میرا تے خیال اے کہ ایہہ ڈرامے حیاتی دی گل دی کردے نہیں
 جے ڈرامہ حیاتی دی گل نہ کردا ہووے تے اوہدے توں لوکاں نوں اپیل
 نہیں بھدی ” نینا نے بحث و ج شامل ہوندیاں ہویاں آکھیا۔ جنھاں
 ڈرامیاں بارے گل ہو رہی اے اوہ حیاتی دے مسئلیاں توں ہی بنے
 نیں۔ ڈرامہ راہ تے توں جیہڑی سیریز چل دی آرہی اے اوہدے وچ
 مٹو بھائی دے کچھ ڈرامے، بدھے بغاوتیں حیاتی دی گونج نال بھرے
 ہوئے سُن۔ اک ڈراما ” صبا اور سمندر ” پتہ نہیں کس دایکھیا ہو یا سی
 (انور سجاد دا) اوہدے اندر عورت دی آزادی دا سوال بڑے تکھے ڈھنگ
 نال سامنے لیاندا گیا سی۔ خالدہ ریاست دی ایکٹنگ...“
 ” ایکٹنگ واسچی جواب ای نہیں۔ کتنے ہی وڈے وڈے ناں تیں
 گن دے جایئے تے ممکن وچ آوندے ای نہیں۔ آج کل کراچیوں اک
 ڈراما آرہیا اے (دیواریں) اوہدے وچ سکینہ سمٹوں نے کمال دی
 اداکاری کیتی اے ” ہر دیپ نے کیا۔

” تے فیر عظمیٰ گیلانی اے، روحی بانو اے، سلیم ناصر اے، عابد علی
 طلعت حسین، راحت کاظمی تے اک طاہرہ نقوی ہوندی سی“
 پاکستان دیاں گٹلاں ہو رہیاں سُن۔ میں گواچیاں طرحاں سوچ
 رہیاں ساں کہ ایہہ گوانڈھی دیس دے لوک نیں تے پاکستان دے
 بارے وچ کتنے جذباتی ہو رہے نیں۔ مٹو بھائی تے انور سجاد دیاں
 صفیاں سُن کے میں مسساں مسساں اپنے آپ نوں جذباتی ہون توں
 روکیا سی۔

پاکستان واپس آ کے پتہ چلیا کہ ایسناں دونوں نوں ٹی وی سکریں
توں باہر کڈھ دتا گیا اے دہنئے ہنئے اوہناں توں بین چکیا گیا اے، ایہہ
وی پتہ چلیا اے کہ ہن جیاتی نوں وی سکریں توں کڈھ دیا گیا اے۔
”پاکستانی ڈرامیاں وچ لفظاں دی ادائیگی بہت ہی پرفیکٹ ہندی
اے“ ایہہ نینا دا خیال سی۔

”تے اوہھے میوزک دے پروگرام وی رکھتے ہی چنگے ہندے نہیں بھاؤں
اپنے ٹی وی تے سیٹج اداکاری اے ڈائریکشن دے رجیویاں پاروں
میں کتنا کتنا چرٹی وی نہیں دیکھ سکدا۔ فیروزی کدی کدی شوکت علی،
فریدہ خانم اے غلام علی نوں سُننا کتنا ای چنگا لگ دا اے۔۔۔“
گل پاکستان ٹی وی توں، ہندوستان دے دُور درشن تیکر
آ گئی۔

”میں اوہھے پیٹھے اجیت سنگھ اروڑہ نوں پچھیا۔“ تہا ڈاک ڈرلا
بڑا مشہور ہویا سی ”سُفنے تے پرچھانویں“

”ہاں، ایہہ ہندوستان دا اودھوں تیک سچھ توں لماں سیریل
سی۔ ایس سیریل دی مینوں بُہت داوہی سی۔ اپنے پاسیوں وی
تے تہا ڈے دیس ولوں وی“ تے مینوں یاد آیا اودھوں جد وی میرا
لہور جانا ہویا لوکی ایس سیریل دی بہت تعریف کر دے تے
اگلی قسط نوں بے صبری نال اڈا کدے سُن۔ ایس سیریل دے کچھ کردار بڑے
مشہور ہوئے۔ خاص کر پارو جس دیپ کور، نے لوکاں دے دلاں
وچ اپنا تھاں بنالیا سی ”سُفنے تے پرچھانویں“ دیاں کچھ قسطاں میں
وی دیکھیاں سُن تے حیران ہو کے سوچیا سی کہ سُفنے دے وچ دودو

تین تین پروگرام تیار کرن والے پروڈیوسر جے اجیہا سیریل پیش کر سکدے
نیں تاں فیر ساڈے پروڈیوسر ہفتے وچ ڈرامے دی مسال اک قسط دے
کے کیڑا کمال کر دے نیں۔

”ہن میرے اصلی ناں دی مٹھاویں سارے مینوں پارو کہہ کے
بلاوندے نیں“ جسدیٹ و سن لگی۔

کیوں ہر حیت، ایہہ کیو جیہا تجربہ سی؟ نیں سیریل دے پروڈیوسر
نوں بچھیا۔

”ایس سیریل دا اپنا اثر ہویا کہ لوکی، سچی مچی اداکاراں دے اصلی
ناں بھل گئے سن۔ اوہناں نوں چیتے ہی نہ رہیا کہ پارو، نینا تے منشی
درشن سنگھ دے کوئی ہور ناں وی ہے نیں۔ اوہناں دناں وچ خطاں
دی گنتی پنج گنا وہ گئی سی“

”فیر؟ نیں جیویں اوہ دیاں گلاں وچ گواچ گیا ساں۔

”ہیں اپنیاں دو ہور پروڈکشنز دی گل دی کہ ناچا ہناواں، اک
تے ایپی سوڈا ڈراما ”میرے ابو“ مہیپ سنگھ دے افسانے ”کالا
باپ گورا باپ“ اتے ادھارت سی۔ ایہدے وچ کملیش، ریٹا اٹوال
سریش ساگر تے مونیکا چڈھا دے کردار ذکر جوگ سن۔ ایہہ ڈراما پاکستان
وچ خاص طور تے صلاہیا گیا تے دو جا ڈراما سی ”ادھ چاننی رات“

ایہہ وی آوے ناں دے ناول تے ادھارت چار قسطاں دا اک منی
سیریل سی۔ ایہدے اندر سوڈا یوشاٹ کوئی نہیں سی۔ پورا ڈراما
آؤٹ ڈور سی۔ ایہدے وچ تتو توں ودھ اداکار سن۔ پر جیڑے بہتے
کامیاب رہے اوہناں وچ ورن حیت، ہاشی کانت، سرب دیپ ڈھکوں

ہر بھجن جہل، ریٹا اٹوال تے جس دیپ کور دانناں لیا جاسکدا اے۔
 ہر جیت نے میوزک دا اک بہت پیارا پروگرام دی دتا، سر مٹی
 شام، پنجابی گیتاں دے ایس پروگرام وچ گورداس مان نون چھٹ کے
 دوسرے سیمٹ مسلمان سن۔

حاکم، صوفی، سلیم اقبال تے سائرہ بانو۔ ایہہ ساڈے اوہ فن کار سن
 جنہاں سرحد دے دو ہنناں پا سے اپنیاں سوہنیاں آوازاں دے
 جاؤ نوں منوایا۔“

آرٹ دیاں سچی مچی کوئی حدیں نہیں ہندیاں۔ کیں دل ہی دل
 وچ سوچیا پر چپ رہیا۔ ہن کیں پارو، میرا مطلب اے جس دیپ
 ول دیکھیا۔

”تسیں رنگاں تے آوازاں دی ایس دنیا وچ کدوں تے کیویں
 آئے سو؟“ کیں پچھیا۔

جس دیپ نے گریجویٹیشن مکروں ۱۹۷۶ء وچ انڈین ٹیلیوژن ڈپارٹمنٹ
 لیا۔ بلونت گارگی۔ اوس ڈیپارٹمنٹ دے صدر سن۔ او سے سال
 اوہناں بلونت گارگی دے ہی اک مشہور اسٹیج ڈرامے ”کیسرو“ وچ
 کم کیتا۔ او سے سال ہی اوہ ٹی وی تے وی آگئیاں سن۔ ایہہ عجیب
 اتفاق سی کہ ٹی وی آتے وی اوہناں دا پہلا ڈراما ”کیسرو“ سی۔ فیر
 ٹی وی توں اوہناں ہور وی کئی ڈرامے کیتے۔ ۱۹۷۹ء توں اوہ دوردور
 دے جالندھر سٹیٹر تے نہیں۔ اگنی پرکھشا، رشتہ، سفنے تے پرچھاؤں
 تے ادھ چاننی رات، اوہناں دے کامیاب ڈرامے نیں۔

”ادھ چاننی رات، وچ تہا ڈاکر وار پارو توں بہت ہی

و کھڑا سی ناں؟

”ہاں پارو دے بالکل اُلٹ۔ پارو دار کو دیکھ وچ ڈھیا ہو یا کر دار
سی پر اُدھ چاننی رات“ دی ”اچھ“ اک لڑاکی تے تیز تکھی عورت سی۔
پس جدوں ٹھیک ٹھاک لڑاکی عورت بن کے دکھایا تاں کیٹیاں نوں
چاپیا ”پارو“ میرے اندر مر گئی سی۔“

”تسین: سیلج ڈرامیاں ڈائریکشن دی دیندے ہو؟“

”کچھ چرہ ہو یا میں اک کامیڈی ڈرامہ ڈلاری بائی، ڈائریکٹ کیتا سی۔
راجستھانی لوک رنگ دی ٹونکی کارن لوکاں نوں بہت پسند آیا۔ ایس توں
پہلاں بادل سرکار دا اک ڈراما بھوما کیتا سی۔ گڑیاں دے اک کالج وچ
ایہہ پنج آل انڈیا مقابلیاں وچ گیا تے پنجاں تھانواں توں ایوارڈ کے کے کیا۔
”ایہہ سبھی کچھ جالندھر وچ ہو یا؟“ میں حیران ہو کے پچھیا۔

”جالندھر نوں تسین کیہ سمجھدے ہو، بائی داوے؟“ جسدیپ نے
عجیب جی مسکراہٹ نال جواب دتا۔

”تے تسین، نینا! کدوں آئے سوالیہ پاسے؟“ چان چاک میں نینا
رانا اول مڑ دیاں ہو یاں پچھیا۔

”۱۹۷۹ء وچ“ درولیش ”میرا پہلا ڈرامہ سی“

”تے ساملی؟“

”اوہرے تے مینوں مان اے۔“

”تسین: کچھ بہتے ہی میچور ڈکر دار کر دے ہو نہیں؟“

”ہاں، کچھ ایہو جی ہی گل اے۔ اسنچ وی وڈی عمر دے کر دار
کراں تاں لوکی اکھ دے نہیں، تھیں وڈے تاں تیرے بچے بنے ہوندے

نیں۔ ساریاں نوں اپنی عمر جتا۔ رول ای چنگا لگدا اے۔
 ”تساں ایٹج اتے وی کدی کم کیتا اے؟“
 ”جی، کرنی آں۔ ڈاکٹر ہر چن سنگھ دا ایٹج ڈراما ”ظفر نامہ“ مینوں
 چنگا لگیا سی۔“

اچانک یں اک بڑا ہی عجیب تے اک طرحاں نال بے تنکا جیہا
 سوال پچھیا۔

”تسین ایس ویلے ایتھے کیوں او؟ ساڈے وچکار؟“ نینا نے ایک پل
 لئی میرے دل دیکھیا تاں فیر آکھیا۔

”کیوں جے گھر وچ صرف ستا اسی جاسکدا اے تے یاں قیر بچیاں
 نال پریشان ہو یا جاسکدا اے۔“

”وڈی عمر دے بچے پریشان نہیں کردے؟“

”اوہناں نوں یں پریشان کرنی آں۔“

”تسین تھوڑی دیر پہلوں پاکستان دے ٹی وی ڈرامیاں دیاں
 تعریضاں کردے پئے ساڈے دو درشن“ دے ڈرامے کیہو جیہے ہندے
 نہیں تے؟“

”میرے وچ ابے ایہہ اکھن دا حوصلہ ہے وے کہ ڈرامے دی فیلڈ
 وچ حالی اسیں تہاڈے توں بہت سمجھے آں۔“

”پر کیوں؟“

”ایہدے وچ بڑیاں گلاں نیں۔ پروڈیوسراں اتے کم دا بڑا بھار
 ہندا اے۔ اپنے سیریل دی قسط توں دکھ اک پروڈیوسر نوں ہفتے وچ
 ہور دو تین پروگرام وی کرنے پیندے نیں۔ فیر آرٹسٹ نوں معاوضہ

وی بہت گھٹ ملدا ہے، ایسا گھٹ کہ کدی کدی تے آون جان دا
 کرایا وی پورا نہیں ہندا۔ سارے ہفتے اویاں ریسر سلاں تے ریکارڈنگ
 واسارا مل سنور وپیہ اسی بن والے۔ جے معاوضے ٹھیک ہون تے
 پروڈیوسراں نوں ہفتے وچ اکو کم کرنا۔ ہر دے تاں اسیں پاکستانی ڈراہنے
 نوں پسچھے چھڑ سکدے آں۔ نینا نے مان نال بھری ہوئی
 آواز وچ آکھیا۔

کئی گھنٹیاں توں اسیں "دور روشن" جالندھر سینٹر وی کنٹین وچ
 بیٹھے ہوئے آں۔ ماحول وچ گرمی نہیں، نگہ جیہا ہے۔ "تے ہن میں ایتھوں
 جانا پیا ہے۔ وطن اپڑ کے جدوں ایہہ لوک یاد آون گے تاں فیر
 ایہناں دیاں گلّاں ضرور لکھاں گگا، اوس ویلے میں ایہہ سوچ رہیاسی
 تے وطن وچ بیٹھ کے ایہہ لفظ لکھدیاں ہویاں یں اوہناں نوں یاد
 کر رہیاواں۔

جالندھر وچ پنجابی دے اک بہت پیارے شاعر ایس ایس میٹھا
 نال وی ملاقاتاں ہوئیاں۔ اپنی شاعری وانگرا وہ آپ وی نگھے تے
 دلکش انسان ثابت ہوئے۔ اسال بہتیاں گلّاں پنجابی ادب بارے اسی
 کیتیاں سن۔ جدوں میں جالندھر توں ٹرن لگاتے اک واری فیر اوہناں
 نوں ملن لئی، اوہناں دے گھر گیا۔

اوہناں نے اپنے گھر والیاں نال وی میرا تعارف کروایا۔ اوہناں
 وی اک پیاری جیسی بیٹی وی بیٹوں ملی سی۔ پتہ نہیں کیوں مینوں اوتھے
 اک اجنبی تے پرانے ویٹھے وچ بیٹھیاں ہوئیاں اپنی بھنیویں یاد آئی
 دوہندیاں دیاں شکلاتے آپس وچ مل سکدیاں میں بھلا ایہدے وچ

ایڈی کوئی حیرانی والی گل تے ہے نہیں۔ میں اپنے آپ نوں دسیا۔ اوس ویلے جا پیا کہ انساناں وچکار اک سانجھ لہودی وی ہندی اے جنہوں کدی کدی کوئی تلوار وڈھ دیندی اے۔ پر تلوار تے اک سیاسی سمبل اے۔ میں دل ہی دل وچ آکھیا تے چھیتی نال اٹھ کھوتا۔

اگلی سویرے میں امرت سرجا رہیا ساں۔ ٹرن لگاتے ہر جیت دی بوی بو ہے وچ آن کھوتی تے آکھن لگی کہ اگلے سال تسی نیر آؤد گے ناں؟ پر اگلے سال پنجاب لہو وچ نہاتا پیاسی۔ لگے سال تے کیہ اوسنہاں وناں وچ ای امرتسردیاں گلیاں ہوناں لال ہو رہیا سن۔ میں بس وچ بیٹھا ایو سوچدا رہیا کہ ایہ اندرا گاندھی داندوستان اے کہ جھنڈا نوالے والے ہتے آج اپنی ڈائری دے ور تے تھلریاں ہویاں جدوں اینناں دونواں وچوں اک دی ایس دنیا وچ نہیں رہیا۔ میں امرتسرنوں بھل جانا چاہنا۔ واں بھل جانا چاہنا۔ واں بھل جانا۔ چاہنا۔ واں بھل جانا۔ چاہنا۔ واں بھل جانا۔ چاہنا۔

نرو پادیت

من جیت ٹوانہ

سارہ شگفتہ

رشیما، یاسین، جلال، شکیدہ جلال، تحسین جلال، امیر سراج

شرین مگوٹ

رشیما

گل جویاں

جھوک رانجن دی

۲۶ جون ۱۹۸۳ء شام میں پنج و بجے میری بس امرتسر اڑی۔ جالندھروں، امرتسر اڈندیاں، میں بس دی کھڑکی تال چمڑیا بیٹھا آیا ساں۔ جالندھروچ چنا دیلا ننگھیا سی، ہر دیے امرتسر اڑن ڈی سک وچ ننگھیا سی تے ہن جیویں جیویں امرتسر نیڑے آرہیا سی۔ دل آئی دھڑکن تیر ہو رہی سی۔ ایس شہرتوں میں پہلی وار دیکھتا سی پراہندے تال میریاں کنیاں یاداں پڑیاں سن۔ حضرت میاں میر تے گوروارجن دیو دی سائجھ داتار بجی حوالہ آپنی تھال تے بہت مہان سی۔ فیرا بہہ سعادت حسن منٹو، احمد راجہ نے اشترکی ادیب باری دانٹھری۔ ایتھے ایم اے او کالج وچ فیض صاحب پڑھاوندے سن تے کالج دے واس پرنسپل محمود الظفر تے اوہناں دی انقلابی بیوی ڈاکٹر رشید جہاں دی مل ورتن تال ایتھے پنجاب وچ پہلی داری ترقی پسند لکھاریاں دی تحریک دا مٹھ بچھا سی۔ تیر ایتھے میریاں ہو روی کنیاں ہی ہائجھال سن۔ چاتن متارے ورگی شخصیت تے بزرگ لکھاری گورجنش سنگھ تے اوہناں دے سپتر توتیج سنگھ دیاں لکھتاں تال میں عشق کردا ساں تے اوہناں دے خطاں نوں تا نگھدا ساں۔ ”پریت لڑی“ میرا آئیڈیل رسالہ سی (تے تچی پڑھی وچ سمیت سنگھ دے دور وچ وی سی

تے اُج بہادر کڑی پونم دے زمانے وچ دی ہے۔ فیرا مرسروچ میری اک ہوو پیری ساچھ سی کہ نیل سنگھ تھند پوراں دی۔ تے اک ہوو بہت پیارا ادبی رشتہ رستم نال سی۔ رستم نال پہلا قلمی تعارف ۱۹۶۸ء وچ ہویا سی تے ۸۳ء دے ایہناں دناں تائیں کسی نہ کسی طرح ایہہ ساچھہ بنی رہی سی۔ ایہہ رستم دا شہر سی تے ایچھوں تائیں میں دوستی دی سڑک تے چل کے آیاں، سو ایہہ میرے لئی اک پورا استحسان سی۔ اک مقدس شہر، جیہنوں میں کئی واری ہونہر کے تصور وچ دھاریا سی تے واسگے دی لیک تے کھلو کے، تیجھ لاکے ایس پاسے دیکھیا سی تے من وچ دوستاں دے چہرے تے اوہناں دے گھر آباد سن۔

بس توں اتریا تاں میری جیب وچ امرتاجی دا اک خط اوہناں دے اک دوست جیناں داتاں ایس ویلے میری بد قسمتی کہ مینوں یاد نہیں آ رہیا۔ دے تاں سی۔ جیہڑے اوہناں داتاں، پروت داز ندگی نامہ، چھاپ رہے سن۔ خط وچ لکھیا سی کہ میں اوہناں دے گھر ٹھہراں گا۔ اوس گھر وچ میرا بہت گرم جوش استقبال ہويا۔ ایہہ اک محل درگا گھر سی تے اوتا جی دے دوست، جیہناں نوں میں سہولت لئی مسٹر سنگھ اکھاں گا، انجے جیویں میں اوہناں دا کوئی وچھڑیا، سجن ہوواں۔ اوس گھر دے دروازے میرے گھر تے انج کھلے جیویں دلاں دے دروازے کھل گئے ہون۔ مسٹر سنگھ نے اوہناں دی بیگم۔ دونوں ایسے کھڑے سبھا دے سن تے میرے اوتھے اپڑن دے ادھے گھنٹے دے دے اندر اوہناں نال میری اجیہی ساچھہ بن گئی سی جیہو جیہی ساچھہ من دے چنے رشتیاں نال ہندی اے۔ میرے لئی اک وکھرا کرہ سی، نوکرا کہ سن تے گھر دے دونوں جی دی میری ہر گل پوری کرن لئی خوشی نال تیار سن۔

نہا دھوکے تے چاہ پوہ پی کے، میں ہٹھاں اتریا تے اوس گھر وچوں کھانے پیدل
 ہی نکل پیا۔ میں امرتسر دی ہوا توں سنگھنا تے اپنے اندر محسوس کرنا چاہو ندا
 سال۔ میں سڑک کول کھلوکے کچھ سوچن لگا۔ تے فیر میں اک پاسے نول ٹہپیا۔ اجے
 میں امرتسر پٹن دی تھانے وچ رپورٹ نہیں سہی کروائی ہوا وچ لہو دی تھک
 سی۔ ہر قدم اتے خطرہ سی۔ میں اک پاکستانی سال تے اپنے پاکستانی ہون دا
 اشتہار (خواجی سوٹ پیا کے کلا ہی ادھناں راہواں اُتے ٹر پیاں سال۔ جیہڑیاں
 راہواں لہو نال رنگیاں جا رہیاں بن نہ شمع نے دلیوں ٹرن گلیاں مینوں اپنے
 پتا جی تے بھیناں دا پتہ دتا سی۔ جھلا ادھناں دا گھرا بیتھوں کدھروں تے
 کہنی کو دور ہووے گا۔ میں سوچیا ذرا الجھ کے تے دیکھاں۔ مینوں کا ہر خطرہ
 اے ایٹھے۔ ایس شہر نال میریاں اینیاں سا بچھاں نیں، ایس شہر دے وسنیاں
 نال میریاں اینیاں سا بچھاں نیں۔ مینوں کا ہر خطرہ اے۔ ٹڑیاں ٹڑیاں میں
 محسوس کیتا کہ ہر آندا جاندا مینوں اک واری کھلوکے ضرور دیکھدا اے تے
 کوئی کوئی، مڑ مڑ کے دیکھی جاتا اے۔ دوبے دیس وچ ایہہ ہوندا ای اے۔
 تانے سالوں اک دوپے دی اجے چنگی طرحاں عادت وی نہیں پٹی۔ جیون لہور
 وچ سکھ بھراواں لوں ایس کھلوکھلوکے دیکھدے آں تے انار کلی وچ ادھناں
 دے نال نال ٹرن لگ پیندے آں۔ سردار جی! کوئی سیوا! ساڈے وچوں
 کوئی حوصلہ کر کے پچھا اے تے فیر بہانے بہانے ایہہ دی کچھ لیندا۔ اے
 سردار جی! کتھوں آئے ہو؟ ایٹھوں کیہڑے پنڈوں گئے ساو؟ تے فیر
 ایدھر یا اودھر دے کسے پنڈ گراں دی سا بچھ نکل ای پیندی اے۔ پر مینوں
 کسے روک کے کچھ نہ پچھیا۔ ہوا ابے تاہیں گرم سی تے موسم وچ اک
 بے چین کر دین والا مہمس سی۔ کپڑاں دی اک دکان کولوں لنگھ دیاں مینوں

اپنے بچپن دی گل چیتے آئی — میرے دادے ہوراں دی تے پیو چاچیاں
 دی دی بجا جی دی دکان سی تے دندڑوں پہلاں اوہ کپڑا لین فیصل آباد (لاٹویو)
 بنیں امرتسر جایا کر دے سن۔ میرے بابا جی کئی واری اپنے ”امرتسر“ دی گل
 کر کے پھس پیندے۔ ساڈے پنڈ (میانہ گوندل تحصیل پچالہ، ضلع گجرات)
 وچ اودوں بجا جی دی اکو دکان سی تے اوہ میرے پیو دادے دی سی۔
 ٹرڈے ٹرڈے اک پل لئی میں اوس دکان کول کھو گیا۔ میرا جی کیتا، اندر جاواں
 تے اندر بیٹھ بزدگ سردار ہوراں کولوں پچھاں — میرے دادے میٹیں فضل
 کریم ہوراں لوں جاندے اوہ اوہ تے میرے بابا جی ایتھے اپنی دکان واسطے
 کپڑا لین آؤندے سن۔۔۔ پرفیر مینوں اپنی سوچ اُتے آپ ہی ہا سا گیا کئی
 ایس دکان اُتے تھوڑی آؤندے ہون گے۔۔۔

شاماں ڈونگھیاں پے چلیاں سن، جدوں میں پریتا۔ لازمی ڈیڈھ دو میل
 ٹریا ہوداں گا جدوں میں اپنے مہربان دے گھرا پڑیا۔ اوہ میرے لئی بڑے فکر مند
 تے گھا برے ہوئے سن۔ مینوں ویکھ کے اونہاں دی جان وچ جان آئی۔ اگلی
 سویرا اونہاں دے ذریعے میں امرتسر دی ادنیٰ دنیا نال میں واقف ہونا سی۔

ہندوستان وچ مینوں کنیاں ہی راتاں ہو چلیاں سن پر امرتسر وچ ایسہ
 میری پہلی رات سی۔ روٹی کھا کے فیر میں کلا اسی نکل پیا۔ سوچا رشم ہوراں
 دے گھر تے پہنچ ہی جاواں گا۔ ہنیرا ڈوہنگھا ہو چکیا سی۔ میں بھدرا بھاندا اوس
 نوئی آباد دی ٹائیں رشم ہوراں دے گھرا پڑ ہی گیا جیڑی شہروں اپنی دور سی۔
 انج تین درھیاں مگروں مینوں بست ساریاں تھواواں دے ناں بھل گئے نیں
 پر ایہہ سوچ کے حیرانی ہوندی آے کہ میں اوس دور پار آبادی ٹائیں جیڑی
 کتے دوہے سرے تے سی۔ کیوں اپڑ گیا ساں —

رشم تے اوہدی وڈی بھین اندر جیت نال پہلاں نو مبر سکھ دے دے
 ملاقات ہو چکی سی تے ہن دہلی دے دے رشم نال کئی وار ملاقات ہوئی سی۔ پر
 میں کدی اوہدے مایاں تے بھیناں نوں نہیں ساں ملیا۔ سکھ تے اوہدی بھین
 بھین روہیندر مینوں بال پن دے دے خط لکھیا کر دیاں سن۔ میرے تصور دے
 ارج دی اوہ سکول دے دے پڑھیاں بھیناں بالیاں سن پر ایس گل نوں تاں
 کئی درھے بیت چکے سن۔ ہن تے اوہ وڈیاں کڑیاں بن گئیاں ہون گئیاں۔
 وڈا سارا گیت ٹھکورن توں پہلاں مینوں ورھیاں پرانا کمل دا اک خط آیا۔ جید
 دے دے اوہنے لکھیا سی کہ سکول دیاں چھٹیاں مک گئیاں نیں تے چھٹیاں منا
 کے کدی دی سکول جان نوں جی تہیں کر دا۔ پنچھیاں، جانوراں دیاں گلاں
 میں بڑیاں پسند کردی آں۔ جیدوں چھٹیاں نہیں سن تے میں چھٹیاں نوں اڈیکدی
 ساں تے ہن چنگے چنگے توہار۔ میں تے میری بھین کتوریاں نوں پھردیاں
 ہی رہندیاں ہاں۔ پیارے پیارے پنچھیاں نوں وی۔ ہن میں ہو رنگاں سوچاں
 گی جو لکھاں۔ کتوریاں دیاں گلاں وی تے بڑیاں ہی پور ہندیاں نیں۔۔۔“

دروازہ کھلیا۔ اک بزرگ باہر نکلے۔ میں فوراً کچھان لبیا اوہ رشم
 دے آبا جی سن۔ سکھ اوہناں نال دی لمواری ملاقات ہوئی سی۔ اک جیتی
 جیہا چہرہ ویکھ کے اک پل لئی اوہ جھجکے، میں جیتی نال اپتاں دسیاں تاں
 اوہ کچھان گئے۔ ایہہ دستاں اوکھا اے کہ اوہناں دے چہرے آتے خوشی
 دا تاثر سی یاں بے رخی دا پر ایتھاں یاد اے، اوہ میری ہاتھ پھر کے مینوں اندر
 لے گئے۔ پتہ چلیا کمل تے اندر جیت، چند لکھ گئیاں ہوئیاں نیں۔ روپ
 (روہیندر) تے اوہدی دوجی بھین ہمدن جیت نال ملاقات ہوئی۔ مینوں

جاپیا، دونوں بھینالوں میرے آون دی خوشی ہوئی اے۔ اوہناں نوں
 برشم نے خط راہیں اطلاع دتی ہوئی سی کہ میں امرتسر آ رہیاں۔ اک طرح
 نال اوہناں نوں میری اڈیک سی۔ اک دوجے داخل کچن کچن وچ ہی ڈھیر
 سارا ویلا لنگھ گیا۔ مینوں اوس ویلے ہوش آئی جدوں میں دیکھیا، گھڑی نو
 وجارہی سی۔ میں چھیتی نال اٹھیا تے ”گھر“ پرت آیا۔ مسٹر سنگھ میرا
 بے چینی نال انتظار کر رہے سن۔ اوہناں دے لفظاں وچ مینوں سمجھاں دی
 کوشش کیتی کہ احتیاط بہت ضروری اے۔ اوہناں دے لفظاں وچ میں
 اک قبہتی انسان ساں۔ مینوں دل وچ اپنے قیمتی ہون تے لاسا آیا۔
 ”پراس ویلے تیں گئے کتھے ساؤ؟“

تے جدوں میں دسیا اوہ حیران رہ گئے۔ ایسی رات ویلے کلیاں اک پاکستانی
 ڈاکٹر دیاں سڑکاں اُتے پھرنادیاں گی دی گل سی۔

”پر تیں ساؤں اکھ دیندے۔ اسیں لے جانے تہاؤں اوکھے“
 ”انج جا کے شاید اپنی خوشی نہ ہوندی۔“

تے فیر اسیں چرتائیں گلاں کر دے رہے۔ اوس راتیں سون توں پہلاں میں
 ملن لئی لوکاں دی اک لسٹ بنائی۔

۱) پریت نگر والے سمیت سنگھ

۲) ڈاکٹر کرنل سنگھ تھند

۳) ولور دے ایڈیٹر پرمندر جیت

۴) کلڈیپ کلپنا

۵) شرن مکرٹ

ابہہ ناں تے میری لسٹ وچ سن۔ میں دوجے پنجابی لکھاریاں نوں دی

ملنا چاہتا ہوں۔ ایس توں وکھ گولڈن ٹمپل تے جلیا نوالہ باغ دی زیارت
 دی میرے پروگرام وچ سی جلیا نوالہ باغ، میرے خواہاں دی لہوانا نیشنل سی۔
 ۲۸۔ جون راتیں میں امرتسر دی دالیں جا رہیاں ساں۔ تن دن
 اکھ دے چھپکارے وچ ہی لنگھ گئے سن۔ ہن اپنے عرصے گمروں یاد کردا
 واں تے دھیان وچ کنیاں ہی کھلاں تے ملاقاتاں آؤندیاں نہیں۔ مسٹر سنگھ
 تے پرمندر جیت، ہوراں دوجے دن میرے لئی اک ادبی اکٹھ کیتا سی
 جیمہ دے وچ شہر دا ہر نکاوڑا لکھاری شریک ہو یا سی۔ اوہ اپنے اک نہ بھلن
 والی شام سی۔ مینوں چاہیا، اوہ ساڈے پاسے دی پنجابی شاعری ڈھیر کچھ
 جاندا سن تے خوشی دی گل باہر سی کہ ادھن دے لہجے وچ جذباتیت دی
 تھا توئی اک Objectivity سی۔ پاکستان دے پنجابی ادب بارے
 ادھن دارویہ تنقیدی سی تے اوہ دے چن ناسٹیلیا، جیمہ کچھ درجے پہلاں
 بہت اُبھر آیا سی، نہیں سی بھلک رہیا۔ ایہ دے نال نال ادھن دے لفظاں
 وچ بڑا لنگھ تے پیار دی سی۔ اوہ دیر تاں پاکستان دے پنجابی ادب بارے
 میرے کولوں سوال پچھدے رہے۔ ایس محفل وچ پجہا دے نال لگ بھگ لکھاری
 شریک سن۔ جینہاں وچ کچھ بہت اُگے لکھاری تے شاعری سن تے میں
 ادھن دیاں لکھتاں ورھیاں توں پڑھدا آ رہیاں ساں۔ مینوں یاد دیندا اے مگروں
 ایس اکٹھ دی رپورٹ ”لو، وچ چھپی وی سی۔“

میں ہن یاد کردا واں تے یاد نہیں آؤندا کہ ایس محفل وچ سمیت دی
 آیا سی کہ نہیں۔ ہاں گل چوہان لون مل کے میل دل بہت کھڑی سی۔ اوکھے
 ہی کلدیپ کلپنا، شرن مکھڑا، کرنیل سنگھ تھند، تے گوردانک پونیوڑی دے
 کچھ ہور پروفیسر وی ملے۔

کلدیپ کلپنا مینوں اپنے گھر آؤں دی دعوت دتی تاں میں ادھناں دی دتھ
کل اُتے پاندیاں کیا۔ البس دیلے تے میں رشم ہوراں دے گھر جاواں گا۔ میرا
خیال اے کمل تے اندرجیت ہو رہی چند بیگڑھوں آگے ہوں گے۔

”میں تہاؤں ادھناں دے گھر چھڑ دیاں گی“ کلدیپ کلپنا خلوص نال
آکھیا۔ ”میں تے اندرجیت اک کالج وچ کو لیک دی ہاں“

تے فیر شام دا باقی حصہ رشم ہوراں دے گھر بیٹیا۔ کمل چند بیگڑھوں واپس
آگئی سی تے اندرجیت دا اوٹھول رشم کول دلی جان دا پروگرام بن گیا سی۔
میں کمل نوں آکھیا۔

”دگور وناک یونیورسٹی ویکھن دا پراسٹوٹ اے مینوں۔ اوٹھے میں ڈاکٹر
تھند ہوراں توں وی ملتا اے۔“

تے دو جی سویر میرا یونیورسٹی جان دا پروگرام بن گیا۔ کمل اوٹھے کوئی
ریسرچ کر رہی سی۔ اوہ مینوں ڈاکٹر تھند ہوراں کول لے گئی۔ ڈاکٹر صاحب
نال لمور دو تن واری ملاقات ہو چکی سی۔ اسیں پاکستان تے ہندوستان دے
پنجابی ادیب بارے چر تائیں گلاں کر دے رہے اوس توں بعد کمل تے روپ مینوں
یونیورسٹی وکھانیاں رہیاں۔ نوں انداز دی ایہہ یونیورسٹی پڑھائی تے کھوج
دی پھول اک اعتبار لوگ ادارہ اے۔ تے لاہور دے پنجابی کھوج کالان اندر
ایہدی بڑی مانتا اے۔ اوٹھے وائس چانسلر ہوراں نال وی ملاقات رہی جنہاں
پاکستان وچ تعلیمی تے ادبی ترقی بارے کئی سوال پچھے تے شوق بھری
دلچسپی لئی۔

فیر اسیں یونیورسٹی دی کینٹین وچ چاہ پین لئی گئے۔ میں دیسیا اے کمل
نکیاں ہوتیاں توں مینوں بالٹے تے معصوم جینے خط لکھیا کر دی سی۔

اوتھوں ویچہ کے بل کے وی، گلّاں کر کے وی، میرے دھیان وچ ادھو بالٹری
 جیسی کمل آؤندی سی۔ میں کمل تے رُوپ نوں ادھ خطا یا ددوا ے، جیٹھے اوہناں
 کردی مینوں لکھے سن۔ تے ہُن کمل گلّاں کر دی سئ شاعری دیاں، تے شاعری
 راہیں انسانیت تال اپنے رشتے دیاں۔ اوہدی شاعری دی کتاب ”پت جھڑ
 واسگیت“ تن ورھے پہلاں چھپ چکی سی۔ ایس کتاب دیاں کجھ نظمیں
 ساڈے پاسے پاکستان وچ وی چھپ چکیاں سن۔ کمل تے مینوں جیٹری
 پہلی نظم بھیجی سی، اوہو ایس کتاب دی وی پہلی نظم سی۔

کیوں نہیں؟

بچپن وچ اوہ

کاپی تے لکھدا

کوئے، ڈنڈیاں

نہیں سی پاؤندا،

تے استانی کولوں

اُس نوں ڈانٹ پندی سی

کہ کوئے، ڈنڈیاں توں بغیر

اُس دی لکھت سپاٹ لگدی سی۔

اتے، ہُن اوہ

اک عمر بتا چکا اے

پر اُس دی زندگی وچ

کوئے، ڈنڈیاں ورگا

کوئی پڑیاں ٹھنرا
نہیں آیا۔

اتنے اُسن اودہ بڑی سپاٹ جیہی
زندگی جیوں رہیا اے
پر سُن اوس نوں
چھڑکن والا،
کوئی کیوں نہیں ... ؟

نیرکل دیاں کچھ ہنور نظماں سُن

مُحَبَّت دا خَوَاب

میری محبت دا خواب
موتیے دا بوٹا
جس دے ہیٹھاں
حقیقت دا
کالا ناگ رہندا

آپنے آپ نالے گلّے

میں دعویٰ کیا سی
 کہ چیت میری ہووے گی
 پر بڑی ایمانداری نال
 ہارمن لٹی اے

میں بڑے چاٹ نال
 دروازہ کھولیا
 پر بڑی مایوسی دیچ
 آن والے نول موڑ دتا

میں بڑے دشمناس نال
 اوس نول آپنا سمجھیا
 پر بہت کسے شکوے دے
 بگناہ ہو جان دتا

میں بڑے حق نال
 ہستا چاہیا
 پر بدو بدی
 رون آ گیا

میں بڑے مان نال

اوس نول آواز دتی
پر بڑے صبر نال
اکلا مشکل وچوں
گزر گیا

میں بڑے شوق نال
اڈنا سکھیا
پر اک سوگ نال
زخماں دی پٹر جھٹی

اسیں چرتائیں شاعری دیاں تے کڑیاں دنے درد دیاں گلاں کر دے
رہے تے پاکستان دیاں گلاں وی۔ تے پاکستان دے سانجھے رشتیاں دیاں
گلاں وی۔ دوپہر ڈھل چلی سی جدوں اسیں یونیورسٹی توں نکلے۔

اوس شام کلدیپ کلپنا نول ملنا سی۔ کلدیپ نال شرمن مکڑ ہورال دل جانا سی
گوڈن ٹپل تے جلیا نوالہ بارغ بیجھے مقدس تھا نوال دی یا تر کرنی سی۔ تائیں فیر کمل ہورال
دے گھر جانا سی تے اگلی دوپہر ڈاکٹر تھند دل دوپہر دا کھانا سی تے تیجے پر کلدیپ کلپنا
تے سمیت سنگھ نال گھزار دی فلم معصوم، دیکھنی سی تے کنیاں ہی گلاں کر نیاں سنن
تے فیر اوسے رات دلی واپس جانا سی۔

کلدیپ کلپنا دا گھر رام تپہر تھ روڈ تے پنجاب گورنمنٹ کالونی وچ سی۔ مینوں
اینا یاد اے ایہہ اک فلیٹ دی طرز داسی یاں کیہ پتر فلیٹ ہی ہووے۔ دوجی یا
تیجی منزل تے۔ پھاویا ایہہ اک آفیسرز فلیٹ سی پر ساڈے کراچی دے اکاٹھی

فلپٹ دی ایہدے کولوں سوہنے ہندے نیں۔ کلدیپ ہولن شاید کچھ چرمکوں،
 کسے ہور گھر وچ شفٹ کر جاتا سی۔ پراوے گھر وچ اک سکون جیہا سی۔ کلدیپ تے
 ادھری اُمی نال اوہ دوپہ رائج گزری جیویں میں اوہناں دا بڑا عزیز مہمان ہواں —
 مینوں پتہ دی نہ چلیا کہ کدول کلدیپ نے میزبان، گائیڈ تے دوست دے اختیارات
 سا نبھ لئے سن۔ پرائس توں پہلاں کچھ گلاں میں ادھری اُمی دے بارے کرنا چاہواں گا۔
 اوہ چپ سبھا دے لگدے سن، جیویں اپنے اندر کچھ دبا، لگا کے بیٹھے ہوں۔
 اوہناں دے مزاج دی نرمی دیکھ کے بندے نوں غصہ آسکدا اے۔ اوہناں آپنے
 بارے کوئی گل نہ کیتی پراوہناں دے چہرے اُتے اک شکوہ جیہا صاف نظر آتا لدا
 سی۔ شکوہ جیہا تے ڈر جیہا۔ پراوہدے نال ہی اک شکستی وی۔ مینوں امرتسر دیاں
 بہت ساریاں گلاں بھل گیتیاں میں پرہ میں اوس چہرے نوں نہیں بھل سکدا۔ مینوں
 اپنے پنڈوی ماسی جتنے یاد آئی پر ماسی جتنے دے ہتھان اُتے محنت دے نشان
 تے زندگی دیاں کھرچاں سن، پرایتھے جا پدا سی، ایہہ کھرچاں دماغ اُتے پیاں ہولت۔
 مگروں جدوں میریاں کلدیپ نال گلاں ہوئیاں تاں جا پیا، زندگی وچ گئے دی فصل
 ورگا تسلسل ہوندا اے۔ اک بندے دا اکلا پاتے درد دوجے بندے تائیں ناٹاں
 راہیں ٹر کے آوندا اے تے گتے وانگر جواں ہوندا اے۔ کلدیپ آکھ رہی سی۔
 ”کلی عورت دی کہانی صرف تن لفظاں وچ بیان کیتی جاسکدی اے، ذلت
 رسوائی تے بدنامی۔“

”تن لفظاں وچ کیوں؟“

”لفظاں اُکڑاے۔ کلی عورت... عورت کسے نہ کسے رشتے وچ بچی ہندی
 اے۔ پتر، بھرا، بابا، خاندان، اک ویلا جیہا دی ہوجا ندا اے جدوں کوئی رشتہ
 باقی نہیں رہندا۔ جے عورت نے آزادی نال جینا اے تاں اوہنوں ایہہ رشتے توڑنے

پٹن گئے۔ میری شاعری دی کئی عورت، ہر نسل کے لوگوں ٹپٹی ہوئی اے۔ بچے خاندان
 زیادتی کر دیا اے ناں باپ یاں پھرادی ایس وچ کچھ نہیں رہندا۔ مرد
 ناں ہوندا اے، پر اپنی سمجھوت لٹی ادا ایس رشتے نوں توڑ دی دیندا اے۔ ایس صورت
 وچ عورت ذلیل تے بدنام ہو جاندی اے۔ ادا ہر فریٹ تے لڑدی اے۔ معاشی
 سماجی، خاندانی، دفتر، اکلیا، ادا ہر فریٹ تے لڑدی اے۔

میں کہ جس لٹی سارے رشتے
 تڑک تڑک کے شیشے وانگوں
 فرش دے اُتے پھرے سن
 اپنی خودی دے بند داتے
 ٹھہرن لٹی مجبور ہوئی —

اپنی خودی نوں تڑک دیاں تے پکھ دیاں دیکھن نوں سوچارہ دی کید اے۔
 کل دیپ نے گل تے نظم پوری کیتی ناں مینوں جاپیا، ساری گل جیویں غصے وچ
 ہو رہی اے۔ اُبلدے غصے وچ۔ میں آکھیا۔

”عورت، عورت پن توں اُچی کیوں نہیں ہونا چاہندی؟“

”ایس لٹی کہ مردا و مہنوں ہمیش ایہو احساس دواندا رہندا اے کہ ادا عورت
 اے۔ شروع توں ہی کڑی تے مُنڈے یارے دکھ دکھ معیار بنا لٹے جاندے نیں۔“
 میں کل دیپ دی گل توں بھانویں اتفاق کر داسال پر پتہ تہیں کیوں میڈول ایہہ
 دی جاپ رہیاسی کہ غصہ تے رد عمل، کدی انقلاب دل نہیں لے جاند۔ میں
 آکھیا۔

”مینوں جاچدا اے، ساریاں کڑیاں ایتھے ردِ عمل دی شاعری کر رہیاں نیں“
 ”ہاں، ایہہ میں مَن دی آں۔ اصل وچ ہندوستان نے پاکستان دے حالات
 وچ بہت تھوڑا فرق اے۔ پاکستان وچ حالت کجھ ہور دی ماٹری اے پر ساڈے
 پاسے وی عورت دے مسئلے کجھ گھٹ نہیں۔“

”ایتھے کڑیاں صرف عورت بارے شاعری کیوں کر رہیاں نیں۔ ہور کوئی ظلم
 نہیں سمجھ رہیا عورت توں سوا؟“

”عورت نوں عورت دی شاعری ہی کرنی چاہیدی اے، کئی جبر دی شاعری
 لکھ رہیا اے تال ایہدا مطلب اے اوہدے تے جبر ہو رہیا اے۔“
 ”پرساری لڑائی صرف مرد دے خلاف کیوں؟ نظام دے خلاف کیوں نہیں؟“
 ”کیوں جے مرد ہی اوس نظام نوں چلان دا ڈتے دار اے۔ میں آپنی ماں ول
 دیکھدی آں تے ...“

”ماں دا حوالہ کیوں؟“

”دیکھو جے ماں دا حوالہ میرے مستقبل اُن تے ڈھنگھا اثر پا گیا اے۔ میں ویہ
 نہیں کردی کیوں جے میں دیاہ توں ڈری ہوئی آں۔ یاں فیرا ج آکھ لٹو جے مناسب
 ویلے تے، مینوں مناسب بندہ نہیں لچھ سکيا ...“

”مناسب بندہ؟“

”میں آرٹ دی دنیا وچ رہندی آں۔ الین لئی اوہنوں فرسٹ ریٹ سرٹسٹ

ہونا چاہیدا اے ...“

اسیں ڈھیر چرتائیں نکال کر دے رہے۔ شام دے چار وچ رہے سن میں اکھیا
 ”شترن مگر ہوراں ول دی جانا اے۔ فیرا زارتے گولڈن میڈل، جلیا لوالہ باغ ...“
 ”چاہ پی کے چلے آں۔“ کلڈینپ نے اکھیا۔ دوپہر دا کھانا او تھے ہی

کھا ہا سی۔

جدول ایس باہر جان لئی آٹھن لگے ناں کلہ پ دی اُمی میرے دل اشارہ
کر دیاں اوہنوں آکھن لگے۔

”تینوں آپنی تے پرواہ نہیں پڑا ہنناں دی جان دی تے فکر کر۔ ایس حالت
دِچا ہنناں نول اوتھتے لے کے جانا ٹھیک نہیں ہووے گا۔“

”پر ایہہ کیوں ہو سکدا اے میں امرتسر وال تے گولڈن ٹمپل دی یا ترا
نہ کراں۔ جیہا نوالہ باغ ناں آپنے لہو دی سانجھ دا اقرار نہ کراں“ شاید میں جذباتی
ہو کے بولیا ساں۔ مینوں ایہہ خیال نہ آیا کہ اک مال آپنی دھی لئی دی پریشان ہو
سکدی اے۔ کلہ پ دی اُمی نے ایس توں بعد کچھ نہ آکھیا۔ اچانک مینوں خیال
آیا، کلہ پ توں سوا، کسے وی ہو رہندے مینوں اوتھتے لجان دی حامی نہیں
سی بھری۔ اک دوسرے بڑی خوب صورتی ناں ٹال گئے سن۔ اوس ویلے میرا جی کیتا،
میں کلہ پ نول وی منع کر دیواں تے اوتھتے کلا جاواں۔ میں جدول ایہہ گل کیتی،
جا پیا، میری گل نول پسند نہیں سی کیتا گیا۔ جیویں، میں دکھ پہنچایا ہووے۔ میں ہور
کچھ نہ آکھیا۔

فیر اک ہو گھڑی۔ ڈوا سارا تے بڑا سونہا تے سجیا ہویا۔ امیری دی شان ناں
بھریا۔ شرن مگر دا گھر۔ اوہناں چاہ دا تکلف وی خاص ڈھنگ ناں کیتا ہویا سی۔
شکر اے شرن مگر ہورال دا اپنا سبھا ڈا میرا نہ نہیں سی۔ اوہناں ناں شاعری بارے
ڈھیر ساریاں گلاں ہوٹیاں۔ میں اوہناں دے وڈے سارے تے بھرے پُرے گھر
نول دیکھدے ہوئے سوچیا۔ شرن جی ایس گھر وچ شاعری لئی وی تھاں کدھدے
ہون گے۔ میں آکھیا۔

”تہا نول شاعری دی کیہ لوڑ سی؟“

”بھانویں کوئی نکلی توں نکلی گل ہووے، آپنی ہووے یاں دو جیاں دی، مینوں
بہت محسوس ہندی اے“

میں اکھیاں ”سودت بارے تسان چٹریاں نظماں لکھیاں نیں، کتے کتے اوہ
بہت تتیاں بلدیاں نیں۔ پہلی ہی سطر اے :
لانش دیاں اکھاں تیر ہون یاں کھیاں
اتھر ونہیں وگدے ...

ایہہ نظماں کیوں ؟“
”ایہہ اک میری کئی دی گل تھے نہیں۔ ہور کدوڑاں عورتاں بیڑی نیں، تہانوں منو
دے فلسفے بارے پتر اے ؟ میں جو دیکھدی آں، محسوس کروں آں، لکھے بنا نہیں
رہ سکی۔“

”لکھنا تہاڈا شعوری عمل ہوندا اے ؟“
”لکھن ویلے کچھ پتر نہیں ہوتا کہ کیہ لکھیا جا رہیا اے۔ پر مگروں سوچدی
آں تاں ایہدے معنی سمجھ وچ آن لگ پندے نیں۔“
”ہور کیٹریاں کڑیاں چنگا لکھ رہیاں نیں ؟“

”من جیت ڈوانہ چنگا لکھ رہی اے۔ رتینو دیاں دو چار چنگیاں نظماں ساہمنے
ہٹیاں پر پتر نہیں، اوہ کتھے غائب ہو گئی۔ جتوں دی اک کڑی اے سر جیت سکھی۔
چندن نیگی چنگی کماتی لکھدی اے پر توںیاں لکھن والیاں چوں کوئی بہت دواناں
ساہمنے نہیں آیا۔ ..“

میں اپنیاں بھینال لٹی کچھ ساڑھیاں تے کپڑے لینے سن، سو اسیں کپڑیاں
دیاں دکاناں تے گئے۔ مینوں فیر اپنا دادا چیتے آگیا۔ کدی اوہ ایہناں بانڈال وچ
آؤندے ہون گے۔ پیارہ کر دے ہون گے۔ کدی اوہناں ٹول بند ہی ونگرے دا خیال

دی نہیں آیا ہووے گا، تے ہُن ۰۰۰؟ بھانویں مٹرکاں اُتے لہو دے نشان سن
 پر دکاناں تے ویا رجاگ رہے سن۔ جتھے اسیں خریداری کر رہے ساں۔ تھوڑا چہر
 پہلاں او تھے۔ دولاشاں ڈگیاں سن۔ مینوں جاپ رہیا سی کہ مہتے کسے پاسیوں
 اک گولی آوے گی یاں کوئی چھرا لہراوے گا تے۔۔۔ میں تھوڑا جیہا ڈر کے کلہیپ
 ول ویکھیا، پر اوہلا دھیان ساڑھی دے رنگاں تے اوہدے بارڈر تے اوہدے
 قل ول سی۔ مینوں آپنے آپ اُتے شرم آئی، پر سچ ایہہ سی کہ اوں ویلے موت
 ساڈے نال نال ٹر رہی سی تے موت وارو پ اوہناں دنال وچ کسے پری دا
 روپ نہیں سی۔

ایس توں پہلاں اسیں گولڈن ٹمپل دی یا تر اکتی سی۔ ایہہ تجربہ میں ساری
 عمر نہیں بھُل سکال گا۔ مینوں طواف درگے ایس تجربے وچ اوہ روحانی خوشی
 نہ لہی، جیہدا میں چاہیوان ساں۔ اسیں اک پاسیوں داخل ہوئے۔ ایسے دھپ
 بکھی سی۔ کلہیپے مینوں تے آپنے آپ نوں دھپ کولوں بچاون لئی چھتری کھول
 لئی۔ اسیں دو تہن قدم ہی ٹرے ہوواں گے کہ گولڈن ٹمپل دے اک وزا نڈے
 چوں اک بی بی نے نکل کے کلہیپ نوں چھتری بند کرن لئی اکھیا۔ شاید چھتری کھولن
 نال پوتر استھان دا تقدس خطرے وچ پے گیا سی۔ کلہیپ تے چھتری بند کردتی۔
 اک سرلوں داخل ہوکے، دو جے سرلوں باہر نکلن تاںیں، کلہیپ اک اک قدم تے
 مینوں گائیڈ کردی رہی کہ میں کوئی نا سمجھی والی حرکت نہ کراں۔ شرن نکڑ دے گھروں
 تے اوں توں پہلاں آپ کلہیپ دے گھروں اینا کجھ کھا ہا ہو یا سی کہ کجھ وی
 ہو دکھان دی ہمت نہیں سی۔ پر آپنے اُن دھوتے تے میلے ہتھال وچ کڑا ہ
 پرشاد لے کے، اوہنوں کھانا شاید ضروری سی۔ مینوں یاد آیا کہ ساڈے مسلماناں
 دے مزارباں اُتے وی کڑا ہی (اک طرح دا حلہ)، انج ہی ورتانی چاندی اے تے

اومہنوں آپنے چونڈے پسینے نال کھانا پیندا اے۔ مینوں جاپیا بیویں مذہب دا تعلق اندر دے کسے جذبے نال نہیں سگول ہرے پُرسے دکھاوے نال ہودے۔ جدوں بسین چکر پورا کر کے باہر نکلے، گرمی دے ہتھوں میرا برا حال سی۔ میں سوچ کے گیا سی کہ گرد و اجن دیوچی تے میاں میر ہول دی۔ سانجھ نوں سلام کراں گا پر اوہتے مینوں کلہ پنے بھوکے مار مار کے دسیا کہ ہر پاک تھان دے کچھ اصول ہندے نہیں۔ مینوں احساس ہویا کہ مذہب دل میرا روئہ ہوتا عقیدت بھربا نہیں سی۔ مینوں گورو نانک دیو جی بارے اپنی اک نظم جینوں گورو دادہ پر بندھک کمیٹی امرتسر دے میگزین تے گورو نانک ہول دی پنج سوویں ورھے گنڈھتے تے چھاپیسی، چلیے آئی۔ مینوں جاپیا، یاں اوہ نظم جھوٹی سی یاں ارج میں جھوٹا ہو دھپاساں، یاں...

باہر نکلے تاں کلہ پنے دسیا کہ اوہ ساہتے جلیا نوالہ بارخ اے —

اوہ ساہتے... میں شوق بھریاں نظراں نال دیکھیا۔ میرے تصور وچ اک اُجڑیا بارخ سی جہڑا تین پاسیوں کنڈھاں نال ولیا ہویا سی تے اک پاسیوں اندر جان داہستہ سی تے ۱۹۱۹ء وچ دزھدیاں گولیاں توں بچن لئی، جدوں بندے اہنیاں کنڈھاں توں ٹپ کے نس جانا چاہوندے سن تاں گولیاں نے اوہناں نوں ارج بھتیا سی بیویں بندے کنڈھاں اُتے لال پھلاں دا لے کپڑیاں دانگ ٹنگے رہ گئے سن۔ میرے تصور وچ کنڈھاں اُتے ایجے دی گولیاں دے چھیک سن پر کلہ پنے مینوں اک جدید طرز دے بارخ وچ لے آئی سی جہدے آزادی دا شعلہ آسمان دل اُڑیا ہویا سی۔ اندر ہتی چل پل نہیں سی۔ کوئی کٹھنڈ نہیں سی۔ بارخ دی یادگار داکوئی کارندہ نہیں سی۔ اپنی سوہنی یادگار اپنی لگی پٹی ہوئی سی۔ مینوں سوچ کے افسوس ہویا۔ میں اپنا کیمرہ لیا نا بھل گیا۔ سال تے چاہوندہ سال مینوں ایس یادگار دا چھپیا ہویا کوئی پوسٹر یاں دیوکارڈ بھج جاوے۔ بڑی پھال مگرول اک دیوکارڈ مل گیا، پر چھپائی دی

پکھول اودھ ایس یادگار دے شایانِ شان نہیں سی۔ کچھلے پاسے سنگھنی دسوں سی۔
کئی کئی منز لے گھر، لوک، گھلیاں، چکڑے تے نال پیارے بیونہ۔۔۔

میں چاہوندا ساں اوتھے مینوں لوک ملدے، میرے نال گلاں کردے، مینوں
اودھم سنگھ بارے کوئی اکھیں ڈھٹی شہادت سناوندے، بھگت سنگھ ایجھے آپنے
ساتھییاں نال خفیہ میٹنگز کریا کردی سی۔ ایس یارے دسے، پُراہیہ لال، اٹاں دی
اک پٹی پٹی، سوہنی تے مری ہوئی یادگار سی۔ ایجھے آکے میرے آپنے دل دے
جذبے جیویں ترونگے گئے ہوں۔ تے ساڈے آسے پاسے لہوسی تے ساڈے آگے
پچھے لہوسی۔ میں کل دیپ نول دھکی تے شرمندہ نہیں کرنا چاہوندا ساں، ایس لٹی چپ
رہیا۔ اودھ کڑی آپنی جان تلی تے رکھ کے، اک پاکستانی لکھاری دی امرتسر
دیکھیں دی سدھر پودی کمرہ سی۔ اچانک میرا جی کیتا، ساریاں پوڑیاں چرٹھ جاداں
تے بارڈر دے دوہوں، پاسے دس دے لوکاں نول چیک چیک کے اکھاں، پُچھیک
چیک کے کیہ اکھاں۔ میرے اندر شاہ حسین کرلاؤن لگ پیا۔

شاہ حسین شہادت پائین جو مرلے متراں دے آگے
تے میرے اندر گورونانک پچھو جی، اچھی اچھی روں لگ پئے۔
مست پیارے نول، حال مُریاں داکنا

پریس (۹) وچ اجیسی جذباتی حالت مناسب نہیں سمجھی جاندی۔ اوس نول
بعد ایس لکھتے تے ہم کے کپڑے دیاں دکاناں تے آگئے۔۔۔ ساڑھیاں لٹی۔۔۔
ہُن شاہاں پے چلیاں سن۔ کل دیپ نے مینوں، میری رہائش گاہ تے چھڈ دتا۔
راتیں میں فیبرکلا ہی نکل پیا۔ مکمل ہورال دے گھر۔۔۔ آج فیہ اسال شاعری دیاں
گلاں کیتیاں، پاکستان دیاں گلاں تے امرتسر دیاں گلاں دیکھاں، یہاں وی ویدی
رشم داسبروی سی تے ایس ناتے آسیں سارے رشم دیاں گلاں وی کردے

ہے۔ کل، دن، رُوپ تے اوہناں دے پتا جی — پے جی، ساڈے نال آ
کے نہیں ہندے سن۔ بس اوہ خاطر تواضع وِچ ہی لگے رہندے سن۔ اوہناں دے
گھر اندر جاکے حویلی درگا اک دٹا سارا ویٹراسی جتھے اک جُھ وی بدھی ہوئی سی۔
اوس رات میں کھانا او جتھے ہی کھا ہڈا تے چرتا میں اوہناں دے نال رہیا۔ تنوں
بھیناں نے میرے لٹی تحفیاں دے دکھ دکھ پیکٹ بنا کے رکھے ہوئے سن۔

”بہت معمولی چیزاں نیں“ ایہہ شاپر رُوپ نے آکھیا سی۔

میںوں کوئی تحفہ وصول کر کے ہمیش خوشی ہوندی اے۔ شاید ایس لٹی کہ میںوں
زندگی وِچ بہت گھٹ تحفے ملے نیں۔ ایہہ سطرال لکھدے ہوئے، میزری الماری وِچ
میںوں تنوں بھیناں دیاں سوغاتاں نظر آ رہیاں نیں۔ میں ایہناں ”معمولی چیزاں“
دی اپنی حفاظت کراں گا، شاید اوہناں تے سوچاوی نہ ہووے۔ اوہ میںوں
زبکیاں بھیناں وانگ لگیاں سن تے پہلے میں اوہناں نوں ایس لٹی نہیں سی دسی کہ
رشتیاں دی پوترتا، اوہناں دے لفظاں تے اعلان وِچ نہیں سگوں، اوہناں دے
کرم وِچ ہوندی اے۔

”ایہہ معمولی چیزاں میرے لٹی بہت قیمتی نیں“

فیرا میں امرتسر وِچ اپنے ننکھے دن بارے گلاں کرن لگ پئے۔

”کل دیپ ہوراں نے میرا بڑا ساتھ دتا اے۔ میں حیران آں، کیوں؟“

”کیوں نہ دیندے؟ سارا امرتسر شہر تہانوں جی آیاں نوں، آکھ رہیا اے۔“

”سارا شہر میںوں جی آیاں نوں، نہیں آکھ رہیا۔ میںوں کچھ لوکاں کوں بڑی

آس سی کہ اوہ میرا ساتھ دین گے۔ پر اوہ ڈر رہے نیں۔ میںوں گولڈن ٹپل تے بڑا

بچان لٹی کوئی تیار نہیں سی۔ ایسے لٹی میں حیران آں کہ اک گڑھی ہو کے کل دیپ ہوراں

نے اپنی ہمت کر لی۔“

فیر مینوں یا دیا کہ ادہناں نے وی مینوں کجھ سونغا تاں دتیاں سن۔ کجھ کپڑے۔
 میں بڑے شوق تے چا نال اوہ کپڑے ادہناں نوں دکھاں لگ پیا۔ اک بہت
 سونجھ بربشی چیک دا اک شرٹ پیس سی، نیلے رنگ دا۔ فیر ہور کجھ کپڑے سن۔ میں آکھیا،
 ”اوہناں مینوں اپنے قیمتی تحفے کیوں دتے نیں۔ صرف آپنیاں کتاباں ہی دے
 دیندے ناں بہت سی!“ میری حیرانی دیکھ کے تنوں بھیناں کجھ حیران جھیاں ہو رہیاں
 سن۔ کھل تے آکھیا۔

”تسیں کیہ سمجھ رہے ہو؟“

”پتہ اے۔ میرے نال انج بہت گھٹ ہوندا اے۔ جدوں مینوں کوئی بہت
 چنگا سمجھدا اے۔ چنگا سلوک کردا اے میرے نال، تاں مینوں شک جیہا ہوں لگ
 پیندا اے۔ خوشی دی بڑی ہوندی اے، حیرانی وی تے شک وی۔ کئی واری دو جیاں
 دا خلوص مینوں بھلیکھیاں وچ پادیندا اے۔ ہُن میں گلزار ہورال دی فلم دمعصوم،
 دیکھنا چاہوندا ساں۔ اوہ امرتسر وچ لگی ہوئی اے۔ کلہیپ نے کل واسطے ٹکٹاں
 منگوالیاں نیں۔ جدوں اک جنبی بندے لئی کوئی ایندا کرے، ایہد کیہ مطلب
 ہندا اے؟“

ادہناں کڑیاں نوں سمجھ نہیں سی آرہی کہ میری کنج تسلی کرن۔ ادہناں میرے لئی
 جو کجھ کیتی سی، اوہ ادہناں نوں کرتا ہی چاہیدا سی۔ اوہ میرا حق وی سی۔ اوہ رشم
 دیاں بھیناں سن۔ میں رشم دا دوست ساں تے ہُن ملاقات ہون آئے کھل نے تے
 روپ نے تے دن تے جیویں میری عزت کیتی سی ادھرے پچھے ودھیاں دا اک تعلق
 سی۔ اک سانجھ سی۔ پر کلہیپ نال کل پہلی واری ملاقات ہوئی سی تے اوہ آپنی جان
 نوں خطرے وچ پاکے، میرے نال ٹر رہی سی۔ مینوں ایہہ وی خیال آیا کہ ایہدے
 وچ کوئی خاص گل نہیں سی۔ پاکستان نوں آؤں والیاں لئی ایہہ جذبہ ہُن بہت عام اے۔

بھانویں کچھ پاک تانی لکھیا پیاں نے ایس جڈیے تے ایس مہمان نوازی دے بڑے
 ناجائز فائدے وی چکے نیں فیروسی آجے تائیں ادوہ پاک تانی لکھیا پیاں نوں محبت تے
 احترام ہال بلبے میں تے رج کے اوہناں دا آدر بھٹا کر دے نیں۔ ایہو گل مینوں
 مکمل ہونانی نے وی سمجھائی۔

”تھاڈے توں علاوہ جے کوئی ہووہ ایہو گل کچھدا تاں اسان سمجھنا سی کہ تہانوں آپنے
 بارے کیتے غلط فہمی ہو گئی اے؟“

”میری کئی خواہش سی کہ جدول میں امرتسر وال رشم ایتھے ہی ہووے۔ دلیوں
 ٹرن دیے اوہنے آکھیا وی سی تے کئی واری آپنے خطاں وچ اوہنے شرورے بہت
 سارے حصیاں دا ذکر وی کیتا سی۔“

دوہرنوں یونیورسٹیوں واپس آندے ہوئے مکمل ہورال نے مینوں خالصہ کالج
 دکھایا سی۔ اک مہمان جیہی عمارت۔
 ”ایتھے دیدی پڑھدی سی۔“

مینوں رشم نے کئی وار آپنے کالج بارے لکھیا سی تے مینوں ادوہ عمارت دیکھن
 دا بڑا شوق سی۔ ایس کالج دی اک تواریخ سی تے اک جدوجہد۔ جدول دی لوکاں
 آپنے حقان لئی اٹھدی، اوس تحریک نوں پرینالے کے ایس کالج دے طالب علم۔
 کڑیاں تے منڈے۔ اوس تحریک دا انگ بنگ بن جانڈے۔ مینوں رشم دے
 کہنے ہی خطا یاد آئے، جیناں وچ اوہنے آپنے کالج دیاں سرگرمیاں بارے لکھیا سی۔
 میں لال ہاں دی اوس عمارت نوں چرتا نہیں اک ڈھونگھی عقیدت تے پیارناں دیکھدا
 رہیا ساں۔

ڈھونگھی رات پے چکی سی جدول میں رشم ہورال دے گھروں پرتیا۔
 اگلا دن امرتسر وچ میرا خیر لادن سی۔ ود اگلی دلدن۔ دوپہر ویلے ڈاکٹر بھند

ہوڑاں وٹوں پُر تلکھٹ پنچ سی۔ ڈاکٹر صاحب نال جدوں دی ملاقات ہوئی، انج جاپیا
 جیوڑیاں اوہناں دی حیاتی وچ پنجابی ادب دی ترقی توں دکھ ہووے کسے چیز لئی تھیں
 ہے۔ پنچ کھاندے ہوئے تے پنچ توں بعد وی کہنا ہی چر اوہ پنجابی ادب دے ایدھر لے
 تے اودھر لے بسھا وال بارے گلاں کر دے رہے۔ اوہناں دی ذاتی لائبریری بھانویں
 بہت وڈی نہیں سی پر اودھے وچ چوتھیاں کتاباں نظر آؤندیاں سن۔ اوکھے اک کتاب
 میری نظر وچ پئی ”پنجاب دے ماہی“ ایس کتاب دی بھال وچ میں کئی ورھیاں
 توں ساں۔ ڈاکٹر فہند بھانوں ایس کتاب توں آپے کوئی جھانکائی خوشی نال تیار نہیں
 سن فیروزی اوہ میرے اگے انکار نہ کر سکے۔ اوکھے ہی اوہناں کی پیاری تے سکھر جیسی
 بیٹی نال دی تعارف ہويا۔ مینوں جاپیا، پنجابی گڑیاں، کتھے وی ہووے، اکوجھیاں ہی
 ہندیاں نیں۔ دوڑن گھنٹیاں دی نگھی تے بھروں گل بات مگروں میں اٹھیا۔ ایتھوں میں
 کلدیپ کلپناول پنچنا سی بیٹے سمیت نال ملاقات تے گلزار دی فلم ”معصوم“ دکھان دا
 پر بندھ کیتا ہويا سی۔ چھٹی ہی ایس سینما گھر پہنچ گئے سن مینوں اوں سینما دا ناں یاد
 نہیں آریا۔ ایٹا زیادے اوہ اک صاف ستھرا تے کھلا ڈھانچھا سینما گھر سی۔ فلم شروع
 ہون توں گھنٹہ کو پہلاں اوکھے سمیت نال ملاقات ہو گئی۔ اوکھے ہی پریت مگر توں
 گور بخش سنگھ تے نوتج سنگھ دے خاندان دے کچھ لوک دی فلم دیکھن آئے ہوئے سن۔
 جدوں میں اپنا ناں دسیا اوہ فٹ پچھان گئے۔ گور بخش سنگھ تے نوتج سنگھ ہور نال کئی
 ورھیاں دی خطاں راہیں سا بچھ سی تے اوہناں مگروں میں سمیت نال میل ہو پیا سی۔
 سمیت ول میں پتر نہیں کچھیا جہا گیا۔ دیلیوں ٹرن لگیاں دشمن نے وی اوہ
 بارے بہت کجھ دسیا سی۔ امرتسر وچ کلدیپ کلپنا ”شٹی شٹی“ کر دے، اوہ بارے
 کہنا کچھ دُسرے رہے سن۔ مادھولال حسین دیاں کافیاں دا عاشق ایہہ پنجابی انقلابی
 بھانویں بہت رعب والی شخصیت نہیں جا پدی سی فیروزی اوہ دیاں اکھاں وچ اک ایہو

جیسی لشکری جیٹری بندے نوں کیل لیندی سی۔

اچے فلم شروع نہیں سی ہوئی۔ گلاں کر دے کر دے آسیں دو جیاں کو لوں دکھ ہو گئے۔
پریت لڑی نوں جاری رکھن بارے اوہ کنا ہی چرکپنے منصوبیاں بارے وسدا رہیا۔
”میں آکھیا۔“ پڑھت لڑی جاری رہتا چاہیدا اے۔ مینوں دس آسیں پاکستان
توں بیٹھے کیہ کر سکدے آں؟“ سمیت میری گل سُن کے مسکرایا تے سکھن لگا۔
”میں تہاڈا اک بیان پڑھیا اے کہ پاکستان دی لڑائی پاکستان وچ ہی لڑی
جاوے گی۔ ایہو گل میں پریت لڑی تے اپنی لڑائی بارے کنہی چاہوندل ہاں۔
آسیں پاکستانی دوستاں دیاں شجھ تہاڈاں نوں سلام کندے آں، پر ایہ گھول
سانوں آپ ہی گھلنا پونے گا۔“

اج جدوں پریت لڑی اُتے ایہ لفظ چھپے ہوئے دیکھدا ہاں کہ ”پریت لڑی
نوجوان سناؤک (ایڈیٹر) سمیت سنگھ دی یاد وچ زندہ اے“ تاں سمیت نال اپنی
ایہ ملاقات چھیتے آجاندا اے۔ میں نہیں جاندیا کہ پریت لڑی نوں زندہ رکھن لئی پونم
سمیت سنگھ تے ہور ساتھیوں نوں کیہو جی گھالنا جوں لنگھنا پے رہیا اے پر ایہ
ضرور جاند ہاں کہ پریت لڑی نوں زندہ رکھ کے سمیت سنگھ دے لفظاں دی رنج پالنا
کیتی جا رہی اے جیویں ”پریت لڑی“ دے نال نال سمیت دی چوندا اے تے ساڈ
ساہووال نال ساہ لے رہیا اے۔ اوہ آکھ رہیا سی۔

”بس تیں کھتاں گھلو۔ تہاڈے اُتے تاں ”پریت لڑی“ دا خاص حق اے۔“
میں سمیت دی گل دا ہنگامہ بھر دیاں امرتا پریم ہورال بارے اوہنوں اپنا اک
بہت ڈالیکھ دتا۔ تے آکھیا۔

”ایہ خبر دے پنجاب نال میری پہلی ساجھ ”پریت لڑی“ براہین پی سی، تے سیہ
توں ودھ پیار دی مینوں پریت لڑی راہیں ہی ملیا۔“

فلم شروع ہو گئی۔ سمیت داسیٹ نمبر ساڈے تال نہیں سی۔ جیویں ہی انٹرول
ہو یا ادہ فیرانوں آملیا۔ کیمپا کولاپینڈے تے کلال کر دے ہوئے اسیں فیراک
پاسے تے ہو گئے۔ میں آکھیا۔

”سمیت! شاہ حسین دی ادہ کافی یاد اے۔“
”میں وی جانا جھوک را بھجن دی۔۔۔۔۔“

نشیائی جیہی اکھاں نال اوہنے بول چک لئے۔
”۔۔۔۔۔ تال میرے کوئی چلے۔“
جدول ادہ پودی کافی سٹنا چکیا، اداں جیہا ہو کے آکھن لگیا۔
”شہینہاں سچی جچی پن مل لئے نہیں۔“

میں آکھیا۔

”بترال دی خبر آوندی رہنی چاہیدی اے۔“
سمیت نے گھٹ کے میرا ہتھ پھڑپھڑایا، پر بولیا کچھ نہیں۔ اوہدے منہ تے
اک جذباتی جیہی بھاہ دسی مینوں۔

فلم مکی تاں دچھڑن دا ویلا آگیا سی۔ کچھ کس سنسنی جوکا نہیں سی۔ اسین چپ
چیتے دچھڑ گئے۔ میں رشم تے سمیت دے امر تسرول واپس جازہیا ساں۔
”من کدی کدائیں جدول پریت لڑی، دا کوئی شمارہ ہتھ لگا اے تاں
جا پدا اے، مہتر تے اپنی خبر سار بھج رہے نیں پر میں چپ اں۔“ پر نہیں
سمیت وی شاید چپ ہو گیا اے۔

پتال اتے جھونگھیاں شامان پٹیاں ہوئیاں میں۔۔۔۔۔

بہی بارش تے بیدی

بہی وچ میں ہور کسے دا نہیں، صرف تے صرف سکھیر ہوراں دا
 جہان ساں — جدوں دلی توں بہی جاوَن دا پروگرام بنیا تاں سکھیرتوں
 آپ دلی لین آ گئے۔ تے بہی آکے پتا چلدا کہ میں سکھیر ہوراں دا گھٹ تے
 بھابھی جیسیر تے اوہناں دے بچیاں دا بہتا جہان ساں — سکھیر
 بھابھی مینوں ہر تھاں لے کے جان دے۔ بہی وچ آپیاں ساریاں
 ملاقاتاں لئی میں اوہناں دا تے صرف اوہناں دا دیندار ہاں پر گھر وچ
 جیسیر بھابھی تے اوہناں دے بچیاں نے مینوں جس طرح اکھاں تے بھائی
 رکھیا، اوہ کہتے وڈی گل سی۔ میں بہی گیا تاں مینوں بڑے چاء سن آرٹ
 فلماں دے لوکاں نال ملن دے۔ سکھیر ہوراں مینوں ساگر سرحدی نال ملایا
 سمیتا پاٹل تے اوم پوری نال ملایا۔ گلزار دپتی ٹول، اے۔ کے ہنگل ہنتوش
 ساہنی تے اوہناں دی دھی صنوبر نال ملایا۔ ساہنی جی دے پتر پرکشت ساہنی
 نال ملایا تے سبھ توں ودھ میرے محبوب کہانی کار راجندر سنگھ بیدی ہوراں
 نال ملایا۔ میں سکھیر ہوراں دا بہت بہت دیندار ہاں پر جیسیر بھابھی دا تے
 بچیاں (دنگی تے نوراج) دا تے میں دیندار وی نہیں۔ ملایاں ساواوہ میرے
 پیارے تے محبوب لوک بن گئے سن۔ بھابھی سویرے ساواوہ کھٹ کئے نوکری
 تے جان توں پہلان میرے لئی چاء لے کھلوتے ہوندے۔ مینوں دلیس،
 پردیس وچ چھیتی اکٹھن دی عادت اے۔ جو ہو وچ، سمندر دے
 کنڈھے اوہناں دے ہجے ہجے فلیٹ وچ اکھ کھلداں ہی، میں باری۔

کول جا کھلوتا تے ہیٹھاں سمندر نوں ہلکورے لیندا دیکھدا۔ جبیر بھابی یاں
 نکلی ملکڑے جیسے چاؤ دی پیالی میرے کول رکھ جاندی۔ اپنی چُپ چُپیتے کہ
 سمندر نال میریاں گلاں وچ غل نہ پیندا۔ سکھیر دیاں لکستاں وچ وی مین
 سمندر نوں انج ہی ہلکورے لیندے دیکھیا لے۔ اوتھے میں پنج چھے دن
 رہیا تے گھر دا جنیوچ گیا۔ اوہناں پیارے لوکاں کوں وداع ہونا میرے
 لئی کوئی سوکھا نہیں سی۔ ایہہ سطران لکھدے ہوئے بہت کجھ یاداں وچ
 آ رہیا اے۔ خاص کہ نوراج تے نکلی دیاں گلاں تے اوہناں دا پیار، نوراج دی
 منگیتر وی اک دن مینوں خاص طور تے ملن لئی آئی سی، اک پیاری کڑی، جھڑی
 چھیتی ہی دیاہ کے اوس مکے چہے وشال گھر وچ آؤن والی سی۔ نکھن لئی یاداں دا
 اک بڑھ لے پر میں بیدی ہو راں نال آپنی ملاقات دیاں یاداں نکھن لئی اتا ولا
 ہو رہیا ہاں۔

جولائی دے اخیر دن سن۔ بمبئی وچ بارشاں ہو رہیاں سن۔ اوہ وی اک
 بھجا ہویا دن سی۔ سکھیر جھڑے بیدی ہو راں دے چنگے دوست سن۔ مینوں
 اوہناں کول لے کے گئے۔ اک پرانی تے وڈی جیہی عمارت دیاں پوہڑیاں چڑھ
 کے اساں گھنٹی وجائی۔ کجھ پل چُپ وچ بیت گئے، فیر جس بندے آکے بولا
 کھولیا۔ اوہ بیدی ہو ری آپ سن۔ سکھیر ہو راں اوہناں نال میری پچھان
 کہہ دائی تاں بیدی ہو راں اگے ودھ کے مینوں آپنیاں یاںہواں وچ لے لے گیا۔
 میری خوشی دا کوئی انت نہیں سی، جدوں مینوں پتہ چلیا کہ اوہ مینوں اک پنجابی
 شاعر دے طور تے جاندے سن۔ سائوں لے کے، اوہ اندر گھر وچ ٹر پئے۔
 فیر چان چک ٹک گئے تے میرے موڈھیاں اُتے ہتھ رکھ کے اکھن لگے۔
 ”یارتوں چار سال پہلاں آؤندا تاں بیدی مینوں عیش کراؤندا۔ ہن تاں
 سب کجھ تک گیا اے“ اسیں موہلے دار مینہ وچ بھجدرے اوہناں کول اُپرے
 ساں جولائی دے دن سن۔ برکھا دے دن، بیدی ہو ری سائوں اپنے گھرے

ہوئے تے اداس ڈرائینگ روم وچ لے گئے۔ اوتھے اک عجیب طرح دی چپ چاں سی۔ مینہ دی گونج نال بھری ہوئی چپ اسپن بہنے لگے تے میں اکھیا۔

”تھاڈی کوئی نوین کہانی بیدی صاحب؟“

”نوین کہانی کھیاں تے مینوں چار سال ہو گئے میں۔ ساڈھے چار

سال۔ بیمار پین توں پہلاں میں کوئی چار پنج کہانیاں لکھیاں سن۔ ایک باب بکاؤ ہے“ ملتی بوندھ، بلی کا بچہ، چشم بد دور، ذاتی طور تے مینوں چشم بد دور بڑی پسند اے ایہہ کہانی کسے نے پسند کیتی، کسے نے نہیں کیتی پر مینوں ایہہ بڑی چنگی لگدی اے۔ ادس توں بعد میں لکھ ہی نہیں سکيا۔ میرے ہتھ اسی خراب ہو گئے۔“ بولدے بولدے بیدی ہوراں دی آواز ڈب گئی۔

”ایہہ آخری کہانی اے تھاڈی؟“ سکھیر ہوراں سوال کیتا۔

”جی آخری کہانی اے۔ چشم بد دور۔۔۔۔۔“

”تھاڈی پہلی کہانی کھڑی سی؟“ ہارانی کا تحفہ؟“

”پہلی کہانی“ ہارانی کا تحفہ“ اک خاص قسم دی کہانی سی۔ اوسنوں میں

ترک کردتا۔ کم دی نہیں سی میری پہلی اصلی کہانی ”بھولا“ اے۔“

کسے نے دسیا اے کہ ”ہارانی کا تحفہ“ ایس لٹی رد کیتی کہ اوہدے اتے ٹیگور دا بہت اثر سی۔“

”ہاں، بڑا اثر سی۔۔۔۔۔“

اوہدے سٹائل دا، اوہدے۔۔۔۔۔“

”ہاں سارا کچھ اوسے طرح داسی ایسے لٹی میں اوسنوں ترک کردتا۔

اوسنوں سال دی بہترین کہانی قرار دتا گیا۔“

”اوس زمانے وچ؟“

”جی، صلاح الدین دلوں؟“

”ماہنامہ“ ادبی دنیا“ والے؟“

”جی مولانا صلاح الدین صاحب، اوہناں کہیا ایہہ سال دی بہترین کہانی اے۔ میں دل وچ آکھیا، بالکل نہیں، قطعاً نہیں، ایہہ تے ایس قابل وی نہیں کہ میری کسے کتاب دے یوگ ہو سکے۔۔۔“

ایہہ صلاح الدین احمد تے بیدی دافرق سی۔ پرانے تے نویں دافرق۔ بیدی بھوری بڑی علمی پر جوش نال نکال کر رہے نیں۔ باہر موٹے دھار مینہ پلے رہیا اے۔ اندر بڑی چپ چان اے تے ہنیرا۔ اوہ محض پنجابی وچ بولے ہوئے نرے لہوری لگ رہے نیں۔ ہن میں آکھیا۔

ساڈے کسے نہ کسے لکھاری داناں باہرے کسے نہ کسے لکھاری نال ضرور لیا جاندے۔ منٹو داناں آؤے تاں مولیاں داناں آجاندے۔ قرۃ العین بیگم دے نال ہر من نہیں داناں آجاندے۔ تہانوں۔۔۔۔۔“

”میںوں کوکی چیخوف نال ملاندے نیں۔“

”ہاں میں وی چیخوف داناں ہی سنیا لے۔“

”حالانکہ سمجھ نہیں آؤندی کہ چیخوف واکہ تعلق اے، میرے کم نال۔ بہر

حال۔۔۔۔۔“

”لوک کہندے نیں کہ سچی تہاڈے اُتے چیخوف دا بڑا اثر اے۔“

”ہن کبیر بھوری کہن لگے۔“ تہاڈی شروع شروع وی اک کہانی اے۔۔۔“

”گر کم کوٹ؟“

”نہیں دس منٹ بارش میں، کسے نے کہا کہ تساں چیخوف دی کہانی

LEAPY پڑھی۔ تہانوں اپنی چنگی لگی کہ تساں اوہدے اثر تھلے اپنی کہانی لکھی۔۔۔۔۔“

ایس طرح نہیں ہو یا سی کہ میں پتہ سی کہ میں چیخوف دے اثر ہیٹھ لکھ رہیاں۔ میرے اک دوست نے چیخوف دی کہانی میںوں زبانی سنائی۔ گھر جا کے میرے دماغ وچ ایہہ کہانی (دس منٹ بارش میں) آئی تے میں

اوسے طرحاں لکھ لئی۔۔۔۔۔“

”تھاؤںے بارے بے راج اک ہو رگل کیتی جاندی اے“ میں بیدی صاحب دے منہ ول ویکھدے ہوئے، جھکدیاں جھکدیاں گل مشروع کیتی ”آکھیا جاندائے کہ وارث علوی تول کے کئے متنازعین تے احتشام حسین جے مارکسی نقادان تائیں بیدی ساریاں لئی قبول اے۔ مارکسی تے غیر مارکسی سارے بیدی نوں WN ۵ کہہ دے نیں۔۔۔۔۔“

”وارث علوی تے میرا بہت ہی شوقین اے۔ اوہنے پنج سو صفحے دنی کتاب لکھی اے میرے تے، احتشام حسین نے وی کچھ کہیا ہووے گا۔ دوہاں پاسیاں دے نقادینوں پسند کر دے نیں۔ میں جو کچھ لکھیا اے ایمانداری نال لکھیا اے۔ دوویں مینوں پسند کر دے نیں۔ دوہاں دی ہربانی۔“

”اسخ آکھیا جاسکدا اے کہ تساں IDEALOGIES دا شکار نہیں ہوئے؟ سکھیر ہوداں آکھیا۔

”ہو سکدا اے، ہو سکدا اے۔ پر ایں دریے میرا اس چیز وچ کھبنا تے تحقیق کرنا، میری دماغی خالات دے لئی ٹھیک نہیں۔ میں بہتا نہیں بول سکدا۔“

”ایہہ جہڑا تھا ڈالیکھ سی“ تخلیقی اظہار کے مسائل ”ایہہ بہت پہلاں لکھیا

سی تاں اوہناں دناں وچ ہی۔۔۔۔۔“

”ایہہ اوہناں دناں وچ ہی لکھیا سی۔ میں صدارت کرن گیا سی مکتبہ جامع ملیہ وچ۔ بڑا لما سیمینار ہو یا سی، اوہی میں صدارت کیتی سی۔ اوس سیمینار وچ جہڑا سبجہ توں وڈا مضمون ہوندا اے، امپورٹنٹ۔۔۔۔۔“

”لیڈنگ آرٹیکل؟“

”لیڈنگ آرٹیکل؛ اوہرے طور تے پڑھیا سی۔ بڑا پسند کیتا گیا سی“

بیدی ہو ری، سچی مچی بہت بیمار نیں۔ بہت تھکے ہوئے نیں۔ باہر زوراں

دامینہ ورہہ رہیا اے۔ جا پرا اے اوہ دماغ اُتے بہتا زور دین دی پوزیشن
وچ تہیں۔ ایس لئی سوچیا عام جہیاں گلاں کیتیاں جان۔ سوچکھیا۔

اُفانے وچ، اروو اُفانے وچ، ہور کھڑے ناں میں جھناں دی تہاڈی
رائے موجب کوئی حیثیت بن دی اے؟

”مینوں ناں یاد نہیں اُوندے کہ تہانوں دس سکاں۔ کمرشن چلے گئے۔ منڈو
چلے گئے۔ عصمت چغتائی اے، شہزادہ العین حیدر اے۔ ہور ناں یاد نہیں آ رہے ہیں۔
ویلے“

”قاسمی؟“ سکیر ہور اں سوالیہ انداز وچ اک ناں لیا۔

”احمد ندیم قاسمی ہور اں دیاں کہانیاں پڑھیاں میں تساں؟“

”اوہ دیاں کہانیاں بڑی چنگیاں۔ لگیاں نینوں۔ اوہ دیاں کہانیاں اچھیاں ہیں
بہت اچھیاں تے نہیں بہر حال اچھیاں کہانیاں میں جہڑیاں تہاڈے کلیجے نوں
پھڑلیندیاں تیں۔ بہت چنگیاں کہانیاں ہیں۔“

ایس ویلے مینوں کوئی سوال نہیں اُوڑھ رہے۔ ایویں بے دھیانی جہی
وچ، تے کجھ وی بولن لئی میں پُچھاں۔

”تہاڈی کوئی ان جیپی کتاب؟“

”ان جیپی کوئی نہیں۔ ساریاں PUBLISHED کراچکاں میں تے ایس گل

لئی آمادہ کر رہیاں اپنے آپ نوں کہ کسے طرحاں میرا ہتھ سدھا ہووے تے
میں کھکھ سکاں تے دوستاں دے حوالے کر سکاں۔ کہانیاں دماغ وچ اُوندیاں
نیں لیکن . . . کہانی خواب وچ اُوندی اے بالکل مکمل کہانی مہندی اے، پوری
کہانی۔ میں کہنداں ہن میرا ہتھ وی کم کر دالے۔ اکھ وی کم کر رہی اے۔ میں
کھاں گا سویرے اٹھ کے، سویرے اٹھاں تے ہتھ اوسے طرحاں ہی نہیں،
اکھ اوسے طرح ہی اے۔“

خواب وچ محسوس ہوندا اے کہ بالکل ٹھیک اے سیدھ کجھ“

”کہ بالکل ٹھیک اے“

میں سوچا واں اوہناں دی بیماری بارے تفصیلی پچھاں۔ باہر مینہ دی
شاں شاں گونج رہی اے۔ بیدی ہوری گلاب کہہ دے بے چین جے ہو گئے
نہیں۔ میں سکھیر جی ول ویکھدا واں۔ اوہناں دے منہ اُتے وی پریشانی آ
فریں جیویں کیوں گل اگے ودھاؤناں

”اچھ کدوں توں ہو رہیا ہے؟“

”دو تین سال توں ہو رہیا اے۔ ایس توں پہلاں میں بالکل ہی سمجھ
لیڈ کہ بے ہوش ہو گیا ساں“

لگدا اے بیدی ہوری روپین گئے میں موضوع بدل کے پچھدا واں۔
”تھاڈے ناول بارے ساڈے پاسے مشہور اے کہ اک چادر ڈاڈھو
رائی، دے ناں ہیٹھ پہلاں ایہہ پنجابی وچ آیا سی۔ چھپیا بھالیں بعد وچ سی پر
تساں ایہوں پہلاں پنجابی وچ لکھیا سی۔ مگر وں اردو وچ ترجما ہو یا سی۔۔۔“
”نہ نہ، میں ایہوں لکھیا اردو وچ سی میں ہر چیز اردو وچ لکھدا واں،
لکھیا اردو وچ سی یہ کیوں ہے چھپیا نہیں سی، اوس توں پہلاں ہندی وچ
چھپ گیا سی۔ فیر پنجابی وچ چھپیا، فیر اردو وچ آیا۔“

”پنجابی وچ وی تساں آپ لکھیا سی؟ یاں ترجما ہو یا سی؟“
”پنجابی وچ ترجما ہو یا سی۔ ہر نام سنگھ نار نے ترجما کیتا سی۔ تے بڑا
سوہنا ترجما کیتا۔ انگریزی وچ جہڑا ایہدا ترجمہ ہو یا خوشونت سنگھ نے کیتا
اے۔ آپنی بڑا عزیز لے۔ پرواہ کامیاب نہیں ہو یا۔ اچھا نہیں ہو یا ترجمہ۔
نار نے جہڑا ترجمہ کیتا اے بعض ویلے مینوں لگدا اے کہ میری آپنی اردو دے
بالکل مطابق اے۔“

”تھاڈی آپنی اردو وی تے پنجابی دے بڑے نیڑے دے“
”ایہہ صحیح گل اے۔“

” شاید ایسے لمبی ناز سہراں نوں بہتی اوکھیاں نہیں ہوئی، ہو دے گی“
 نائے میں کول بٹھا لیا تاں۔ ترجمہ اس طرح نہیں کہ بہہ کے پس ترجمہ کر دتا
 جیویں باقی دے ترجمے ہوئے ہیں۔ گجراتی وچ ہو رہیا اے پنجابی ترجمہ میں
 کول بٹھا کے، اک اک لفظ، لائن، سدھی کر داکے، بالکل اپنی طرح دا اکھوایا
 مثلاً اک چادر اوصورانی۔ ایہ بہت بہتر ناں لے، اک چادر میلی سی، دا۔ ادھو لائی
 دا لفظ استعمال کرنا۔ COIN کرن والی گل سی تے اپنا سوہنا ترجمہ ہو یا افہ۔“
 ” پنجابی وچ ہو روی کہانیاں تہاڈیاں چھپیاں نیں۔۔۔۔۔“

” افہ وی کسے کوں ترجمہ کر داکے چھاپیاں سن۔ پنجابی وچ میں چاہوں
 وی تے کچھ نہیں سکدا۔ اردو وچ لکھدا۔۔۔۔۔“

ہن بیدی ہو روی بڑے رول وچ آکے بول رہے نیں۔ جا پالے اوہناں
 نوں اپنی بیماری تے سارے دکھ جیویں بھل گئے نیں میں پچھیا۔

” ایہہ جہڑا ساڈا پنجابی ادب ہے، کچھ ایہہ سیہ وی تہاڈی نظر وچ ہے؟“
 میں دساں۔ پنجابی ادب بہت ترقی کر رہیا اے۔ تے ایہہ وی وچ

ٹہیاں سوہنیاں کہانیاں لکھیاں جا دریاں نیں۔ آرسی، رسالہ آؤندا اے،
 ایہہ کھیہ ہو روی نیں۔ آج ہن ایہہ ہندی وچ لکھن لگ پئے نیں۔۔۔۔۔“

” لکھدا میں پنجابی وچ ہاں ہن وی اوہنوں ہندی کر لینداں۔۔۔۔۔“

” سکھیر ہو راں وضاحت کیتی تے، بیدی صاحب ہس پئے۔۔۔۔۔“ اچھا
 خیر بہت سوہنیاں کہانیاں لکھدے نیں۔ ہو روی پنجابی رائٹرنیں، اوہ کہڑا
 سی جہڑا بنگاک وی جانا چاہو ندا سی۔ ”بیدی صاحب کوئی ناں چیتے کرن وی
 کوشش کر دیاں کہیا۔

” ہہیپ سنگھ!“ سکھیر ہو راں پچھیا۔

” نہیں کرتا سنگھ دگل، ہاں کرتا سنگھ دگل ٹہیاں سوہنیاں کہانیاں

لکھدا اے۔ اجیت کور مینوں چنگی لگدی اے۔ امرتا پریتم بے شک بہت

چنگا بکھری اے ۔۔۔۔۔

بیدی ہو رہی رُحوں وچ بول تے رہے نیں پرہ ساری گل بات کجھ بے ربط
 بھی لگ رہی اے ۔ اصل وچ میرے دماغ وچ کوئی سوالنامہ نہیں سی ۔ بیدی
 صاحب دی عقیدت مینوں اوہناں کوں چھج کے لے گئی سی ۔ ہن اوہناں نال گلاں
 کہہ دیاں ہویاں چان چک خیال آیا کہ سوالنامہ تیار کر کے آنا چاہیدا سی ۔ اوہناں
 کوں پیٹھے ہوئے تے اوہناں نال گلاں کہہ دیاں ہویاں مینوں امر تشرٹی وی آتے،
 اوہناں دا اوہ انٹرویو یاد آ گیا جدھے وچ لہور دے ذکر آتے اوہ روپے
 سن ۔ پر ایس بارے سدھا کجھ کچھن دی تھاویں میں آکھیا۔

”ہُن سانوں آپنے پرلے وقتاں دیاں گلاں دستو جدوں چوہدری نذیر
 ہوراں تہانوں چھاپن دا سلسلہ شروع کیتا معاوضے دی کبیہ صورت سی۔۔۔“
 ”معاوضے دی شکل تے سی نہیں ۔ مینوں تے پتہ نہیں سی ۔ مینوں اوہند
 ناہتہ اشک نے دسیا کہ اپنے پرسنٹ مینوں رائٹنی ملے گی ۔ یہ ، وہ ۔ میں خیر
 اوہناں دے گل چا پیا ۔ اوہنے گنڈیریاں چٹپا کے مینوں بھیج دتا ۔ پرفیسر
 وی اہیں دیے پئے ۔ ایس طرح ہولی ہولی مینوں تجربا ہو گیا کہ پیسے ملدے
 نیں ایہدے ۔ اوں دیلے مینوں سوا سو ، ڈیڑھ سو روپیہ ملیا سی ۔ ایہہ سی
 پرنٹنگ دی حالت اوس ویلے کہ اوہ ساے آپنا ٹھگ لیندے سن “

”چھاپن دے معیار بارے کیہ خیال سی ؟“

”چھاپن دا معیار چنگا سی ۔ ہن تے ہو رہی چنگا ہوندا اے پر ادوں وی
 چنگا سی ۔“

تہاڑوں پتا اے ۔ یاں نہیں پر پاکستان وچ تہاڑیاں سبھ کہانیاں
 مختلف ٹائٹلز ہیڈیڈ چھپ جاندیاں نیں اوہوی چھاپ رہے نیں ۔ کجھ سپریشیر
 وی ۔۔۔۔۔

”کیہ میں کجھ سکداں تہاڑے کوٹوں کہ جے کدی میں اوہتے جاواں

تے کلیم کراں۔ اوہ کچھ دین گئے؟“

”میرا خیال اسے دین گئے۔ تمہیں لے سکدے ہو اور ہاں کوہوں۔ ایک تے ہٹاڈا ناں تے قدبت اینا لے۔ دوہے، ایس ڈرتوں کہ بیدی صاحب کدھرے گل نہ کرن بھئی میرا معاوضہ کھا گئے نیں“

بیدی صاحب میری گل بڑے غور نال سن رہے نیں۔ بھوں، بھوں، بھوں رہے نیں پر پراچی بھی آواز وچ آکھدے نیں۔

”چانن! چاہتا کے لے آ۔ کلاساں وچ نہ لیاویں۔“

ہن مینوں بیدی صاحب بالکل نارمل لگ رہے نیں ایس لمی میں بھئی امرتسر ٹیلیویشن دے انٹرویو دی گل کردا واں۔

”مینوں یاد اے امرتسر ٹی وی توں تہاڈا اک انٹرویو آیا سی۔ گنڈیریاں والا واقعہ تساں سنایا سی۔“

”ہاں اوہ انٹرویو ایچھے بہت مشہور ہو گیا سی۔ اوہ ہے نا، تقسیم۔ پروگرام کردی اے۔ پھول کھلے ہن گلشن گلشن، کسے نوں بولن ہی نہیں دیندی۔ بڑی حیران ہوئی، اینا بولیا کہ میں اوہنوں بولن ہی نہ دتا۔ اوس میرا ہا سا اڈاؤن دی بڑی کوشش کیتی پر میں سوار ہو گیا۔ اوہوں بعد، فیریں ایچ ہی بولداں جو میں اچ بولداں پیا خواں“ ایہہ کہندے ہوئے بیدی صاحب ہنس پئے۔

”بیدی صاحب! تہاڈا بولنا بہت مشہور سی؟“

میری گل سن کے بیدی بھوری اک وار فیر بجھ گئے۔ اک دوپل چپ رہن گروں ٹٹی ہوئی واج وچ کہن لگے۔ ”ہاں یار“ اینا اکھ کے اوہ فیر ڈب گئے۔ سکھیرول تکیا تے اوہناں نوں خطاب کردیاں آکھن لگے۔

”تہاڈوں تے پتہ اے میرا بولنا کنا مشہور سی۔ جس غفل وچ جاندا اوہدی رشتہ دودھ جاندی سی“

”تہاڈے لطیفے وی بڑے مشہور ہوندے سن“ سکھیر نے اوہناں

دی گل دا ہنگارہ بھر دیاں آکھیا۔

باہر اکسار مینہ وری رہیا اے۔ پتھری دی برکھا دھنگی نوں کدی معطل نہیں کردی۔ اندروی اوس برکھا دی گونج اے جھڑی بیدی صاحب دے ٹھنڈے اجاڑتے رکھے ڈرائینگ روٹ دی چپ وچ گھل کے اک عجیب جی اداسی نوں جنم دے رہی اے۔ ایس چپ، ایس اداسی توں گھاہ کے میں اک عجیب جیہا سوال پچھیا۔

”میں، آرسی، وچ اک واری تہاڈے حوالے نال پڑھیا سی کہ اردو وچ لکھ کے میں منسل جھوٹ لکھ رہیاں....“

بیدی جی میری گل شن کے جویں حیران رہ گئے تے جاگ پئے۔ ”ایہ وی میں آکھیا سی؟ کئی؟“ اوہناں جویں آپے آپ کو لوں پچھیا فریضہ لہجے وچ آکھن لگے۔ ”نہیں، میں ایس طرح نہیں کہیا ہوں گا۔ پتہ نہیں میں گل کسے ہر طرح کہی ہوئی اے جیویں مثلاً منٹو نے کہیا سی کہ جدوں دو پنجابی آپس وچ اردو بولدے میں تے اسخ جا پالے جھوٹ بول رہے ہیں۔ ایہ اوہک ناں مثال مشہور اے....“

میں آکھیا ”ایس یطفے توں مٹ کے کچھ رہیاں کہ جے لتیں پنجابی وچ لکھ دے تے کئی تہاڈے تخلیقی اظہار دی طاقت زیادہ بھروی نہ ہندی؟“

میںوں ایس بارے کدی سوچنا نہیں پایا۔ لکھناں ہویاں اردو دے لفظ اک دم آجانے نہیں۔ مکالمے جیویں پہلاں توں تیار بیٹھے ہوں۔ (وہ رو رہی تھی، وہ دریا دریا، سمندر سمندر رو رہی تھی) ”فیراہ موج وچ آکے آکھن لگے۔“ میںوں اردو وی پنجابی دانگہ ہی رواں لگدی اے۔

گلاں گلاں وچ اوہناں دیاں فلماں دا حوالہ آجاندا اے۔ ہندوستان اندر ایہ خیال عام اے کہ زندگی وچ بیدی ہوراں دا عروج تے زوال دوویں فلماں سہتوں ہوئے اوہناں سو کو فلماں دے مکالمے لکھے ہیں۔ دوچار فلماں ڈائریکٹ

کہتیاں میں۔ کچھ فلمیں آپ دی بنائیاں تھیں۔

”میں فلمیں لکھیاں نہیں۔ خاص آپنے انداز وچ لکھیاں تھیں۔ میرے توں

پہلاں اردو فلمیں وچ لکھن دا ایہہ انداز نہیں سی۔ مثلاً میں ”غالب“ لکھی، دیو

داس، لکھی۔ فیروز میں آپنیاں کچھ کہانیاں توں دی فلماں۔ بہت جگہ ماری اے۔

”تیس سچ کیوں کہندے ہو۔ فلمی مکالمیاں توں رگ توں کچھ دتا اے۔

تساں ”جھک مارن والی گل سن کے میں آکھیا۔

”تو اں کچھ دتا ہووے گا فلمی مکالمیاں نوں۔ پر ایہہ اردو ادب دی توجہ

توں نہیں ہویا، سگوں آپ ہی آپ کچھ سن گیا۔۔۔۔۔“

”ادبی تجربہ؟“

”ہاں، ادبی تجربہ کم تے آیا پر فلم وچ ایہہ خوبی نہیں، عیب گنیا جاندا

اے۔ مثلاً فلم ”مرا غالب“ دا میں بہت سوہنا اقتسام کہتا سی پر وڈیو سرنے ادب نوں

تو سروسٹ کے پتا نہیں کہیہ داکہ بنا دتا۔ اوہ میری نہیں۔ پر وڈیو مردے دماغ

دی سچ اے۔۔۔۔۔“

”تھاڑیاں یادگار فلماں؟“

”نینوں یاد نہیں رہندیاں“

”تساں آپنیاں کہانیاں تے وی شائد بنائیاں سن؟“

”آپنی کہانی، نقل مکانی، تے دستک بنائی سی۔ ایہنے کئی ایوارڈ جتے

سن بہ ووجہ فلم ”پیتتا“ سی جس توں نیر دیو سینما ڈائمنڈ بھجیا۔ چیتنا نوں

پتہ نہیں، لوک کیوں پسند کر دے نیں۔ ایہہ فلم جنگی نہیں سی۔ ”دستک“ ایس

توں کتے جنگی سی۔ ”چیتنا“ وچ ہو کر کوئی گل نہیں سی۔ ایس تو سوا کہ عورت

نوں ننگیاں دکھان دی کھپڑ شروع ہو گئی۔ ایسے کارن لوکاں اوہنوں ویکھیا

وی۔ ہن کیہ سی۔ ریکارڈ سلطان جس فلم وچ وی کم کرن جاندی، فلم ساز

منگ کر دے اوہ کپڑے لاہ دیوے۔ اوہ وچاری۔ جتھرا کہندی کہ میں فلم

وچ نکلی ہوں نہیں آئی پر فلماں وچ ایس گل لوں معیار بنایا گیا۔ بہن جتھے ریا نہ سلطان کپڑے لاہوں توں نہ کردی اوہنوں کم توں جواب مل جائدا۔ سوالیں کھڑی لوں ٹائپ بنایا۔۔۔۔۔

”تھاڑے افانے دگر م کوٹ، آتے دی ظلم نبی سی؟“

”ہاں، پر چنگی نہیں سی بنی“ بیدی ہوراں صاف گوئی نال اکھیا ابھدا کجھ دا کجھ بنا دتا گیا۔۔۔۔۔

اچانک مینوں جا پداے کہ بیدی ہوراں وی گل بات کجھ اکھڑی اکھڑی جھجداے۔ ہوسکدا اے فلماں بارے گل کرنا اوہناں لوں چنگا نہ لگدا ہووے۔ میں تاں ایس لٹی گل پھڑی سی کہ اک سمجھن دے اکھن موجب بیدی ہوراں دا عروج وی ظلم راہیں ہویا تے زوال وی۔۔۔۔۔ پر میں اک دار حیر موضوع بدل دتا۔ تے اردو نال اوہناں دے جذباتی رشتے پاروں، ہندوستان وچ اردو وی حالت بارے گل بات کرن لگ پیا۔ پچھلے کئی ذریعہ توں ہندوستان وچ اردو بولی لٹی پی دا جھگڑا چل رہیا سی۔ مسلمان لکھاریاں دی اک وڈی گنتی اوہنوں دیوناگری لپی وچ لکھنا چاہندی سی۔ جد کہ اردو دے ہندو تے سکھ لکھاری فارسی لپی لکھنا چاہندے سن۔ بیدی اوہناں وچ سمجھ توں اگے سن۔

”میں ہمیشہ اکھیا اے کہ اردو دی لپی اوہر سنی چاہیدی اے جھڑی ہے۔ اردو اوہے صورت وچ باقی رہ سکدی اے۔ ایہنوں دیوناگری وچ لکھیا گیا تاں ساڈی زبان ضائع ہو جاوے گی۔ میں پہلا بندہ ساں جھنے فارسی لپی دی ڈٹ کے حمایت کیتی۔ میرے اکٹ عصمت چغتائی، راہی معصوم رضاتے کچھ سہر لوکی زور دے رہے سن کہ دیوناگری لپی ہونی چاہیدی اے۔ میں اوہناں دے خلاف لٹھ لٹے کے کھڑا ہو گیا۔“

”پر ایہہ وی تاں ہوسکدا اے کہ دیوناگری لپی نال اردو تے ہندی سچ مچ نیڑے آجان۔ جیویں کہ عصمت چغتائی تے کجھ دوجیاں نے دعویٰ

کیتا سی، میں مسئلے توں مہور کھولھن لئی سوال کیتا۔

”میرا خیال اے نہیں۔ اپنی لپی چھڈ کے اردو سلامت نہیں رہ سکدی۔
ایہہ میٹر تادی تھا نوں اردو نوں ہندی وچ ضم کرن والی گل ہونے گی“ بیدی
ہوراں پکے پیڑے لہجے وچ آکھیا۔ فیر کجہ یاد کر دے ہوئے آکھن لگے ”پر یار“
ایہہ کتابت بڑی بکواس چیز اے۔ اردو توں ٹائپ وچ چھپنا چاہیدا اے۔ آخر
سندھیاں نے وی تاں اپنا ٹائپ بنالیا اے۔ ابتداء وچ ضرور مشکل ہوئے
گی پر فیر سب کجہ ٹھیک ہو جاوے گا۔ ایران وچ فارسی ٹائپ وی چھپی اے
پر ہندوستان دے مہور کجہ کتابت دی جان چھڈن لئی تیار نہیں۔۔۔“
”لپی دے مسئلے نال نال۔ ہندوستان وچ اردو دی عام حالت کیہ

اے؟“

بیدی ہوراں فوراً آکھیا ”ہندوستان وچ اردو دی حالت بہت خراب
اے“ فیر اوہ کجہ بے چین جہے ہوئے آکھن لگے ”وکیھو، میرے دماغ دی حالت
ایسے ٹھیک نہیں ہے۔ پتہ نہیں، میں کیویں خواب دے رہیاں۔ تسیں چار پنج
ورے پہلاں آئے ہونڈے تاں خوب گلاں ہونڈیاں“

”تسیں بالکل ٹھیک گلاں کہہ رہے ہو بیدی صاحب!“ سکھیر
ہوراں معاملے وی گنجھیر تاں سنجال دے ہوئے آکھیا ”تہاڈیاں گلاں وچ
جے کوئی کمی ہے تاں صرف لطیفیاں دی۔۔۔“

میں موضوع نوں سچھوں جانڈیاں دیکھ کے فوراً آکھیا ”پر پیوں تاں
اردو ترقی کر دی دس رہی اے۔ دھڑا دھڑ کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ میگزین
نکل رہے نیں“

”ہاں کتاباں چھپ رہیاں نیں۔ پر اوہناں توں پڑھدا کون اے۔ چھ کوئی
دیوناگری دل بھجیا جا رہیا اے“

”ایہہ ذمے دار کون اے؟ نکھاری؟ سرکار؟ یاں عوام؟“

”ایہدی ذمے داری حکومت تے وی ہے اتے عام لوکاں اُتے وی۔
عام لوکی وی سوچی بیٹھے نیں کہ ایس زبان نوں ہولی ہولی باہر کھنساے۔ حکومتی
پدھرتے وی ایہوکل نظر آؤندی اے۔۔۔۔“

پچھلے کچھ ورہیاں توں جدیدیت، حسدیت تے جدید حسیت واپڑا شور
پیا ہو یا اے۔ انور سجاد تے بلراج مین رائے دے ناں خاص کر کے لئے جان دے
میں پچھتا ایہہ سی کہ بیدی ہو ری ایہوں کسی نظر نال ویکھدے نیں۔

”میںوں چنگیاں نہیں لگدیاں ایہہ کہانیاں۔ ایہناں وچ کہانی ورگی کوئی
چیز نہیں بن دی۔ پتا نہیں کیہ کہ دے نیں ایہہ لوک۔ میں بلراج مین رائے دے ویاں
وی راج کے مٹی پلٹ کیتی۔ میں مین رائوں اکھیاں تیں لوک کہانی دیو۔ اوہ ہتھائے
ایس اترا توں کتے چنگی ہو وے گی۔ بلراج مین رائے میری گل تے سن لئی سی پتا
نہیں ہو کہ دے دی کیوں نہیں مٹی؟“

”تساں ہور لوکاں دیاں کہانیاں وی پڑھیاں نیں؟“

”ہاں پڑھیاں نیں تے میںوں اکا ہی پسند نہیں آئیاں اک ادھ کہانی
چھڈ کے باقی بیہودہ لکھدے نیں۔“

نویں ادب توں گل بات تڑدی تڑدی سندھی ادب ول نکل گئی۔ میں پاکستان
وے نویں سندھی ادب دے بھروں اثر وی گل کیتی تاں سُن کے بیدی صاحب
اکھن لگے۔

”میرے بئی ایہہ اک طبر لے تے بہت چنگی خبر لے ورنہ ہندوستان دے
سندھی ادب بارے میرا تاثر ایہہ سی کہ ایہہ لوک بہت پچھڑ گئے ہیں۔ شاید ایہہ
میرا دلچسپ تاثر ہووے۔ کیوں جے ایتھوں دے سندھی ادب تے ادیبان شمال
میرا قریبی رابطہ نہیں ہے۔ سندھی ادب دیاں جڑاں موجود ڈیڑھ تیک کھلیاں
ہو یاں نیں اوہ دے بھروں اثر توں یقیناً نظروں اوہلے نہیں کیتا جاسکدا۔۔۔
میں گل بات نوں بیدی ہو راں دیاں آہیاں لکھتاں تیک لیا دنا چاہندا

ساں۔ اوہ لکھتاں، جہڑیاں لکھیاں جاتیاں جا سیدیاں سن تے نہیں سن لکھیاں جا رہیاں۔۔۔ اسجے اے کہ ایس بارے کل ٹورن مینوں مناسب لفظ نہیں مل رہے ہے۔ چان چک بیدی ہو زنی آپ ہی ایہہ گل چھیڑ دیندے نیں۔۔۔

”میرا خیال اسے میں نکھال گا۔ ہے اللہ میاں مینوں صحت وقتی تاں میں ضرور نکھال گا۔ میرے دماغ وچ بہت کچھ اے۔ ایہہ جڑے وچکار ساڈھے چار سال لنگھے نہیں ناں، ایہناں مینوں بہت کچھ قتالے“ بیدی ہوہری جذباتی تے بھاری آواز وچ اُکھ رہے سن۔ ”جے میں جیوندار رہیا۔ جے عمر نے وفا کیتی تاں میں ضرور نکھال گا۔“

”اگر بندہ لکھنا چاہو تو اے تے کچھ نہیں پائے۔ کینا دل دکھاواں تجربہ ہے
ایہہ؟“ شاید میں وی جذبہ باقی ہو رہیا ہوں۔ بیدی ہوئی میرا سوال سہہ نہیں
سکدے تے رون پا کے بچے ہو کے آکھدے نیں۔ ”ایہہ نہ کچھو کہ میرے دل
تے کیہ بیت رہی اے؟“ ایسا آکھ کے اوہ مچھٹ مچھٹ کے رون لگ پئندے
میں تے اوہناں دا اک جملہ ٹوٹے ٹوٹے ہو کے میرے تیک اٹھ دالے۔ میں...
کچھ نہیں... کہہ... سکدا...۔۔۔۔۔“ اسیں تینوں شاید موہلے دھار مینہ
تے دیا دین والی چُپ دی پُڑ وچ ہاں۔ بیدی ہوئی سمجھو پوچھو بے ہوش
آکھدے نیں۔ ”معاف کرنا میں جذباتی ہو گیا۔۔۔۔۔“

سکھتے ساڑی دونوں دی حالت دیکھ کے معاملے ٹوں سنبھالیں دی
کوشش کر دیاں اکھڑے نہیں۔

”تسلیں کھنسن دے خواب و بیدارے ہوں۔ خواب نہرے ماضی و دل ہی اشارہ نہیں کر دے۔ ایہہ بھوکہ مستقبل (دے وی تر جان ہوندے نہیں۔ ایس لئی یمنوں پورا و شواش اے ہتاڑے سچھ میکم کر کن لگ پین گے۔۔۔۔“

”ہاں، میں دیکھا والا۔ محل نہیں۔ پوڑھیاں میں چھگیاں میں، لوک میں تے میں اوسناں وچ گھم پھر رہیاں تے۔۔۔۔“

”ایہہ وی تخلیقی عمل دا اک مرحلہ اے“ سینوں جا پیا میرے اندر دے یقین نے اوہناں نوں اکھیا اے۔۔۔۔

سکھیر ہوری بولے ”بالکل، ایہہ تخلیقی عمل دا ہی اک مرحلہ اے۔ ہن صرف کھنایا قی رہ گیا اے“

”تے ایہہ تخلیقی عمل، بہتی دیر تائیں ایتھے ہی نہیں رکیا رہ سکدا،“ میں زور دے کے اکھیا۔

”تہاڈے ایہہ خیالات میرے لئی بڑے مبارک نہیں۔ میں اپنیاں کھنایاں ضرور سامنے لیاواں گا۔ تے اللہ نے چاہیا تے میں ضرور لوکاں نوں کجھ دیاں گا“

”تسیں لکھو گے کیوں جے تسیں لکھن لئی ہو،“ میں دھک کے اکھیا۔

ہن اپنیاں گلاں تے سوچداں تاں جا پدا اے ایہہ نہیاں جذبہ باقی گلاں سن۔ پچھنے نال بھریاں ہوئیاں۔ پراودوں اوہناں نال گلاں کمر دے ہوئے میا گلاں بھجواں نال بھر گیا سی۔ شاید آس بھریاں ایہہ گلاں اپنی اوس ویلے دی جذبہ باقی حالت اتے قابو پاؤن لئی سن۔

”اک تاں میرے ہتھ کم نہیں کمر دے۔ دو جے، میری اکھ وی جواب دیندی جا رہی اے۔ ایہہ دونوں معذریاں ممکن تے جم کے لکھاں۔۔۔۔“

اکھاں دی گل سن کے سینوں رفیع پیر ہوری یاد آگئے جھڑے ساڈھے چار سال تائیں اکھاں دے چانن توں ایس لئی داچھے رہے سن کہ اوہناں کول اپریشن کمر اون جوگے پیسے نہیں سن۔ میں پریشان ہو کے بیدی صاحب دل ویکھیا تے فیر سنبھل دے ہوئے پچھیا۔

”رفیع پیر ہورال نال دی تہاڈا تعلق رہیا ہونا اے“

”میں جیوں آل انڈیا ریڈیو لہور وچ کم کردا ساں۔ اوہناں واڈرامہ لکھیاں بہت مشہور ہو یا سی۔ ایہہ بہت سنبھلا ڈرامہ سی۔ اوہناں دو دن وڈے ڈرامے لکھے نہیں پر میرا خیال اے اوہ جین زبان توں ترجمہ کر لیا کمر دے سن۔۔۔۔“

”تسین کہتا چاہو نرے ہو اوہ۔۔۔۔۔“

”حیراک دو کتاباں ساڈے ہتھ لگیاں تاں اکھیاں تے دوہے ڈرائے وی
اوسہناں وچوں لئے گئے سن۔ اوسہناں دا اپنا کجھ نہیں سی۔ اُنج میری اوسہناں لال
چنگی علیک سلیک سی پر ڈونگھا میل ملاپ نہیں سی۔“

”رینج پر پڑلے دے بہت اُچے فنکار وی تاں سن“ میں اوسہناں بارے
اک ہور کچھوں سوال کیتا۔

”ہاں، تسلیم لاتے اوسہناں وی آواز نوں سلام۔ بہت سوہتی آواز سی۔ اک
ہور آواز سی موہنی حمید وی۔ اوسہناں دا وی جواب نہیں سی۔ موہنی حمید نال وی
چنگی دعا سلام سی۔ اک دو واری اوہدے تے مصیبتاں وی پٹیاں (ایہہ نہ کھچینا
کیہ مصیبتاں سن اوہ؟) تے اساں وچ پلے کے اوہدی مدد وی کیتی۔“

لاہور دے ذکر اتے بیدی ہوری فیر پھٹ پھٹ کے رون لگ پئے
نیں۔ میتہ ساڈے باہر ہی نہیں، اندر وی ورھ رہیا لے۔
ایہہ رُکے تاں گل بات اگے ٹرے۔۔۔۔۔

اگے ہو مڑے

۵ اگست ۱۹۸۳ء

دلی لبر پورٹ —

گن نال پچھلے پنجہ دن وچ کئی ملاقاتاں ہوئیاں سن ۔ کجھ امرتا پریتم ہوراں دے گھر ، کجھ گن دے آپنے گھر ۔ اک واری اساں پوری رات بہہ کے مگناں کردیاں گزار دتی سی ۔ میں تے رشم تے گن مگل ۔ اوس دن رشم وانگر ، گن نے وی 'ناک منی' دے پاکستان بارے خاص انک لئی ۔ میرے کولوں DICTATION لئی سی ۔ اوہ پاکستان دے پنجابی ادب بارے میرے لیکھ دا اُلٹھا کر رہی سی تے مڈ مڈ حیران ہو کے آگھدی سی — 'ایہہ تے اک تھیس لگدا اے'

۵ اگست نوں میں سویر توں ہی سامان بنھ کے وطن آون لئی تیار بیٹھا ساں ۔ رشم تے گن نے آونا سی تے میرے نال لبر پورٹ چلنا سی ۔ ٹرن ویلے امرتا جی نے ہسڈیاں ہسڈیاں آکھیا سی — بے احمد سلیم ! تینوں اک نہیں ، ساڈیاں دو دو کڑیاں چھڈن جا رہیاں نیں ۔

”چھڈن یاں کڈھن؟“ میں ہسڈیاں آکھیا سی تے فیر اسیں سارے چپ ہو گئے ناں ، امروز مینوں گھٹ کے چچی پائی ۔ تھوڑا چر پہلاں دیوند رمل کے گئے سن ۔ فیر میں ٹر پیا ۔ راہ وچ وی رشم تے گن چپ رہیاں — میں وی چپ ساں پر میرے اندر اپنے وطن پر تن دی اک خوشی وی بھری ہوئی سی —

لبر پورٹ تے کھلوتیاں میرے دماغ وچ پاکستان سی ۔ شاید میریاں اکھاں وچ وی دس رہیا ہو وے ۔

میں ایم آر ڈی دی تحریک بارے سوچ رہیا ساں جیہڑی ۱۴ اگست نوں پاکستان وچ شروع ہو رہی سی ۔ تانا شاہی توں چھٹکارا پاوَن دا خواب سی میریاں اکھاں وچ —
 اخیر گلن نے چپ توڑی — ”دو مہینیاں مکروں رشم دا ویاہ اے ۔ تسیں آؤ
 بے“

”ہمیں — سال توں پہلاں مکَن نہیں — ہن میں ۱۹۸۴ء وچ آواں گا پر
 جولائی اگست دے بدلے دناں وچ نہیں — ساڈا سیاسی موسم وی بدل جاوے گا ۔
 اودوں ٹیک“

پر ایجھے آکے ایم آر ڈی دی تحریک ، سندھی عوام دے لہو وچ ڈُب گئی ۔ سندھ
 کلا ایہہ لٹائی لٹریٹھ لڑ رہی سی ۔ سندھی عورتاں ، سندھی بال ، سندھی کسان ، سندھی لکھاری
 ساریاں کتاباں ، سارے بول ، سارے اکھر ، پیار کرن دا موسم ، سبھ کچھ لہو وچ ڈُب گیا
 سی —

پاکستان وچ میرے اک سچن سبط الحسن ضیفم ہوراں میرے ہندوستان دے سفر
 بارے اخباراں اندر ، کچھ ایس انداز وچ لکھیا کہ میرا ہندوستان جانا خاص معنے اختیار کر گیا ۔
 ایہدا نتیجہ اوہو ٹکلیا ، جو ٹکنا سی — میرے لئی مڑ ہندوستان جانا نامکن ہو گیا — اک
 دی تھانویس ، کئی کئی بندشاں لگ گئیاں ۔ کچھ چٹ کپڑے ہر ویلے میرے نال نال رہن
 لگ پئے — ضیاء الحق دے اخیر لے خونی پنج ورے میں تانا شاہی نال گلدیاں کڈھے
 — ہر نوکری توں چھیتی ہی جواب مل جاندا — تانا شاہی دے ایہناں ورھیاں اندر
 میں رانجھن دی جھوک اپنے دل اندر وسائی رکھی ۔ کدے کدے ایس بارے کُجھ لکھ کے
 چھپوا وی دیندا —

ضیفم ہوراں دی مہربانی دا اک ہور رٹا ایہہ ٹکلیا کہ میں ہندوستان اپنے دوستاناں
 خط پتروی جاری نہ رکھ سکيا — مینوں اوتھوں امرتا جی ، اجیت کور ، صادق ، رشم ،
 گلن ، سکھیر ، تے ہور دوستاناں دے کئے ہی خط آئے ، میں اوہناں دوستاناں نوں کئے
 ہی خط لکھے پر نہ اوہناں دا کوئی خط مینوں مل سکيا تے نہ میرا کوئی خط اوہناں نوں —

اج اپنی ہندوستان یا ترا دیاں اخیر لیاں سٹراں لکھدے ہوئے اوہ سارے دوست

فیر چیتے آئے نیں نے دل بھر آیا اے --- اج سیاسی موسم بدل چکیا اے --- جمہوریت
دی سکھاویں رُت کھڑ دی پٹی اے ---

۵ اگست ۸۳ء دے دلی ایر پورٹ دا کچھ ٹوٹا مینیاں اکھاں وچ بیٹھ گیا اے ---
جلپیا اوہ ٹوٹا بھجیا ہويا اے ---

نویں رُت دی خوشی پاروں ؟

فیر ملن دے سپنے پاروں ؟

احمد سلیم

لہور ، ۱۵ اکتوبر ۱۹۸۹ء

رشم تے یسین جال

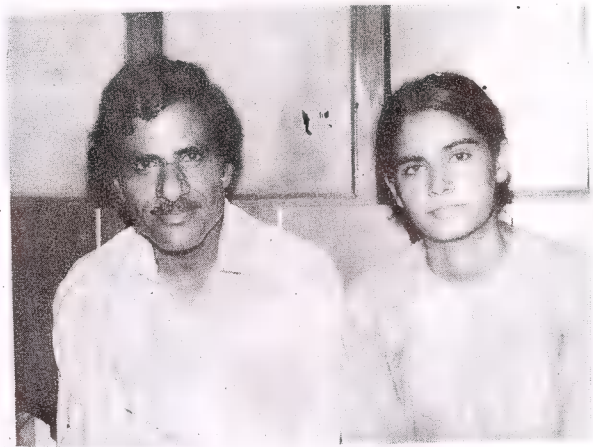
امرتا پریتم

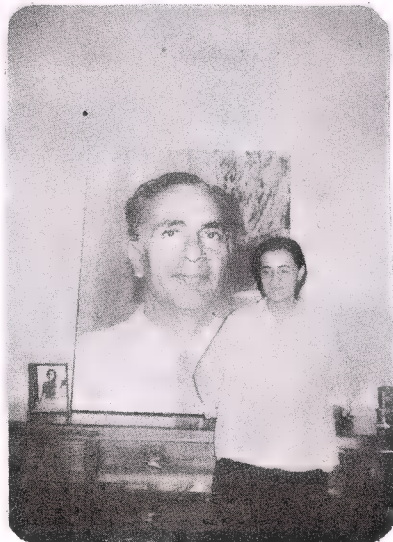
گگن گل

دیو بندر

کل اکاشی تے احمد سلیم

صوبہ اپنے والد براج ساہنی ہورائ دی تصویر نال

سکھیر تے اوہناں دی بیٹی

احمد سلیم دے قلم توں

ڈا عیلاگ

ہندوستان یا ترا دا دو جاحہ

سمیتا پاٹل ، گلزار ، دیتی نول ، ساگر سرحدی ، سونل مان سنگھ تے ہندوستانی فلم ، سٹیج
تے ٹی وی دے اُگھے کلاکاراں نال باتاں ، ملاقاتاں —

کتاب چھپ رہی اے

احمد سلیم دے قلم توں

گھڑی دی ٹکِ ٹکِ

نثری نظماں

کتاب چھپ رہی اے

کُونجاں موعِیاں

نظماں، گیت، ڈھولے تے کافیاں

کتاب چھپ رہی اے

سنجیدہ ادب میں بلیت معیار کتب

جھوک را بجن دی

احمد علی

نگارشات لاہور

ادب اداویب	۹۵ روپے	لفظ جدید کے متذوق	پرنسپل غلام حسین	۵۹ روپے
سناہین جہاں	۱۲۰	منزل ہندوستان کا طریق زراعت	عراق حبیب	۷۵
روم ساد	۱۲۰	پاکستان امریکہ کے چگل میں	اقبال خان	۲۵
کیا حرکت آدمی ہے؟	۵۰	آزادی کی تلاش	"	۲۵
جیو کی آواز	۹۰	ریشمی دھواں تحریک	زبیدہ حفیظ دہلی	۱۵
سائنس ہنسکا اور ہم عصر ننگ	۵۰	سندھ کا امیر	"	۱۰
تفصیل کا بھون (پابن مسعود پرشک)	۲۵	تیسرے درجے کا ساد انتقید	ڈاکٹر علی	۲۰
خاموش اکثریت کا احتجاج	۲۰	کلیان کے راج رنگ	"	۲۰
سماں منہر لفظ کا تعارف	۲۰	فائب اور اقبال کی تحریک جمالیات	یوسف حسین خان	۲۰
برٹینڈر رسل زندگی افکار	۲۵	غائب کون ہے؟	شریف حسن	۲۵
سر سید سے اقبال تک	۲۵	آغا جہان خاک	فرزت حسین	۲۰
دعوت	۲۰	فنون کی شاعری ایک مطالعہ	مفرت چوہکی	۲۰
پنجاب کے مثنوی دانشور	۵۰	شکر علی کی تحریک	شیامید	۲۰
دکھتی گریس	۲۰	نثر (ناول)	صالح البین پرویز	۲۰
افکار و دل اللہ	۲۵	سلاخوں سے ادھر (افسانے)	حاکشہ اسلم	۲۰
برصغیر میں مسلم نکر کا ارتقاء	۲۰	جنگلی گھاس اہلین فکریں	آزاد کوثری	۱۵
تاریخ اور ادب	۲۰	سریلنکی ڈیس	اکرم میرزا	۲۰
برصغیر میں مسلم ساشر کا امیر	۲۰	اینا مسیم ثابت ہے	فہیمہ یاسین	۲۵
اسپر یز کیا ہے؟	۱۰	مخوش میں پاؤں (مستزاد)	نور زمان	۲۰
آدھی عہد غنیہ کا ہندوستان	۲۵	بندی دان (پنجالی ناول)	"	۲۵
منزل دہار	۹۰	پاکستان ایک جہری ریاست کیوں نہ بن سکا؟	فیضہ شیخ	۲۵
تاریخ کے نظریات	۵۰	اندھروں کا سفر	افضل توفیق	۵۰
تاریخ اور روشنی	۲۰	طمانی میرے بچے (پنجالی)	"	۵۰
تاریخ اور فرقہ واریت	۲۰	ادب اور رنگ نکل جدید	سماد دلت	۵۰
تاریخ سندھ (عرب دور)	۱۰	سروپنی نائیلو کی مائندہ فکریں	ترقیہ نواب دہلی	۶۵
تاریخ سندھ (مطل دور)	۱۰	خندہ آئے گل	غلام ناصر فضلہ	۵۰
تاریخ نوپسی	۲۵	بے وفا	نور زمان	۲۰
بازار اور دوسرے مضامین	۲۵	پہلے ہو کر قابل چنے	راجہ انور	۵۰
برکیت کے ترجمے	۲۰	ادب نامہ ایران	مرواحیول بیگ خٹانی	۲۲
دعوت	۱۵	خاموشی ادب میں منتظر و مزاج	ڈاکٹر خواجہ میرذوقی	۳۳
تاریخ کیا ہے؟	۱۰	سیاستدان: پکن کے تمام پیکر ان کلم کے نثر و بیور	"	
ہندو کی پہچان	۳۰	—	محمد آصف بھٹی	۹۵
علم آسماں اور جہاد کوکب	۱۵	نہیں درگاہ: پنجالی شاعری	آصف شاہکار	۲۵
تاریخ اور انقلاب	۲۵			

میں

نگارشات لاہور

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪُ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پَن The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپائيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻڌر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل - **پَن** The Reading Generation